

**Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА**

Издавачи

Музеј жртва геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен музеј „21. октобар”, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Славољуб Јовановић

Рецензенти

др Драган Алексић
др Момчило Диклић
др Никола Жутић

Лектор и коректор

Петар Б. Поповић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

**Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА**

Београд - Крагујевац, 2015.

Реч уредника

Познато је да се истраживањима великих злочина учињеним над српским народом, и припадницима јеврејске и циганске/ромске заједнице бави тек неколико институција као што су Музеј жртва геноцида, Јеврејски историјски музеј, Спомен музеј „21. октобар“ у Крагујевцу, Спомен подручје „Доња Градина“ у Републици Српској, Спомен подручје „Јасеновац“ у Хрватској. Жеља нам је да нова сазнања написана у форми чланака о тој теми објављујемо у једном репрезентативном часопису који би требало да по садржају добије угледно место и да се дистрибуира на разне адресе.

Музеј жртва геноцида, свестан значаја обједињавања и подизања на виши ниво једног тематског часописа, понудио је заједничку пројекат и добио подршку од Спомен музеја „21. октобра“ у Крагујевцу. Тако је настао *Годишњак за истраживање геноцида*, који је управо пред вама. Његова концепција представља прости наставак *Годишњака Музеја жртва геноцида*.

Жеља нам је да у следећим бројевима објављујемо и прилоге сарадника сличних и научно-истраживачких институција изван Србије како би постигли жељени циљ, као и да га представљамо јавности сваког 22. априла, то јест на дан који Република Србија обележава као Дан сећања на жртве холокауста, геноцида и других жртва фашизма у Другом светском рату.

П
Р
В
И
С
В
Е
Т
С
К
И
Р
А
Т

Небојша Рашо
Херцег Нови

РИСАНСКИ ТАОЦИ 1914. ГОДИНЕ

Општина Рисан обухватала је 1914. године Рисан, Кривошије, Убле и Морињ. Бројала је око 4.500 становника, скоро сви су били православне вероисповести. Срби су дјеловали у Српском соколу, Српској читаоници и другим српским друштвима. Након атентата у Сарајеву и ултиматума који је упућен Краљевини Србији и у тој општини услиједио је прогон српског становништва.

Котарско поглаварство је 28. јула упутило телеграм¹ руководству рисанске општине у којем га је обавјестило да је по царској наредби ступила на снагу ванредна (изнимна) одредба по којој се ван снаге стављају темељни закони о личној слободи, кућном праву, праву петиције, праву слободног кретања, а забрањено је и ношење и посједовање сваког оружја, муниције и експлозива. Истим телеграмом општина је обавјештена да је ступила на снагу наредба врховног заповједника у Сарајеву којом се проглашено војно судство и Пријеки суд.

Услиједиле су и друге мјере усмјерене искључиво против српског народа. Забрањена су примјера ради српска друштва. Свештенство и монаштво Српске православне цркве сматрано је непријатељским тако да је наредне 1915. парох рисански Никола Миџор протјеран у Беч, а сештеник Ђорђе Самарџић стављен под надзор.

Игуман манастира Бања у Рисну Дионисије Миковић осуђен је у Котору као „књижевни пропагатор Србије“ на пет година затвора, а због болести му је затвор замјењен кућним притвором². Миковић је био истакнути публициста, етнограф, књижевник, сарадник „Босанске виле“ и

1 Архив Херцег Нови, ОР-1914, док. 1320.

2 Др Борјанка Трајковић, „Игуман Дионисије Миковић и сарајевски часопис *Босанска вила* (1885-1914)“, Зборник *Бока*, 24, Градска библиотека Херцег Нови, Херцег Нови, 2004, стр. 366.

других часописа, уредник „Српског магазина“.

Као и у свим крајевима аустроугарска власт је узела таоце да би заплашила и примирила становништво. Начелник рисанске општине Гојко Ћатовић објавио је 4. августа Оглас¹ којим је упозорио своје суграђане и препоручио им, подсећајући их да се држава налази у ратном стању, да се не би нико усудио оштетити мостове на јавним путевима ни нагомилавати предмете који би блокирали пролазе, отровати воду за пиће људи или животиња или на други начин учинити воду неупотребљивом за пиће, оштетити водовод од Смоквица до Рисна, оштетити телеграфске везе, а било је забрањено и палити ватру на војничком, државном или приватном добру.

„Не само ја као ваш Начелник већ и она петорица Ришњана који су заробљени и узе одпраћени јамчимо са својим животом и имањем за извршавање горенаведених тачака него и цијело пучанство овога мјеста било би подвржено великом покољу“, стоји у начелниковом огласу. На крају је начелник препоручио народу да се понаша мирно и да пази на своје дужности.

Ришњани су били затворени у тврђави Мамула на острву Ластавица заједно са осталим таоцима из Боке которске. Рисански таоци у тврђави Мамула су: присједник рисанске општине и старјешина Српског сокола у Рисну поморски капетан Александар Видовић, Мило Радовић, Нико Никовић, трговац Славо Радовић, трговац Марко Ковачевић и Симо Ћатовић².

У тврђави су живјели у веома тешким условима. Након обољевања у таквим условима пребачени су на копно, а касније и пуштени на слободу. Против никог од њих није пронађен никакав доказ, нити покренут било какав поступак, већ су за таоце узети као угледни грађани о чему говори и оглас начелника Ћатовића.

1 АХН, ОР-1914, док. 1344, писан руком латиницом.

2 Игњатије Злоковић, „Мирко Комненовић“, Зборник *Бока*, 13-14, Самоуправна интересна заједница културе и науке Херцег-Нови, Херцег Нови, 1982, стр. 118.

Bz: 1301.

1344

Oglas

Poznato je Općinskom da se naša Država sada nalazi u ratnom stanju.

I toga se upozoruje i strogo preporučuje narodu.

- 1.) da se niko nebi usudio oštetiti na nikakav način mostove na javnim cestama, nego milovati na ceste koji mu drago predmet koji bi sprječale prolaz.
- 2.) da se nebi niko usudio otrovati vodu bilo za piće osoba, ili životinje ili na drugi način učiniti vodu nesposobnu za uporabu.
- 3.) da se nebi niko usudio vodovode od Imkoooca do Risna na nikakav način oštetiti
- 4.) da se niko nebi usudio oštetiti brzojarne vese.
- 5.) da se niko nebi usudio podvreći vetru, bilo na vojničko, državno, ili privatno dobru.

Ne samo ja kao vaš načelnik već i ona petočica Risnjanja koje su zarobljeni i u uze odprećeni jamimo sa svojim životom i imanjem, za izvršavanje gore navedenih tačaka, nego i cijelo pučanstvo ovoga mjesta, bilo bi podvričeno velikom pohodu.

Još se narodu najtoplije preporuča i stavlja na srce da bude sa svim miran i smogiv i da budno pazi svoje državanske dužnosti.

Risno 4 Avgusta 914

Općinski Načelnik

G. Cestović

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Дарко Б. Жарић, виши кустос историчар
Народни музеј Топлице у Прокупљу

ТОПЛИЧАНИ У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ „МАУТХАУ- ЗЕН“ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: У раду је дат списак заточеника из Топлице у нацистичком радном логору „Маутхаузен“ сачињен на основу архивске грађе која се налази у Народном музеју Топлице. У првом делу рада приказан је одлазак у логор, опис тог казамата са помоћним радним објектима, живот у њима. Рад је настао на основу примарних извора, сећања бивших логораша, поготово из објављених сећања Драгољуба Поповића у његовој књизи и необјављених сећања Радослава Ђорђевића у рукопису која се чува у Музеју.

Кључне речи: Нацисти, логор, Маутхаузен, село, Топлица, Прокупље, Блаце, убијен, политички затвореници, Други светски рат

Немачки нацистички режим у Србији је у „политички логор“ Маутхаузен у Аустрији, некадашњи логор из Првог светског рата у којем је страдало 8.000 Срба, депортовао Топличане да раде и да у том мучилишту умру од глади и исцрпљености.

Дугујемо велику захвалност Драгољубу Х. Поповићу, логорашу и бившем дугогодишњем директору Народног музеја Топлице, који је у збирци о Другом светском рату оставио прегршт података, биографија и фотографија бивших логораша. Прогон, патње и смрт логораша, најбоље су могли да опишу они који су били у том мучилишту, као што је то Драгољуб Х. Поповић, описао у својој књизи Од Топлице до пакла нацистичког концентрационог логора Маутхаузен.

Такође, дугујемо захвалност и бившем заточенику Радославу Ђорђевићу који је у рукопису Музеју оставио своје успомене из логора.

Трудио сам се, бавећи се истраживањем поводом овог рада, да постигнем максимум, да не изоставим ниједног логораша и сматрам да сам у томе успео. Ниједан од тих логораша није више у животу, а мно-

ге породице су се одселиле из Топлице што је отежало рад на овом делу.

Писаних докумената је остало мало, осим сећања (изјава) бивших депортираца које су историчари Народног музеја Топлице записивали током педесетих и шездесетих година 20. века. Обрадити и систематизовати та сећања било је доста тешко. Бивши депортирци износили су их, и углавном је њихове речи неко други записивао. Обрађивао сам их и уложио доста труда да не погрешим, јер се понегде сећања логораша нису поклапала.

Укратко, био сам мишљења да не забележити њихова имена и презимена и њихове трагичне судбине значи починити грех према свима онима који су дали своје животе за боље сутра свих нас, према историји и најпоследње према истини јер оно што није забележено као да се није ни догодило.

Концентрациони логор Маутхаузен

„У Маутхаузен се улази на широка врата а једино се може изаћи кроз камин крематоријума“ – командант логора Франц Цирајс

Логор је основан у лето 1938. године, непосредно после припајања Аустрије Немачком Рајху, као спољна команда логора Дахау, поред градића Маутхаузен у покрајини Обердонау. Налазио се 22 км јужно од града Линца, поред Дунава. За команданта логора 17. фебруара 1939. године постављен је Франц Цирајс, СС штандартенфирер из Минхена, а већ марта те године почело је довођење првих логораша.

Кроз пакао логора прошло је од марта 1939. до 5. маја 1945. године 335.000 логораша.

Затвореници из логора на Бањици код Београда камионима су (по 50 њих) пребацивани до железничке станице у Топчидеру, а одатле даље, у сточним вагонима, ка Аустрији. Вагони су били пренатрпани, толико да људи нису могли ноге да опруже, а у том загушљивом простору на једном крају вагона стајала је кибла за вршење нужде. Воде нису имали па су старији људи падали у несвест, а поједини су током путовања и умрли. Такве композиције су преко Винковаца, Осијека и Мађарске стизале до Аустрије. После пута, који је трајао 24 сата, воз је застајао у Вијаноштату где су логораша добијали мало воде и супу. После још једне паузе у Бечу стизали су на малу железничку станицу Маутхаузен, одакле су уз пратњу СС-оваца са псима, а уз псовке и плувања грађана који су стајали на улицама, после пет километара долазили до истоименог ло-

гора. Логор је био смештен на једној висоравни близу ушћа реке Енса, која се улива у Дунав, опкољен четинарским шумама.

Логор је био опасан великим масивним зидовима, изнад којих је била разапета бодљикава жица прикључена на струју високог напона.

По доласку у логор заточенике су постројавали голе десно од капије, СС-овци су проверавали да ли неки од њих има златне зубе или прстен на руци. После туширања неки од њих премазивани са лизолом ради дезинфекције, сви су добијали одећу на пруге, и бивали ошишани по средини штрафтом ширине четири до пет сантиметара. Са леве стране блузе и на десној ногавици панталона стајао је редни број логораша под којим су их водили и под којима су се морали одазивати при прозивци. Испред броја у троуглу било је утиснуто прво слово земље из које логораш потиче а црвена винкла испред броја значила је да је реш о комунисти. Зеленом винклом означавани су криминалце, а црном црноберзијанце. До 1943. године логорашима су тетовирали број на руци, али је то после масовног прилива занемарено, па је то замењено тако што су на плехчићу утискивани бројеви и жицом везани око руке логораша. Спавали су на троспратним креветима, по троје или четворо њих на једном.

Логораша су радили у такозваном каменолому, где су носећи камење на леђима били приморани да се пењу и силазе на 186 степеника. На том степеништу страдало је око 10.000 логораша. Тај „крвави пут“ био је ограђен жицама и стражарским кулама. У логораша који је застао, стражар је био дужан да пуца. Они из такозване кажњеничке групе носили су товар у самару.

Живот логораша у Маутхаузену¹

Устајање је било у четири сата (лето) и 5,15 сати (зими), доручак је у пет сати, прозивка логораша је у 5,15 сати, у 5,30 сати полазило се на рад, логораша су радили од шест до 18 сати, уз паузу за ручак од 12 до 13 сати, на починак су полазили у 21 час. Такав ритам учинио је да је њихова издржљивост, зависно од случаја до случаја, трајала од три до девет месеци.

Јели се стојећи, без кашике. Свакодневна исхрана састојала се: за доручак $\frac{1}{4}$ литре црне кафе, за ручак $\frac{3}{4}$ литре тиквене супе са три-четири

---

¹ Народни музеј Топлице, Збирка Други светски рат, Ђорђевић Раде Балонче, Необјављен рукопис „Пакао Маутхаузен 1944-1945. године – записи у концлогору Гузен 2“, фасцикла Ђ.

парчета кромпира, а за вечеру 250 грама црног хлеба, 25 грама кобасице и ½ литре кнорсупе. Недељом су за вечеру имали 250 грама црног хлеба, 25 грама маргарина и једну супену кашику мармеладе.

Бербери су сваке недеље бријали логораше, правили им шрафту на глави, а то је понекада трајало све до поноћи, у зависности када би одређени логорашасти стигли на ред.

При одласку на спавање логорашасти су слагали одећу и у њу стављали ципеле са дрвеним ђоном како би им то послужило уместо јастука. Покривали су се ћебадима у којима је било пуно вашију.

Поједини логорашасти који су били у „камери“, тј. они који су имали среће да раде у великом логорашком складишту одеће и обуће, уз коју је била кројачка и обућарска радионица за крпљење и поправку одеће и обуће, имали су велике шансе да преживе јер су радили колико-толико у топлој и нису били изложени великом малтретирању.

Кад је обављана дезинфекција, логорашасти су голи морали по целу ноћ да чекају у једној просторији како би добили дезинфиковану одећу. Тада су добијали и нова ципела, премазивани су и извесном течном шћу после које су, како су сведочили, добијали грозницу праћену повишеном температуром. Од таквих „мера“ многи су почели да оболевају и умиру.

Ујутру су опет морали на рад.

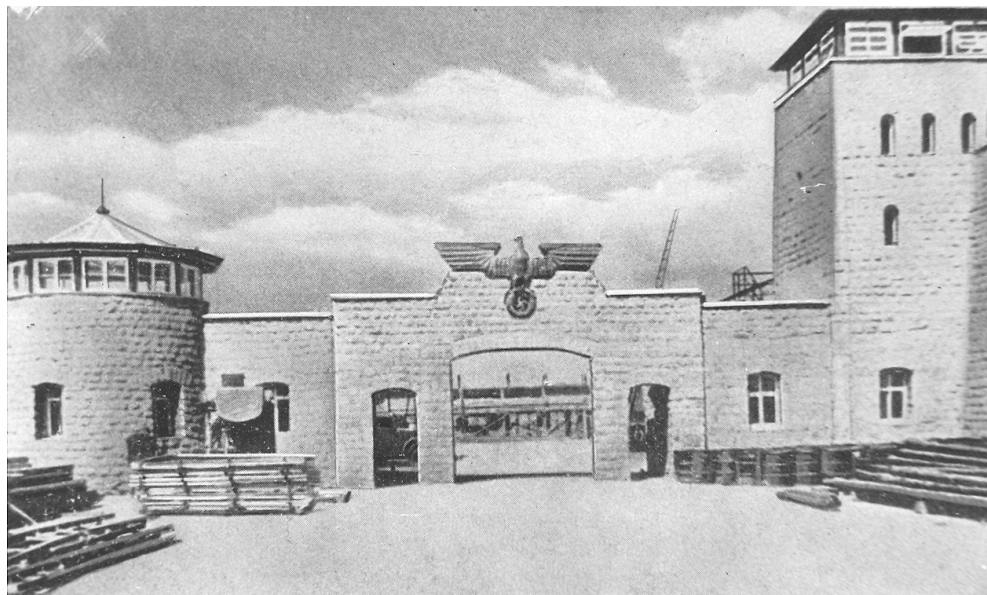
Задах лешева из огромних димњака крематоријума ширио се на све стране логора.

Капои (лагерелтестер) били су људи који су радили у логорском персоналу са великим овлашћењима од СС-оваца. То су углавном били криминалци, који су, чак у неким случајевима, сексуално искоришћавали млађе логораше који су им чистили просторије.

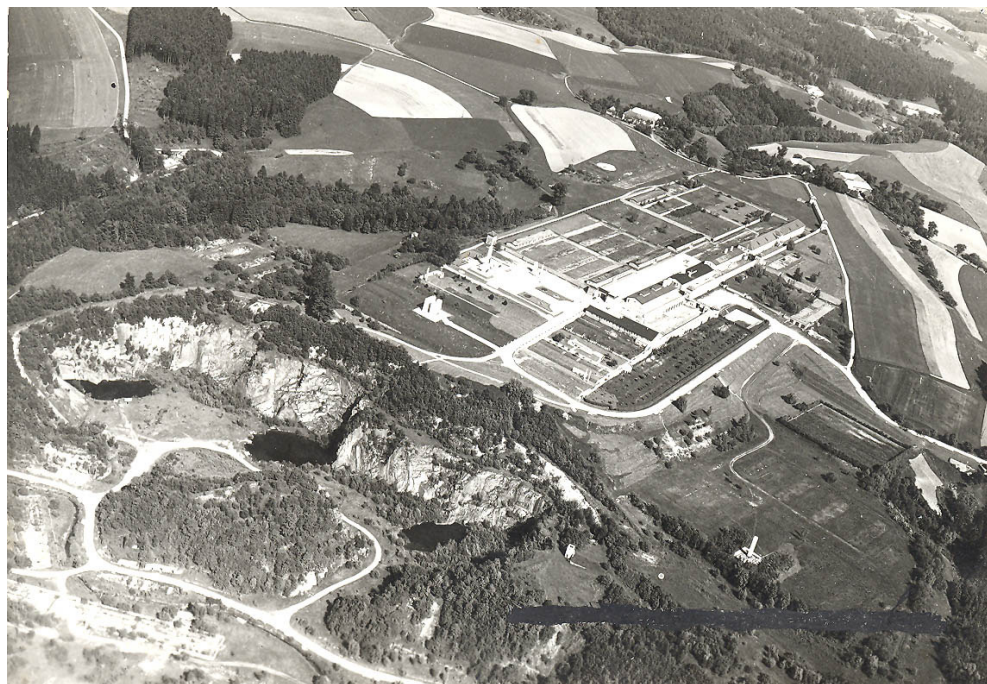
Први логор је имао 20 барака, које су биле означене бројевима: прва и друга барака – лагер управа; трећа и четврта барака – криминалци; пета барака – једна половина амбуланта а друга јеврејски смештај; шеста барака – интернационална, седма и осма барака – Пољаци; девета и десета барака – Аустријанци, Немци, Чехословаци и политички кривци; 11. барака – деца; 12. барака – Шпанци; 13, 14. и 15. барака – Југословени, Руси, Французи, Италијани; 16. до 20. барака – карантин за новопродошле.

Други логор је имао четири бараке означене бројевима од 21 до 24, био је саграђен је 1943. године.

Трећи логор је имао осам барака означених бројевима од 25 до 32. Био је провизоран – без воде и клозета. У њему је за кратко време током 1944. године страдало око 3.000 логораша

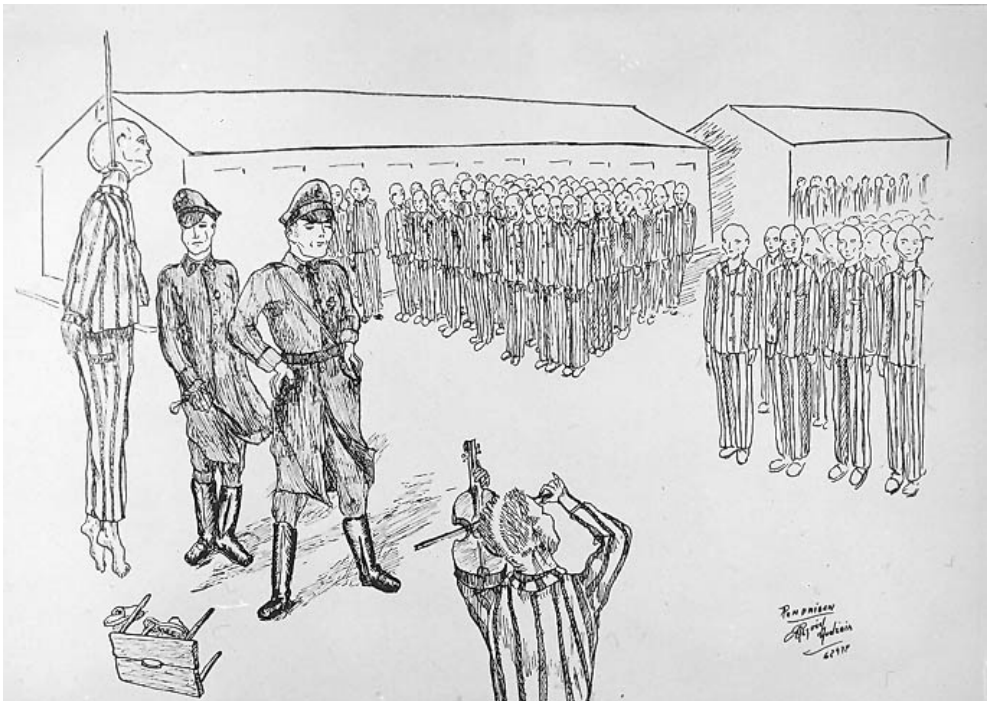
Главни улаз у логор Маутхаузен

Поглед на логор из авиона

Рад у каменолому

Вешање логораша

Крематоријум

Ослобађање

Табела 1. Огранци логора Маутхаузен

Р.б.	Назив огранка	Број логораша
1.	Gusen 1, 2 i 3 (каменолом, ратна индустрија, циглана)	10-20.000
2.	Melk (подземни тунели, високе бране)	4.000
3.	Ebensee (градња подземних тунела за потребе ратне индустрије)	10.000
4.	Linz 1, 2 3	7.000
5.	Steyz	4.000
6.	Saurerwerke Wien	1.500
7.	Junkerswerke Wien	2.000
8.	Wr. Neustadt	1.000
9.	Wiener neudorf (авио-индустрија)	3.000
10.	Grosraming (изградња хидроцентрале)	800
11.	Nibelungenwerke	1.100
12.	Klagenfurt	90
13.	Loibplas sud und nord	5.000
14.	Schlier-Vocklabruck	1.500
15.	Peggau bei Graz	600
16.	Wien-jedlese	400
17.	Wien-hinterbruhl	800
18.	Lenzing	600
19.	St. Agyd	400
20.	Dippoldsau	600
21.	Eisenerz	500
22.	St. Lamrecht	20
23.	Ternberg	200
24.	Wels-gunskirchen	10.000
25.	Moosbierbaum	60
26.	Wien-schonbrunn	6
27.	Attnang-Puchheim-Redl-Zipf	200
28.	Amstetten	4.000
29.	Hartheim (затвор код Линца)	Непознато
	УКУПНО	79.376

Неки од огранака логора:

1. Логор Gusen 1 био је удаљен од централног логора четири километра, а прекопута је био Gusen 2. Логораша из логора Gusen 2 радили су на градилишту удаљеном неколико километра код села Св. Георги где

је подизана велика подземна фабрика авиона „Месершмит“. Превоз до градилишта одвијао се композицијом отворених вагона на ускотрачном колосеку, а логораши су у њему чучали. У сваком вагону пратила су их по двојица СС-оваца распоређених на левом и у десном углу. У логорима Gusen 1 и Gusen 2 убијено је више од 37.000 логораша.

2. Логор Loibl Pass, један део тог логора се налазио у крају Подљубељ, око 10 км северно до града Тржича, на 1000 метара надморске висине, у близини некадашње југословенско-аустријске границе, а други део на аустријској страни планинског масива Караванки. Логор је основан због градње тунела дугог 1.600 метара кроз Караванке што је представљало најкраћу везу Аустрије са Јадранским морем. Логор је чувало 120 припадника СС јединице и 80 планинских жандарма.

На месту где је логор постојао 1953. године подигнут је споменик а при отварању тунела 1964. године откривена је и спомен плоча интернирцима.

Крај рата

При крају рата немачки официри, стражари и капои-криминалци из логора Маутхаузен мобилисани су за одбрану Берлина – а како је остало забележено, изузев једног који је служио за предратног комунисту – а уместо њих на њихова места доведени су стари и болесни Немци.

Убрзо је дозвољено да Французи, Холанђани, Белгијанци и Грци добијају пакете од Међународног Црвеног крста.

Из логора су одведени Јевреји и свештеници свих вероисповести.

Немци су 2. маја 1945. године обуставили све радове. Три дана касније, 5. маја, до логора стиже америчка извидница и стражари су се убрзо предали. Посведочено је да су логораши тада убили капоа-стражара бившег комунисту, шефа кухиње, капоа Едмонда црноберзијанца и још неколико њих.

Логор су коначно ослободиле јединице америчке војске 7. маја 1945. године.

Командант логора Цирајс је приликом покушаја бега из логора рањен а ухватили су га припадници америчких војних јединица 23. маја 1945. године.

Савезничка војска је званично предала логор Републици Аустрији 1947. а она је већ 1949. године установила Државни музеј у Маутхаузену. Централну музејску поставку отворио је 3. маја 1970. године аустријски канцелар Бруно Крајски.

Непосредно после ослобођења логора Југословени су основали Југословенски одбор логораша и за председника тог тела изабрали истакнутог словеначког књижевника Прежихова Воранца, алијас Ловро Кухар. По повратку у Југославију бивши логораша су остали седам дана у карантину у Суботици, због идентификовања и добијања пропуснице за повратак кући.

Табела 2: Број страдалих у логору Маутхаузен¹

Држава	Број
СССР	32.180
Пољска	30.203
Мађарска	12.923
Југославија	12.870
Француска	8.203
Шпанија	6.502
Италија	5.750
Чехословачка	4.473
Грчка	3.700
Холандија	1.639
Немачка	1.500
Белгија	742
Аустрија	235
Норвешка	77
САД	34
Луксембург	19
Енглеска	17
	122.767

Последњих дана априла 1945. године у логору је боравило: 15.803 Пољака, 15.581 Рус, 10.015 Мађара, 3.179 Француза, 2.791 Југословен, 2.263 Италијана, 2.184 Шпанаца, 1.150 Немаца, 1.312 Чехословака, 502 Аустријанаца, 191 Белгијанац, 90 Холанђана, 64 Луксенбуржана, 23 Албанца, 23 Румуна, четири Енглеца, четири Арапа, тројица Индонежана, тројица Бугара, три Турчина, два Кинеза, и по један Американац, Канађанин, Египћанин, Норвежанин, Швајцарац и Грк.

¹ Поповић Х. Драгољуб, *Од Топлице до пакла нацистичког концентрационог логора Маутхаузен*, Прокупље 2001, страна 162.

II. Списак заточеника из Топлице у концентрационом логору Маутхаузен

1. Логорашаи Матхаузена из Топлице који су се после ослобођења логора вратили кући:

А. Општина Прокупље:

Говедаревић др Витомир, Прокупље (Ракинац)

Ђорђевић С. Радослав Балонче, Прокупље

Живковић В. Драгољуб, Прокупље

Ивковић Властимир, Прокупље

Јовић Драгослав, Прокупље

Костић Нестор Него, Прокупље

Пантић Божидар Печурче, Прокупље

Пешић М. Јован, Прокупље

Поповић Х. Драгољуб, Прокупље

Радосављевић Милутин, Прокупље

Ристић Александар, Прокупље

Ристић Д. Боривоје, Прокупље

Савић Исидор, Прокупље

Стевановић Д. Стеван, Прокупље

Хаџи-Тонић С. Негослав, Прокупље

Стојановић Властимир, село Житни Поток

Цветковић Т. Стојан, село Житни Поток

Цветановић Ђорђе, село Житни Поток

Богдановић Велимир, село Бублица

Демић Душан, село Бублица

Ђорђевић Цветко, село Бублица

Златановић Сибин, село Бублица

Илић Радомир, село Бублица

Јовановић Ненад, село Бублица

Јовановић Д. Александар, село Бублица

Марковић Добривоје, село Бублица

Милановић Јован, село Бублица

Миленковић Александар, село Бублица

Митровић Будимир, село Бублица

Пауновић Светозар, село Бублица

Стаменковић Драгољуб, село Бублица

Стаменковић Светислав, село Бублица

Стојановић Радисав, село Бублица

Голубовић Божидар, село Драги Део
Живковић Арсеније, село Драги Део
Живковић Сава, село Драги Део
Здравковић Добривоје, село Драги Део
Младеновић Димитрије, село Драги Део
Раденковић Добросав, село Драги Део
Радовановић Д. Радован, село Драги Део
Милошевић Милисав, село Статовац
Младеновић Властимир, село Доњи Статовац
Младеновић В. Драгољуб, село Доњи Статовац
Младеновић Сибин, село Доњи Статовац
Павловић Тихомир, село Доњи Статовац
Пејчић Драгутин, село Доњи Статовац
Ристић Велимир, село Доњи Статовац
Стевановић Милош, село Доњи Статовац
Стоилковић Борисав, село Доњи Статовац
Тешић Никола, село Доњи Статовац
Мутавцић М. Василије, село Пасјача
Антоновић Младен, село Беле Воде
Богдановић Миливоје, Ново Село
Богдановић Душан, село Бресница
Вујичић Јанко, село Бели Камен
Вучковић Живојин, село Здравинье
Дакић Драгољуб, село Ђуревац
Илић Драгиша, село Горња Стражава
Илић Живко, село Јовине Ливаде
Костић Крстомир, село Ресинац
Нинковић М. Вукоман, село Мрљак

Б. Општина Блаце

Нешовић Благоје, село Стубле
Ковачевић Десимир, Блаце
Павловић Будимир, село Кашевар
Ракоњац Драгослав, село Пребресе
Атанасковић Тијосав, село Међухана
Ђукић Крстивоје, село Међухана
Ђукић Стојко, село Међухана
Костић Ранђел, село Међухана
Лапчевић Вучић, село Међухана

Лапчевић Ж. Милош, село Међухана
Поповић Ратко, село Међухана
Стојановић Драгољуб, село Међухана
Арсенијевић Јован, село Придворица
Арсенијевић Мицан, село Придворица
Јоцић Вујица, село Придворица
Јоцић Мићко, село Придворица
Марковић Станимир, село Придворица
Мијајловић Божидар, село Придворица
Новчић Александар, село Придворица

В. Општина Житорађа

Антанасковић С. Миливоје, село Дубово
Величковић Светислав, село Бадњевац
Илић А. Живко, село Речица

Г. Општина Куршумлија

Дикић Чедомир, Куршумлија
Ивић Светомир, Куршумлија
Калић Душан, Куршумлија
Митковић В. Видосав, Куршумлија
Ристић Бошко, Куршумлија
Иванчевић Милорад, село Добри До
Миленковић Маринко, село Данковићи
Петровић Тома, село Луково.

2. Убијени логораши из Топлице

Вујисић Иван, рођен у селу Јабука, општина Колашин. Стално је био настањен у Прокупљу. На почетку рата војвода Косте Миловановића Пећанца. Умро је почетком 1943. године на принудном раду у подземној фабрици Месершмита.

Димитријевић Станко, Прокупље, убијен 25. априла 1945. године.

Живковић Д. Настас, Прокупље, убијен 17. марта 1945.

Златановић В. Живојин, Прокупље, погинуо у англоамеричком бомбардовању логора 30. септембра 1943.

Јевтић Д. Ђорђе Тигар, Прокупље, убијен 10. јула 1944.

Јовић Д. Драгољуб, Прокупље, убијен 1944.

Новаковић Петар, Прокупље, убијен 26. јуна 1944.

Рочкомановић Ратомир, Прокупље, страдао у логору 26. јуна 1944.
Тасић М. Војислав, Прокупље, убијен у логору 25. фебруара 1944.
Хаџи-Тонић Д. Сениша, Прокупље. Син Негослав је оца Сенишу задњи пут видео са логорашима у јануару 1945. године.
Вељковић П. Стојан, село Бреговина, убијен 28. октобра 1943.
Николић Јефтимије, село Крушкар, убијен 19. августа 1943.
Јоцић Владимир, село Житни Поток, убијен 5. септембра 1944.
Динић Ранко, село Житни Поток, убијен 18. фебруара 1944.
Ивановић Светомир, село Житни Поток, убијен 22. јула 1944.
Станковић Србољуб, село Житни Поток, убијен 16. децембра 1943.
Цветановић Стојан, село Житни Поток, убијен 13. октобра 1943.
Ђорђевић Арсеније, село Бублица, убијен 5. марта 1944.
Ђорђевић Тодор, село Бублица, убијен 24. августа 1944.
Живковић Милован, село Бублица, убијен 5. фебруара 1944.
Живковић Мирко, село Бублица, убијен 5. фебруара 1944.
Јовановић Богослав, село Бублица, убијен 11. децембра 1943.
Јовановић Милорад, село Бублица, убијен 1. јануара 1945.
Јовановић Станислав, село Бублица, убијен 2. маја 1944.
Јовановић Стојан, село Бублица, убијен 10. јула 1944.
Костадиновић Војислав, село Бублица, убијен 29. октобра 1943.
Костадиновић Будимир, село Бублица, убијен 10. августа 1944.
Костадиновић Живојин, село Бублица, убијен 8. новембра 1943.
Миленковић Милоје, село Бублица, убијен 2. новембра 1944.
Милошевић Милорад, село Бублица, убијен 18. јула 1944.
Милошевић Светозар, село Бублица, убијен 28. фебруара 1944.
Павловић Милутин, село Бублица, убијен 30. марта 1944.
Стојковић Светомир, село Бублица, убијен 16. марта 1945.
Голубовић Светозар, село Драги Део, убијен 1. новембра 1943.
Величковић Станиша, село Драги Део, убијен 29. новембра 1944.
Живковић М. Драгољуб, село Драги Део, убијен 26. септембра 1944.
Маринковић Адам, село Драги Део, убијен 24. децембра 1943.
Маринковић Будимир, село Драги Део, убијен 8. августа 1944.
Маринковић Јевта, село Драги Део, убијен 16. јуна 1943.
Младеновић Миодраг, село Драги Део, убијен 24. септембра 1944.
Раденковић Лазар, село Драги Део, убијен 14. фебруара 1944.
Раденковић Светислав, село Драги Део, убијен 3. фебруара 1945.
Вучковић Стојан, село Доњи Статовац, убијен 6. јула 1944.
Анђелковић Велимир, село Доњи Статовац, убијен 10. децембра 1944.
Ђорић Љубисав, село Доњи Статовац, убијен 8. марта 1944.

- Милошевић Љубомир, село Доњи Статовац, убијен 8. априла 1944.
Младеновић Гмитар, село Доњи Статовац, убијен 8. августа 1944.
Младеновић Б. Драгољуб, село Доњи Статовац, убијен 6. јула 1944.
Младеновић Лазар, село Доњи Статовац, убијен 27. априла 1944.
Младеновић Петар, село Доњи Статовац, убијен 14. септембра 1943.
Младеновић Станко, село Доњи Статовац, убијен 12. новембра 1943.
Нешковић Милан, село Доњи Статовац, убијен 10. априла 1944.
Пешић Милија, село Доњи Статовац, убијен је 10. децембра 1944.
Пешић Милорад, село Доњи Статовац, убијен 29. септембра 1943.
Ристић Драгутин, село Доњи Статовац, убијен 2. октобра 1944.
Ристић Светислав, село Доњи Статовац, убијен 20. марта 1944.
Стевановић Милентије, село Доњи Статовац, убијен 12. октобра 1944.
Стојановић Милан, село Доњи Статовац, убијен 6. јула 1944.
Стојиљковић Милорад, село Доњи Статовац, убијен 18. априла 1944.
Бошковић Боривоје, село Пасјача, убијен 13. јануара 1944.
Даковић Саво, село Пасјача, убијен 9. јуна 1943.
Јаблановић Грујо, село Пасјача, убијен 20. јула 1943.
Илић Аксентије, село Бела Вода, убијен 7. септембра 1943.
Митовић Миодраг, село Бела Вода, страдао 17. децембра 1943.
Бојат Урош, село Грабовац, убијен 9. октобра 1943.
Војскић Светолик, село Грабовац, убијен 2. јула 1944.
Видосављевић Живорад, Ново Село, убијен 15. новембра 1943.
Горић Илија, село Трнава, убијен 27. априла 1945.
Ђокић Данило, Баботинац, убијен 16. септембра 1943.
Ђорђевић Трифун, село Мађере, убијен 2. новембра 1943.
Ђоровић Душан, село Кончић, убијен 24. априла 1945.
Милосављевић Божидар, село Горња Коњуша, убијен 18. марта 1945.
Радовић Миливоје, село Трнови Лаз, пребачен у логор Аушвиц одакле се није вратио.
Средојевић Средоје, Мрљак, убијен јула или августа 1943.
Пејчић Милорад, Трнава, убијен 23. октобра 1943.
Борисављевић Милоје, село Брежане, Блаце, страдао 11. фебруара 1944.
Васиљевић Богдан, село Гргуре, Блаце, убијен 22. октобра 1943.
Величковић Милисав, село Шилџомане, Блаце, убијен 27. априла 1944.
Марковић Јован, Блаце, умро у логору 4. априла 1944. од болести ентеритис и слабе циркулације крви.
Стојадиновић Светомир, село Јошаница, Блаце, убијен 11. септембра 1943.
Васиљевић Чедомир, село Попова, Блаце, убијен 14. фебруара 1945.

- Васиљевић Агомир, село Попова, Блаце, убијен 15. фебруара 1945.
Минић Будимир, село Алабана, Блаце, убијен 2. октобра 1944.
Никић Вукота, село Алабана, Блаце, умро у Штајеру 22. августа 1943.
Александровић Тијосав, село Међухана, Блаце, убијен 6. новембра 1943.
Александровић Божић, село Међухана, Блаце, убијен 3. марта 1945.
Борисављевић Милоје, село Брежане, Блаце, убијен 11. фебруара 1944.
Димитријевић Живојин, село Међухана, Блаце, убијен 26. децембра 1943.
Костић Обрен, село Међухана, Блаце, убијен 18. јула 1944.
Костић Милко, село Међухана, Блаце, умро у Штајеру 17. фебруара 1944.
Лапчевић Тијосав, село Међухана, Блаце, умро у Штајеру 1943.
Павловић А. Славимир, село Међухана, Блаце, страдао у логору 19. марта 1943.
Поповић Павле, село Међухана, Блаце, убијен 2. јануара 1945.
Арсенијевић Миодраг, село Придворица, Блаце, убијен 29. новембра 1943.
Арсенијевић Лазар, село Придворица, Блаце, убијен 25. октобра 1943.
Ђорђевић Вујица, село Придворица, Блаце, убијен 8. августа 1944.
Ђорђевић Михајло, село Придворица, Блаце, убијен 31. децембра 1944.
Ђорђевић Радован, село Придворица, Блаце, убијен 26. новембра 1943.
Јовановић Вучић, село Придворица, Блаце, убијен 30. децембра 1943.
Кимцелић Тридон, село Придворица, Блаце, убијен 3. маја 1944.
Марковић Драгомир, село Придворица, Блаце, убијен 30. априла 1945.
Мијајловић Будимир, село Придворица, Блаце, убијен 24. јануара 1944.
Мијајловић Радован, село Придворица, Блаце, убијен 7. јануара 1944.
Младеновић Филип, село Придворица, Блаце, убијен 5. августа 1944.
Младеновић Милан, село Придворица, Блаце, умро у Штајеру 16. октобра 1943.
Савић Светислав, село Придворица, Блаце, убијен 7. марта 1944.
Гашић Светозар, село Јасеница, општина Житорађе, убијен 8. децембра 1944.
Бумбић Радош, Куршумлија, убијен 14. априла 1943.
Ђуровић Радоје, село Самоково, општина Куршумлија, убијен 23. априла 1945.
Недељковић М. Милош, село Врело, Куршумлија, убијен 8. фебруара 1944.
Кривокапић Душан, село Баћоглава, Куршумлија, убијен 6. јануара 1945.
Мрвовић Пуниша, село Матарова, Куршумлија, убијен приликом дола-

ска у логор.

Станковић Звездан, Куршумлија, спаљен у крематоријуму 25. фебруара 1944.

Цветковић Цветко, село Баћоглава, Куршумлија, убијен 21. септембра 1944.

Табела 3: Број Топличана у логору по општинама

Општина	Број логораша	Убијени	Преживели
Прокупље	136	75	61
Блаце	50	31	19
Куршумлија	15	7	8
Житорађе	4	1	3
УКУПНО	205	114	91

Резиме

Концентрациони логор Матхаузен служио је као један од нацистичких логора за политичке затворенике. Од политичких затвореника из Топлице највише је било партизана, али међу њима је био и један четнички војвода Косте Миловановића Пећанца, Иван Вујисић. Војвода се није вратио, умро је на принудном раду у подземној фабрици Месершмита. У том логору, заточеници, наравно, нису имали основно људско право, право на живот, већ „право на рад“ или на смрт. Нацистички стражари у логору, по наређењу команданта имали су право да малтретирају, муче и убијају заточенике. Терали су их да раде тешке послове од ујутру до увече, и они, заправо, за нацисте нису били људи; користили су их само за напоран рад.

Из Топлице је у Матхаузену депортовано 205 „непријатеља нациста“, од тог броја након ослобођења логора 5. маја 1945. од 2.791 Југословена вратио се и 91 Топличанин у Топлицу а 114 њих или 55,6 % убијено је или је умрло у логору од укупно 12.756 Југословена.

Најстарији Топличанин послат у логору био је Лазар Арсенијевић из Придворице, тада му је било 56 година, а најмлађи 16-годишњи Негослав Хаџи Тонић из Прокупља. Арсенијевић није преживео а Хаџи Тонић јесте.

Они који су се вратили у Топлицу након ослобођења логора, говорили су о том стратишту својим потомцима, комшијама, пријатељима, али и судијама, како би они који су их тамо послали и они који су сарађивали са нацистима одговарали за тај страшан злочин.

Библиографија

Извори

Збирка Народног музеја Топлице у Прокупљу „Други светски рат у Топлици“

1. Ђорђевић Радослав Балонче, необјављен рукопис „Пакао Маутхаузен 1944-1945. године - записи у концлогору Гузен 2“ , фасцикла Ћ 2
2. Ђорђевић Радослав Балонче, необјављен рукопис „Дате изјаве о учествовању у рату 1941-45“, фасцикла Ћ 2
3. Ђорђевић Радослав, Изјава бившег логораша, фасцикла Ћ 2
4. Логор Матхаузен, фасцикла Л 42
5. Ножица Бранко, рукопис „Концентрациони логор Црвени крст у Нишу“ (изјаве преживелих логораша са подручја Топлице), књига 35, Ниш 1971. године, фасцикла Л 36
6. Радовановић Радован, Изјава бившег логораша, фасцикла Р 49

Литература

1. Поповић Х. Драгољуб, Од Топлице до пакла нацистичког концентрационог логора Маутхаузен, Графикс, Прокупље 2001.
2. Миловановић Мирослав, Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу, Ниш, јул 1981.

Новине

П. М. и Д. С. „Учесник оба светска рата“, Топличке новине, 13. новембар 1998.

Тања Тулековић, виши кустос

Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“

СЈЕЋАЊЕ СПАСОЈЕ АЛЕКСИЋА

Апстракт: Спасоја Алексић (1928) износи сјећање о животу у свом родном селу, Горњи Јеловац, прије почетка Другог свјетског рата, о злодјелима усташа за вријеме Козарске офанзиве, као и утабаном српском путу према концентрационом логору Јасеновац. Успио је преживјети захваљујући мудрости своје мајке, која му је повезала пелену око главе и надјенула му име Спасенија, те га на тај начин заштитила приликом одвајања мушке дјеце у логору. Много година касније, као председник Савеза удружења бораца народно-ослободилачког рата (СУБНОР), прецизно је сачинио спискове жртава Горњег Јеловца које је доставио Спомен-подручју Доња Градина и Спомен-подручју Јасеновац. Спасоја данас има 87 година.

Кључне ријечи: Горњи Јеловац, Козара, Козарска офанзива, Нијемци, усташе, покољ, концентрациони логор Јасеновац, жртва, списак.

Спасоја Алексић

Спасоја (Никола) Алексић рођен је 24. маја 1928. године у селу Горњи Јеловац, општина Приједор. Радник и земљорадник. Председник је СУБНОР-а Горњег Јеловца у три мандата, укупно 24 године. За вријеме свог мандата сакупио је драгоцене податке у вези са страдањем мјештана села Горњи Јеловац. Врло прецизно је забиљежио сваки важан податак, свако страдање познатих му људи.

Село Горњи Јеловац највеће је насеље на Козари. По површини од 22 км², од које је 65% под шумом, Број становника тог села 1940. године износио је 1.158, у укупно 173 домаћинства. Становништво је српско, православне вјероисповијести. Углавном се бавило земљорадњом.

До 1941. године у том мјесту било је 14 запослених у жандармерији и један пензионер.

Горњи Јеловац био је највеће ратиште и истовремено стратиште на Козари у вријеме борби за одбрану тог подручја и збјега народа у јуну и јулу 1942. године. Борбе су трајале 24 дана. На Патрији је 3/4. јула 1942. године пробијен непријатељски обруч око Козаре. Послије пробоја обруча и покоља који је услједио, неки дијелови села били су прекривени животињским и људским лешевима, махом локалног становништва. Многе од тих лешева Спасоја је прегледао трагајући за убијеним члановима своје породице.

Од 2005. године у Доњу Градину Спасоја редовно доводи ученике основне школе из Горњег Јеловца¹ на помен и парастос жртвама усташког геноцида у концентрационом логору Јасеновац. Свако дијете пали свијећу за своје вршњаке настрадале у Доњој Градини. На тај начин Спасоја чува сјећање на своје другове, невино настрадале, а новим генерацијама преноси тужну причу, историју тог краја:

„Ја сам живио у многобројној породици, било нас је двадесет и једно. Били смо имућни у оно вријеме: имали смо доста земље, дућан, гостионицу, млин који је мљео 50–60 килограма жита на сат. Као сељачко дијете ишао сам 1937–1940. године у школу у сусједном селу, Доњем Јеловцу, коју сам и завршио. Године 1941. почео је рат. Окупирао нас је непријатељ, дошла је усташка власт. Сваког виђенијег или богатијег човјека одводили су у затвор по 15–20 дана. То су били тзв. таоци. Уколико би неко убио њемачког војника, онда би Нијемци убили те таоце. Опет након 15–20 дана узму нове таоце. Дешавало се да неко од породице однесе таоцу нешто од хране али не нађе га тамо! Усташе га на дан-два прије отјерали према Пашинцу (шуми) и тамо га убили. Мог стрица Владу су били затворили али је он пуштен из затвора.

Овдје је подигнут устанак 30. августа 1941. године. Наши људи, са мало оружја, одлучили су бранити народ од усташа. Три недјеље су бранили село. Међутим, усташе су довеле људство и технику, а наш је одбрамбени систем био слаб; ми смо имали само три-четири карабина и неколико ловачких дуплица. Кад су усташе нападе са том артиљеријом, пола села су у пепео претворили. Народ је побјегао према сјеверу и истоку, према Козари и Поглеђеву. Усташе су тад у селу ухватиле само једну жену и њу су и заклале.

¹ Школа у Горњем Јеловцу је подручна, у саставу ОШ „Петар Кочић“ из Приједора (прим. аут.).

Крајем октобра и почетком новембра усташе нападају на Козару, јер је на потезу Витловска – Медњак био партизански логор. Усташе том приликом упадосе у сјеверни дио нашег села и запалише седам кућа, пет или шест штала и убише једанаест Јеловчана.

Зима, децембар, Божић... Почетком фебруара нападају из Дубице и Приједора. Сњијег је био висок 80–100 центиметара, замрзао... једва идеш. Најјачи коњ није могао прећи 30–40 метара, а тек народ јадни како ли бјежи... На мене су Швабе пуцале на одстојању од 400 метара. Ја на једном бријегу, а они на другом. Успио сам побјећи.

Прољеће, опет нападају.

Десетог јуна 1942. године почиње офанзива на Козару. Јаке непријатељске снаге, 45.000 војника са свом ратном техником, освојише Приједор. Ту је погинуо командант Приједора, Миле Рајлић. Срби су избјегли, муслимани и католици су остали. Њима је освојена слобода тад! Мада им ни партизани нису ништа хтјели. Е тада почиње и блокада Козаре од Дубице, Приједора, Новог Града и Омарске. Иде се на то да се уништи народ на Козари. Претпоставља се да је у шуми било најмање 80.000 људи, који су побјегли од својих кућа из доњих села. То је све био српски народ. Партизана је било око 3.500. Непријатељ је стекао обруч. Партизани су се са народом бранили све до негдје 7. јула. Много народа је изгинуло, исцрпљено. У том тренутку је било око 500 тешких рањеника. Партизани одлучише да изведу пробој. Са Витловске и Медњака су пошли према Карану, па су хтјели даље према Грмечу. Рањенике су оставили у Грабовом потоку. Пробој није успио, а усташе побише све рањенике. Затим креће претрес Козаре. Густе стрељачки строј претресао је сваки жбун.

Ја сам заробљен 6. јула 1942. године. Заробили ме, на сву срећу, Нијемци. Нијемци нису никога ту убијали, ни жене ни дјецу. А усташе су одмах убијале! Дође вод Нијемаца. Скупило нас се ту око 2.000 жена и дјеце. Ако гдје нађу мушкарца, одмах га одвоје од нас. Воде нас према селу Међувођу, поред ријеке Мљечанице. У колони идем бос, ноге ми израђаване. Пређох једну локвицу па да станем гдје је сувље, нога слети као да је на бундеви. Оклизнух се. Почех падати, али се дочекам на десну руку. Устадох и погледах, лежи дјечак скврчен. То сам ја њему стао на главу! Убијен, а неко побацао гранчице по њему. Видио сам да је крвав око врата. Продужим даље, једно 80–100 метара, видим бакицу поред пута, лежи, и она крвава. Видио сам и једну дјевојку у бошчи, убијену, и још гомилу људи побијених, наслаганих као пласт сијена. Једна жена каже: 'Тако ће бити и с нама!' Пролазимо даље.

Одједном угледамо усташе, жуте униформе, 'У' на капи, на рукавима неки знакови које ја нисам разумио. Преузеше нас од Нијемаца и гоне нас тако. Страх постоји. Поред једне куће угледах двије гредице лука. Потрчим. Прескочим ограду. Усташа ми виче: 'Куд? Куд?' и упери пушку у мене. Али кад је видио да берем лук, одустао је. Наберем лука. Све то убацим у капут и тако лакше носим. Идемо даље.

Успут смо видјели супругу нашег лугара Драгоје Марјановића¹, Росу, како је пала. Она је била крупна жена, није могла више издржати. Пала је и моја стрина Јованка². И она је била гојна. Наиђе усташки камион и стаде. Усташе узеше те жене за руке и за ноге, убацише их у камион и одвезоше према Дубици. Мој брат, њезин син Јован, потрчао је за камионом и викао: 'Јој, мама!', а усташа из камиона га удари кундаком у прса. А ја њега хватам и вучем назад.

На Крушковцу наиђосмо на бунар. Они што су били први у колони напили су се воде. За нас не остаде ништа. Идемо даље према Дубици.

У Дубици смо дошли до бетонског моста, а тамо стоје муслимани и гледају нас и веселе се. А један каже: 'Викните сад УРА, ј... вас Бошко Шиљеговић!' А Бошко Шиљеговић је био организатор устанка. Прелазимо преко моста. Гониле су нас тако усташе све до задњих кућа у Хрватској Дубици... све према Јасеновцу. Дођоше онда камиони у које нас утрпаше као сардине, па у Јасеновац. Тамо нас истоварише. Дође скела, дугачка, на њој свјетло, јако, црвено. Слабо видљиво од њега! Усташе вичу: 'Улази, улази!'. Трпај, трпај... и напунише нас пуну скелу. Одједном почеше викати: 'Излази!', а ми нисмо ни осјетили да се скела кретала. Чујемо како усташе пјевају: 'Уз Козару тенак струже, нема више – здраво, друже!', и 'Козара – гроб партизана!'... Ори се од њихове радости.

Улазимо у логор. Жица око нас, широка, висока, а са једне стране је насип ријеке Саве. Обузела ме жеђ, исцрпљен сам, губим се... заспем. Пробудим се, а не знам колико сам спавао, сат, дан... ништа не знам. Дјеца и старци умиру. Мала дјеца, до три године, нејака... само им се вилица затресе и умру.

Гледао сам стално према капији логора. Једне изгоне, а друге догоне! Погледам, иду двојица усташа. Један висок, а један је средњег раста. Тај нижи остане на капији, а овај високи уђе у логор гдје су жене и

1 Обоје су погинули у рату (прим. аут.).

2 Јованка Алексић преживјела је рат, али јој је убијено петоро дјеце (прим. аутора).

дјеца. Гледа и каже: 'Мајку вам ј... српску, овдје ће вам кости остати!', па понови то. Окрену се и оде.

Глад невиђена! Приметио сам да са вањске стране жице трава није погажена, љепша је од свега! Пред ноћ се приближим капији, пружим руке и берем ту траву. Убацам у уста, па жваћем док сок не почне да цури из ње. Тај сок ми слети низ грло али траву не могу прогутати јер је нека жилава. Сутрадан, моја сестра, млађа од мене двије године, пита ме што сам ја зелен око уста. Ја јој кажем да сам јео ту траву. А она ме упита уплашено: 'Па зар ниси видио оног дјечака који је брао траву а усташа га видио и ноге му погазио'? Али ја сам се најео... то ми је била једина мисао.

Сутрадан дођоше усташе и почеше купити дјечаке узраста од 12 до 14 година. Мени мати завеже дјечју пеленицу око главе. Иде усташа равно према мени, погледа у мене па у једног дјечака до мене који има капу на глави. Њему каже да се диже. То је био мој комшија Столе¹. Он погну главу. Знамо и он и ја да сам и ја требао отићи. И оде Столе. Отишао је у колони са 50–60 мушкараца и 50–60 дјечака у Доњу Градину. Тада још нисмо знали шта се то дешава у Доњој Градини. Чу се митраљез, тихо, као да је подземни пуцањ. Једна баба каже: 'Ха! Оно они побише оне људе и оне дјечаке'! Као да је знала... А једног мог вршњака, Бранка Вулетиха², усташе су бациле у циглану. Све је то видјела његова тетка и нама причала.

Други дан нас истјераше из логора. Дођоше вагони, шталари. Утрпали нас у њих као сардине! Возимо се. На дну вагона слој прашине. Ми патимо од жеђи и глади, од врућине и прашине. Поче кишица па расхлади кров, разблажи нам врућину. Стигли смо у Рајиће. Сви излазе из вагона као пијани! Све је то исцрпљено, гладно, жедно, уморно. Дођоше кнезови из села, па по списковима из Јасеновца нас преузимају. Кад смо изашли из логора Јасеновац, били су писари у бијелим мантилима и са писаћим машинама, па нас пописали. Кажу мајкама да говоре имена дјецe. Моја мајка, пошто ми је повезала око главе пеленицу, рече за мене да се зовем Спасенија, а не Спасоја.

Нас су преузимале српске породице. Хрвати су могли примити само жену или дјевојку која нема породицу – да им ради. Прозва нас за село Боровац. Једва идемо, гладни, жедни... Моја мати, Стеванија, једва

1 Стојан (Душан) Чичић, рођен 1928. у Горњем Јеловцу, убијен 1942. у Јасеновцу (прим. аутора).

2 Бранко (Василије) Вулетих, рођен 1929. у Горњем Јеловцу, убијен 1942. у Јасеновцу (прим. аутора).

се креће, болесна, била је срчани болесник. Дошли смо у једну породицу. Скували су нам жгањце. Ми се најели. Спавали смо у штали. Ту смо били до Мале Госпојине¹.

Октобра 1942. године, Нијемци, усташе и домобрани кренули су у нову офанзиву на Козару. Козару је опет опасао непријатељски обруч. Најјаче снаге распоредили су са југозападне стране – на територији села Горњи Јеловац, мислећи да ће партизани опет тим правцем извршити пробој из Козаре, као и у мјесецу јулу. Партизани су преварили непријатеља и преко села Божићи, Гаравци и Орловци извукли се на терен Грмеча. За вријеме ове офанзиве усташе су извршиле страховит покољ од 20. до 24. октобра у селима Горњи Јеловац и Велико Паланчиште. Ишли су од куће до куће, изгонили народ, клали и убијали га у воћњацима, поред потока, у шумарцима и крај извора. Радили су то сјекирама, маљевима и ножевима. Остављали су тијела закопана. Лешеве су развлачиле шумске звијери и свиње. Нико од преживјелих није смио да их сахрани јер су усташе често крстарили тим подручјем. Тек кад су усташе напустиле ово подручје, преживјели мјештани су сахранили остатке масакрираних људи, жена и дјеце. Масакрирано је више од 400 људи, углавном жена и дјеце.

Године 1943. ушао сам у СКОЈ и већ крајем године постао сам секретар актива. Члан Партије постао сам 1944. године. Био сам руководиоца омладинаца. Нисам директно учествовао у борбама.

Мој отац Никола², звани Нице, за вријеме Козарске офанзиве успио је да се сакрије у једно дебло у шуми. Када смо ми отјерани за Јасеновац, он ни за ког од нас више није знао. Након офанзиве спустио се у село. Нашао је свог оца убијеног и закопао га. Отац ми је преживио рат.

Из моје бројне породице убијено је 11 чланова.

Рат нам је све спалио и уништио. Све су то урадили муслимани и Хрвати босанскохерцеговачки. По завршетку Козарске офанзиве, села су остала пушта, а усташе пљачкале, не залазећи дубље у козарске шуме“.

***

Умјесто завршне ријечи, Спасоја Алексић помиње и опомиње сљедећим подацима:

¹ Празник Рођења Пресвете Богородице, у народу познат као Мала Госпојина, празнује се 21. септембра (прим. аут.).

² Никола (Јован) Алексић рођен је 1895. године у Горњем Јеловцу (прим. аут.).

„Из мог села, Горњег Јеловца, погинула су 523 становника. Од тога броја 464 су жртве фашистичког терора и 59 бораца.

Педесет мајки су усташе поклали ножем, сјекиром, маљем, кољем. Са њима је убијено њихових 158 дјеце.

Потпуно су уништене 34 породице – нико није преживио рат!“.

***

Списак породица из села Горњи Јеловац, из којих нико није преживео Други свјетски рат¹

1. Алексић Миле и три члана његове породице
2. Бабић Мирко и четири члана породице
3. Бабић Михаило и три члана породице
4. Бокан Пане и пет чланова породице
5. Вукадиновић Марко и пет чланова породице
6. Вукота Милан и четири члана породице
7. Гускић Илија и пет чланова породице
8. Добријевић Драгомир и три члана породице
9. Дрча Јово и два члана породице
10. Зорић Стојан и два члана породице
11. Зорић Миле и два члана породице
12. Илић Петар и четири члана породице
13. Илић Момчило и пет чланова породице
14. Кесић Стојан и два члана породице
15. Кнежевић Алекса и четири члана породице
16. Кнежевић Стојан и два члана породице
17. Марин Душан и четири члана породице
18. Марин Ђуро и два члана породице
19. Марин Љупко и шест чланова породице
20. Малетић Никола и пет чланова породице
21. Мацура Љубан и два члана породице
22. Мацура Милутин и три члана породице
23. Мацура Чедо и два члана породице
24. Мацура Урош и два члана породице
25. Мудринић Јово и једанаест чланова породице
26. Мудринић Милош и осам чланова породице
27. Мудринић Ђуро и два члана породице

¹ Податке је прикупио Спасоја Алексић.

28. Петрић Млађен и шест чланова породице
29. Рељић Ратко и шест чланова породице
30. Срдић Славко и три члана породице
31. Трмошљанин Стојан и четири члана породице
32. Цвијић Мирко и шест чланова породице
33. Чађо Милан и шест чланова породице
34. Чупић Драгоја и шест чланова породице

Укупно 34 породице са 139 чланова је потпуно угашено!

**Списак мајки из села Горњи Јеловац, које су погинуле са својом
дјецом у офанзиви на Козару 1942. године¹**

1. Бокан Ана и њених двоје дјеце
2. Бокан Коса и њених четворо дјеце
3. Бокан Босиљка и њених четворо дјеце
4. Бабић Стана и њених двоје дјеце
5. Видовић Зорка и њено једно дијете
6. Вила Ђуја и њено једно дијете
7. Вила Стана и њених четворо дјеце
8. Вукадиновић Мара и њених четворо дјеце
9. Вукадиновић Босиљка и њених троје дјеце
10. Вукадиновић Сава и њених двоје дјеце
11. Вукота Радосава и њених двоје дјеце
12. Вулетић Драгиња и њених четворо дјеце
13. Вулетић Мара и њено једно дијете
14. Гускић Мика и њених троје дјеце
15. Добријевић Мара и њено једно дијете
16. Добријевић Коса и њено једно дијете
17. Дрча Сава и њених четворо дјеце
18. Зорић Ђуја и њених петоро дјеце
19. Илић Стоја и њених четворо дјеце
20. Илић Стака и њених троје дјеце
21. Кесар Јованка и њено једно дијете
22. Кесар Миља и њених четворо дјеце
23. Кнежевић Милица и њених седморо дјеце
24. Кнежевић Стоја и њених троје дјеце
25. Лазић Вукосава и њених двоје дјеце

¹ Податке је прикупио Спасоја Алексић.

26. Малетић Госпова и њених четворо дјеце
27. Малетић Смиља и њених двоје дјеце
28. Марин Ана и њених петоро дјеце
29. Марин Д. Коса и њених двоје дјеце
30. Марин Ј. Коса и њених двоје дјеце
31. Марин Зорка и њених четворо дјеце
32. Мудринић Ана и њених четворо дјеце
33. Мудринић Драгиња и њених троје дјеце
34. Мудринић Радојка и њених деветоро дјеце
35. Мацура Вида и њених двоје дјеце
36. Мацура Дева и њених четворо дјеце
37. Мацура Мара и њених двоје дјеце
38. Мацура Миља и њено једно дијете
39. Мацура Стоја и њених петоро дјеце
40. Петрић Милка и њених петоро дјеце
41. Петрић Стана и њених троје дјеце
42. Продан Стана и њених троје дјеце
43. Рељић Ана и њених петоро дјеце
44. Савић Мара и њених четворо дјеце
45. Срдић Мара и њено једно дијете
46. Срдић Мика и њено двоје дјеце
47. Трмошљанин Сава и њених двоје дјеце
48. Цвијић Љуба и њених четворо дјеце
49. Чађо Роса и њених четворо дјеце
50. Чупић Стоја и њених четворо дјеце

Укупно 50 мајки и њихових 158 дјеце!

Списак мајки које су изгубиле једно или више дјеце¹

1. Адамовић Марта, једно дијете
2. Алексић Јованка, четворо дјеце
3. Алексић Стеванија, двоје дјеце
4. Алексић Петра, двоје дјеце
5. Алексић Драгиња, двоје дјеце
6. Алексић Јока, двоје дјеце
7. Алексић Дева, једно дијете
8. Алексић Мара, једно дијете

---

¹ Податке је прикупио Спасоја Алексић.

9. Видовић Мика, једно дијете
10. Вила Мара, двоје дјеце
11. Вулетић Стана, четворо дјеце
12. Вулетић Ана, двоје дјеце
13. Вулетић Стоја, двоје дјеце
14. Вулетић Десанка, једно дијете
15. Гајић Јока, једно дијете
16. Ђаковић Стана, једно дијете
17. Ђаковић Стоја, двоје дјеце
18. Зорић Јованка, једно дијете
19. Зорић Мара, двоје дјеце
20. Зорић Милка, двоје дјеце
21. Колар Мара, једно дијете
22. Лукић Симеуна, једно дијете
23. Лукић Р. Мика, једно дијете
24. Лукић Д. Мика, двоје дјеце
25. Мацура Десанка, једно дијете
26. Мацура Стана, једно дијете
27. Мацура Петра, двоје дјеце
28. Микановић Јока, једно дијете
29. Микић Миља, једно дијете
30. Мудринић Роса, двоје дјеце
31. Мудринић Јелена, једно дијете
32. Мудринић Ружа, једно дијете
33. Мудринић Мика, једно дијете
34. Петрић Ана, троје дјеце
35. Продан Марија, једно дијете
36. Продан С. Мика, једно дијете
37. Продан Љ. Мика, једно дијете
38. Продан Ана, једно дијете
39. Рељић Цвијета, једно дијете
40. Срдић Мика, једно дијете
41. Стрика Драгиња, једно дијете
42. Топић Мара, двоје дјеце
43. Цвијић Коса, једно дијете
44. Цвијић Боја, једно дијете
45. Чичић Стоја, двоје дјеце
46. Чичић Милка, једно дијете
47. Шорга Јока, двоје дјеце

48. Шормаз Драгиња, двоје дјецe

49. Шормаз Пава, једно дијете

Од ових 49 мајки страдало је 74 дјецe!

Спасоја Алексић је, осим ових спискова, доставио и комплетан списак жртава фашистичког терора у Другом свјетском рату 1941–1945. године из села Горњи Јеловац, списак погинулих првобораца НОР-а 1941. године из села Горњи Јеловац, списак осталих погинулих бораца НОР-а 1941–1945. године из села Горњи Јеловац, списак носилаца Партизанске споменице НОР-а 1941. године из села Горњи Јеловац, као и списак солунских добровољаца у Првом свјетском рату из села Горњи Јеловац. Ти значајни подаци чувају се у Јавној установи „Спомен-подручје Доња Градина“. Пожртвовани Спасоја податке је прослиједио и Спомен-подручју Јасеновац како би био сигуран да ниједна жртва из његовог села не остане незабиљежена у списковима жртава усташког злочина геноцида.

***

Стихови Спасоје Алексића посвећени друговима из дјетињства:

У име све дјецe свијета
Сваке године палимо свијећу
За 20.000 уморене нејачи –
На овом светом мјесту...

Ове су свијеће запаљене
За све браце и секе
Што су у смрт отишле
Када су били
Као и ми – дијете...

Нека пламен наших свијећа
Спржи, затре, опомене
Јасеновац и Градина
Да се никада не понове!
Док год звоне српска звона
И Сунце се над Козаром
Рађа, смије, сија, креће –
Наше свијеће – обећавам
На овом мјесту утрнути неће...

Школска фотографија Спасоје Алексића, основна школа из Доњег Јеловца, јун 1938. године

Спасоја Алексић у Доњој Градини на помену и парастосу жртвама усташког злочина геноцида у концентрационом логору Јасеновац

Драгомир Ацковић

Музеј ромске културе, Београд

„ДЕО ЖИВОТА МИ ОСТАО У ЛОГОРУ НА САЈМИШТУ“

Истраживачи живота и страдања Рома у Другом светском рату у Србији, а таквих није много било, готово никада том проблему нису посветили одговарајућу пажњу. Слободно се може констатовати да је страдање Рома у Србији прикривано или, што је још горе, негиране су ромске жртве и приписиване српским¹ или неким другим. Тај, као да је намерно „заборављени геноцид“, тек треба да буде истражен. Седам деценија колико је протекло од завршетка Другог светског рата, учинило је своје. Заборавило се много тога, потиснуло се из сећања још више, злоупотребило у разне сврхе превише.

Многи истраживачи ове проблематике правдали су се наводном чињеницом да нису имали податке о томе. То није тачно. Знало се, и то још 1941. године, колико је Јевреја и Рома у Београду било пријављено немачким властима.

Извора за истраживање има колико-толико, а било би их још више да су, поред осталог, прибележена и сећања онда када су бележена и страдања других. Нешто мало забележено је при крају двадесетог века

---

¹ Поједини истраживачи истичу да су Роме третирали као Србе. Ево једног примера: „У Карловцима се поставља друго питање кога треба сматрати Циганином, јер је врло мали број владао циганским језиком. Наследнике неких од њих нико не смата Циганима. Ко сме сада казати баба Мари Сисановој да је Циганка, добио би штапом са којим се служи при ходу по глави. На пример Сава Ивковић-Сисон, Тодор Јовановић и други. Фамилију Ивковић нико не сматра циганском, а иста тако је многочлана, остало је доста потомака од Саве Сисана, Тодора Јовановића, јер их је било много па су неки преживели рат. Ови наши Цигани се декларишу као Срби, што чине и приликом пријављивања убијених чланова породице и фамилије, као и пријављивања ратне штете.“ – Стеван Борчански, *Геноцид над грађанима Сремских Карловаца 1941-1945*; Сремски Карловци, април 1997, стр. 129. Аутору овог рада је познато да је мноштво сличних примера наведено у документима који третирају геноцид над Ромима у Другом светском рату, али и у многим другим областима када је реч о Ромима.

и коју годину касније, али ни то мало често из разних разлога није доступно истраживачима са ових простора. Далеко више него у Србији тог материјала, нарочито аудио-визуелног, може се наћи у Спилберговој фондацији¹ у Лос Анђелесу, или пак у јерусалимском Yad Washemu². Од пре неколико година, мали део тог материјала се може наћи и у Музеју ромске културе у Београду³, у коме онедавно постоји и одељење које се првенствено бави геноцидом над Ромима у Другом светском рату.

***

Бранислав Бранко Ацковић, био је један од ретких Рома који је преживео логор на Старом сајмишту. Причао је свом сину о неким важним догађајима из ратних дана, који их је касније преточио у овај рад.

***

Ја сам био треће од четворо деце (Драгомир, Живана и Љубиша) Живке и Живојина Ацковића, рођен на Крстовдан 1924. године, у селу Осипаоница⁴, од Смедерева удаљеног 15 километара. У неким документима пише да сам рођен 1923. године. Добро се сећам како сам „зарадио“ односно „купио“ ту једну годину.

У партизанску јединицу сам ступио почетком јесени 1941. године, заједно са једним својим старијим комшијом. Да бисмо камуфлирали наш одлазак у партизане, комшијама и родитељима смо рекли да идемо да продајемо кожне опанке, које смо добили од неког мајстора по ниској

---

1 Спилбергова фондација у Лос Анђелесу садржи око педесетак сведочења Рома из Србије, која сведоче о њиховом страдању у току Другог светског рата, међу којима је и сведочење Бранислава Ацковића.

2 У Јад Вашему се налази доста писаног и аудио-визуелног материјала, који је као „нуспроизвод“ настао приликом писања разних књига и текстова, пре свега о Јеврејима и Србима. Ацковићево сведочење се може наћи и у овом Музеју.

3 Музеј ромске културе у Београду основан је 2009. године. Одељак о геноциду над Ромима се тек установљава. Прикупили смо око седамдесет оригиналних сведочења о страдању Рома у Србији и Хрватској. Формирањем Одбора за изградњу Меморијалног комплекса на Старом Сајмишту, Музеј ромске културе је добио обавезу да ради на прикупљању артефаката у вези са страдањем Рома у том логору.

4 Осипаоница је велико подунавско село. У њему је пре другог Светског рата живело између три и четири хиљаде становника од којих је око петсто до шесто њих било ромског порекла. Највећи број тамошњих Рома говори румунски језик али се у новије време декларишу као Роми. У том селу има и неколико десетина такозваних „српских Рома“, који не говоре ромски, као и неколико кућа оних којима је ромски матерњи језик.

цени. У тој јединици¹ остали смо само неколико недеља, до краја септембра или почетка октобра, јер су нас напали Немци и већи део бораца је изгинуо. Пре него што је погинуо, наш командир нам је саветовао да се сви ми који евентуално останемо живи прикријемо по оближњим шумама или код појединих породица, а да потом пронађемо неку партизанску јединицу и прикључимо јој се. Неки су тада отворено саопштили да ће се вратити кући, а командир – шта је друго могао – сагласио се са њима.

Био сам један од најмлађих бораца, имао само непуних 17 година, па се командир према мени понашао као отац. У таквим околностима, рекао ми је да у оближњем селу живи једна циганска фамилија, коју би требало да замолим да ме прихвате на неколико дана, док Немци прођу. Само који сат касније командир а и многи моји другови су погинули.

Ту ромску породицу и ја сам лично видео неколико дана раније. Старац је био ковач, али већ онемоћао. Ту сам приметио и једну црнопурасту и прилично грубу девојку мојих година, која му је помагала у послу. Надалеко се чуо чекић којим је она лупала усијано гвожђе на наковњу.

После борбе са немачким војницима и њиховог повлачења, отишао сам на крај села и пронашао ковачницу старог Рома. Укућани су били уплашени и једва су ме примили у двориште. Рекао сам им да сам пролазио овим путем и чуо борбу између неких војски, и да сам свратио да ме приме на конак или да служим код њих, док војске не прођу. Стари ковач ме је пажљиво посматрао. Сумњао је у моју причу, али је, очито као добар човек, хтео да ми помогне, можда због тога што је знао да сам Ром. Понудио ми је да седнем поред ватре, на којој је из лонца мирисао кувани пасуљ, а онда се десило нешто што умало није пореметило све моје планове да се спасем од Немаца. Док сам седео, испод откопчане блузе стари ковач је приметио пиштољ за мојим појасом. Брзо сам повукао блузу да и домаћица не виде оружје.

Домаћица је припремала запршку за пасуљ, а мало потом се појавила и њихова ћерка, која је села у ћошак и није проговарала ни реч, али је повремено погледавала према мени.

Устао сам и, мало рукама, мало очима, упитао домаћина: „Могу ли да одем до клозета?“ Устао је и извео ме у мрак. Уместо према клозету, упутио сам се према ковачници. Он је можда схватио да нешто друго тражим, али је ћутао.

---

¹ Нисам сигуран да ли је отац некад помињао тачно име те партизанске јединице. Могуће је да га је заборавио, а могуће је да јединица није имала име, или сам ја заборавио тај податак. Он се, иначе, сећао имена појединих својих сабораца.

Ушао сам у ковачницу и потражио наковањ, извукао револвер и што сам јаче могао треснуо по њему. Делови су се разлетели по читавој просторији. Делова сам сакрио у шљаци од ћумура којег је било доста у ковачници. Било ми је жао мог пиштоља нагана који ми је мој отац поклонио неколико година пре тога. Али, шта је ту је – морао сам. Нисам желео да направим проблем људима који су ме из најбоље намере примили под свој кров. Када сам изашао из ковачнице стари Ром ме је одвео до бунара, захватио кофу воде и помогао да оперем руке које су биле гараве од шљаке. Потом смо опет ушли у кућу, послужили су ме ракијом, коју је његова супруга била изнела. Кад се загрцнух, стари ковач ме, више за себе, упита: „Ти изгледа не пијеш“! „Пијем, пијем, само ми данас баш нешто не иде“ одговорих. У тренутку му ухватих осмех на врху усана.

Мало потом вечерасмо. Пасуљ ми је баш пријао јер већ неколико дана нисам био окусио кувано јело. Проја, ко проја. Била је тврда, зубе да поломиш. Ту ноћ сам провео на тавану у свеже кошеној трави и једна ми је од ноћи коју сам заувек упамтио.

Пробудио сам се пре изласка сунца и сишао са тавана. Стари ковач је већ био у ковачници. Тамо је из великог суда посипао воду по земљаном поду а онда узео велику метлу са дрвеном дршком и почео да чисти. Заменио сам га и почистио ковачницу уместо њега. Ништа није рекао, али је мало касније донео полић ракије и две чаше. Попили смо по једну ћутећи.

„Данас имам пуно ствари да урадим“, рече стари ковач и показа на гомилу разних предмета у углу ковачнице. Било је ту свега: раоника, мотика, једна оштећена секира и два колска точка на које је требало ставити шине. Тог дана смо цео дан радили, ја сам заменио његову ћерку у ударању чекићем барозом. И наредних дана смо заједно радили у ковачници. Стари Ром ме је испитивао о свему и свачему. Те, одакле сам, кога имам, колико имам година, да ли сам раније ковао, чиме се моји баве... Негде петог-шестог дана, док смо у једном моменту одмарали, упитао ме је да ли бих оженио његову ћерку јер он – рече – синова нема, па би мени преписао кућу, ковачницу и нешто земље које је имао. Без много размишљања, прихватио сам његов предлог, што од страха да ме Немци не открију, али и више због тога што ми се његова ћерка заиста свиђала. Стари ковач је брже-боље већ сутрадан дозвоа попа и уговорио да нас што пре венча. У једном тренутку поп ме упита које сам годиште, па, кад чу мој одговор, рече да нисам пунолетан и да не може да ме венча. Видео сам да је и старом Рому, а и попу било криво, али ништа се ту није

могло урадити. Пописмо још по коју ракију, а онда изненада поп рече: „Нека Бог опрости, али ја ћу нешто да урадим.“ Недуго потом прочита нам молитву за венчање и саопшти да сутра дођемо по венчаницу. Тако смо и урадили. Тек неколико недеља касније, кад ми је ваљда за нешто требало, видео сам да уместо моје године рођења 1924. пише 1923. Нисам много размишљао о томе, али сам схватио да је поп желео да ми помогне. И јесте. Кад су Немци дошли у село због испитивања сељана, на ред дођох и ја. Погледаше венчани лист и ништа не посумњаше. Том попу сам и данас захвалан, мада тај мој брак из нужде не потрајаше дуго. Само неколико месеци касније смо се и формално развели, а ја се вратих у своје село.

Само једну ноћ сам тада провео у својој кући. Одмах затим сам отишао на наше имање поред Мораве, а које је од села Осипаоница, удаљено скоро девет километара. Осим на тој локацији, моја породица је имала још неколико парцела на другим локацијама. Тај део имања наше породице простирао се на око 20 хектара обрадиве површине и 10 хектара шуме. Непосредно уз имање налазио се бунар са питком и хладном водом, који никада није пресушивао.

Тамо су, мој отац и браћа, запатили доста крава, коза и свиња, а било је и живине коју је некада пазила мајка Живка. С друге стране, у дворишту код куће, нисмо држали ништа од блага знајући да би нам то разне војске које су туда пролазиле, отеле и разнеле.

Колиба за становање саграђена одмах после Првог светског рата, као и обор за стоку. Те објекте сам донекле довео у ред и ту живео осамљенички. Нигде наоколо никог није било, осим животиња. У ствари, знао сам да је било људи, али их ја нисам виђао. Хране и воде имао сам у довољним количинама, а од људи сам се скривао. Често сам, кад бих осетио да има неког у близини, боравио сам ван колибе. Да бих кувао храну или пекао проју, јер хлебног брашна није било, морао сам да „заклањам“ ватру. Пошто је био период краја лета и почетка јесени, време је било лепо, а трава висока, па сам могао да се сакријем у сваком трепутку.

Једног јутра на оближњим тополама угледах залепљене летке на којима је у потпису стајало: „Смрт фашизму, слобода народу.“ Неколико дана касније стигоше жандарми који су летке поскидали. Пошто су, по свој прилици, били обавештени да ја ту живим, позваше ме да изиђем. Одлучих да се одазовем. Испитивали су ме о томе знам ли ко је поставио летке и да ли ту долазе партизани. Одговорих да не знам и да никога нисам видео. Рекох да сам неке разговоре у даљини чуо, али да не знам

ко их је водио нити сам најбоље чуо о чему су причали, као и да никога од њих не познајем. Жандарми отидоше, запретивши ми да ће се поново вратити. Тако је и било. Међутим, приликом следећег њиховог појављивања одведоше и мене са собом. Моја стока и живина опет остаде сама.

Довели су ме у Осипаоницу и затворили у импровизовани затвор у сеоској школи. Воду и храну нису ми дали најмање дан и ноћ.

Неко је онда – како сам начуо – јавио мом оцу да сам затворен у школи, па он дође да се распита о томе.

Све време док сам био затворен у школи, молио сам стражара да ме пусти да одем и да нахраним стоку која је била затворена у оборе, али сам за сваки случај оставио отшкринута врата и на њима и на штали. Намерно сам небројено пута понављао ту молбу како би ме стражар, који ме није познавао, пустио. Али он није насео на моју варку.

Тек на интервенцију Леце и мог кума Миде, који су били четници и сеоске главешине у Осипаоници, ослободише ме. Предходно сам добио неколико удараца штапом по леђима и туру, запретише ми, да ће ме, ако ме следећи пут ухвате у неком злоделу, убити.

Чим су ме пустили, вратих се на имање. Мир и тишина су ми годили, тако да већ после неколико сати нисам размишљао о томе шта ми се све могло догодити. Ни на крај памети ми није било да ће ускоро поново доћи жандарми и да ме овај пут неће затворити у школи, већ одвести на једно друго место из кога је мали број заточених извукао живу главу.

У логор Сајмиште, одведен сам крајем 1942. године. Мене и још неколицину људи из Смедерева, међу којима је било и неколико Рома из оближњих села, довели су жандари до Београда. Одвели су нас најпре у Управу града Београда где су нас испитивали и формално осудили за дела која нам нису била позната. Потом су нас одвели у логор.

Сво време боравка у логору на Сајмишту радио сам различите физичке послове. Најлакше ми је било задужење да неком Немцу, ваљда управнику логора, чистим чизме. Најтеже ми је падало кад сам морао да копам раке за убијене. Плашио сам се да ће једног дана и на мене доћи ред.

Једног дана одведоше нас у Јајинце, или можда неку другу локацију, не сећам се баш тачно, где смо такође копали гробне раке. Поред мене је био један Ром из околине Београда, леп младић који је пуно причао док смо ми остали радили. У једном трену опомену га да престане да прича. Учинио сам то јер сам неколико дана пре тога уочио сличан случај када су Немци на лицу места убили једног човека који је избега-

вао да ради. Тада ми поменути младић охоло рече: „Ја јесам Циганин, али сам бео и они то не знају. Ти си црн, и тебе би можда убили, ако не радиш.“ Погледах га и рекох му да се не игра главом, али је он и даље наставио да избегава да ради. Мислим да сам га још који пут опоменуо јер приметих да га неколико стражара презриво посматра. Кад смо завршили тај неславни посао, потерали су нас према камионима у близини. Сви смо узели алатке које смо имали, неко лопате, неко крампове, а мој сународник је „заборавио“ своју лопату. Стражари су га најпре пустили да се удаљи неколико десетина метара, а онда га је један од њих позвао и питао га где му је лопата. Нисам чуо шта је одговорио, а јесам онда кад му је Шваба наредио да се врати и узме лопату из јаме. Када је који трен касније намеравао да узме лопату, стражар га је убио. Тако је он био прва жртва сахрањена у јаму коју смо копали. Страховао сам да ћемо тако завршити и ми, али се, на срећу, није десило. Наредних месеци био сам сведок још неколико сличних случајева...

Једног јутра постројили су нас врло рано. Логорски стражари само што нису пустили њихове псе да нас уједају. Били су љути, али ми нисмо знали зашто. У једном тренутку неки виши официр, или можда чак и командант логора, рекао нам је, а тумач превео, да вратимо пиштољ који смо ноћас наводно украли немачком војнику. Рекао је то испред групе људи која је „становала“ у бараци у којој сам био и ја. Сви смо ћутали, нико се није јављао. Осећајући да нисам крив, јер то стварно нисам урадио, нисам се много бринуо. А мислио сам и да нас то Немци само малтретирају, и лажно оптужују. Уосталом, ја сам ту ноћ неколико сати провео у канцеларији једног од виших официра који је тада био приредио некакву пијанку.

Како се нико није јављао, пустише псе у бараку. Њушкали су, лајали, а кад су дошли до мог лежаја, само што нису побеснели. Један од војника је пришао и испод мог јастука извадио револвер. Питали су ко овде спава, ја сам се јавио и пребледео. Неколико аутомата било је уверено у мене. Почели су да ме псују и туку, неки су хтели одмах да ме на лицу места убију, али ипак одлучише да ми суде. Њихов језик нисам знао, али сам клекао и молио једног од њих за кога сам знао да зна српски, да преведе оно што ћу да кажем у своју одбрану. Најпре је одбио, али пошто сам га више пута замолио, шапнуо је нешто команданту и овај је наредио да престану да ме туку. Био сам сав крвав, толико да су ми очи биле скоро затворене. Погледом сам тражио неког од оних официра које сам те ноћи служио, али никог нисам могао да га препознам.

Молио сам команданта да ме пусти да одем да их потражим по

логору, али ми он није дозволио. Наредио је да ме затворе и читав случај испитају. Време је пролазило, а ништа се није догађало. Минути су се претварали у сате. У једном тренутку сам чуо неку галаму напољу. Претрнуо сам од страха јер сам очекивао да ће доћи по мене да ме воде на стрељање. Ипак, нико није улазио код мене. У једном тренутку сам, међу гласовима које сам чуо, препознао познати глас. Одмах сам почео да лупам на врата и молим да их отворе, јер је то био глас једног од немачких подофицира које сам поменуте ноћи служио, и за кога сам се понадао да ће да посведочи да ја нисам могао да украдем никакво оружје, што ми је стављено на терет. Наставио сам да лупам и молим. Чинило ми се да је прошло ко зна колико времена док се неко ипак није смиловао да отвори врата, провири кроз њих. „Шта хоћеш?“, упитао ме један банатски Шваба који је, колико—толико, био благонаклон према логорашима. Без даха сам му испричао како сам поменуте ноћи, скоро целу ноћ, био са Немцима који су нешто славили и картали се, а ја им доносио пиће и служио их. Молио сам да ме пусти само да видим једног од њих, али пошто нисам знао немачки, молио сам Франца, како се звао тај банатски Шваба, да пита тог подофицира, чије сам име заборавио, хоће ли да потврди да сам читаву прошлу ноћ био код њих у бараци. Франц ми изађе у сусрет. Разговарао сам с тим подофициром и овај је потврдио да је заиста тачно да сам их готово читаве ноћи служио. Био сам му захвалан што се тога сетио јер он је те ноћи прилично попио. Тада сам молио Франца да све то пренесе команданту логора, коме сам често гланцао чизме. Убрзо ме пустише из затвора. Касније су пронашли човека који је оружје украо, и на жалост, стрељали га. Био је то један старији партизан.

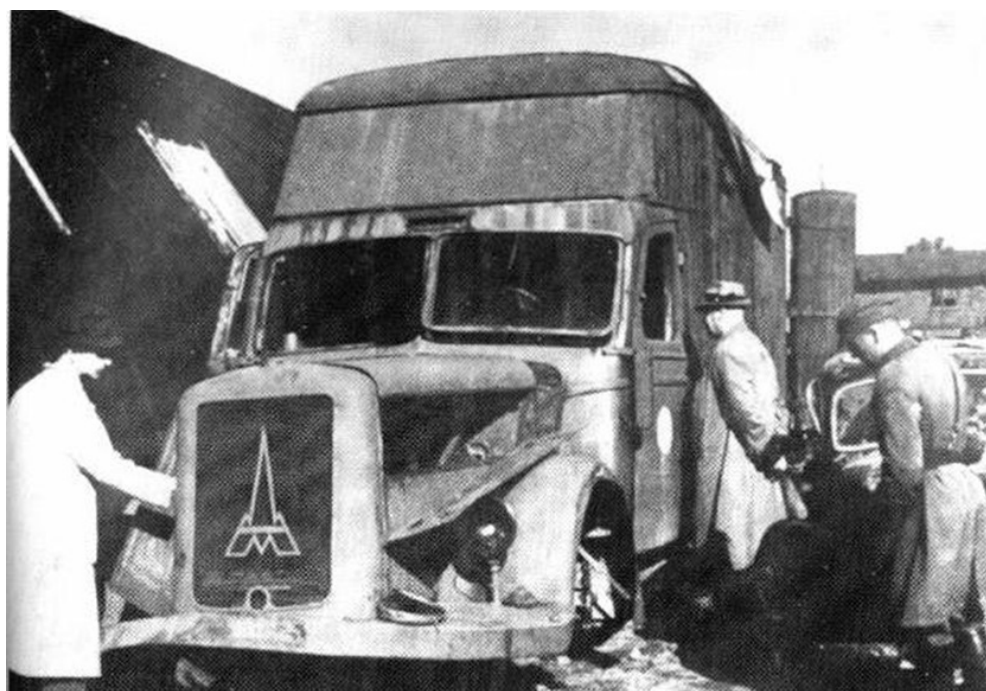
У још два наврата у току тих неколико месеци које сам провео у логору на Сајмишту, три пута претила ми је смрт. Чак су ме и изводили у строј људи одређених за стрељање, али је то био начин да изврше притисак да признамо нешто што се од нас евентуално тражи. Сваки пут би, по неког из групе изведених стварно и стрељали. На моју срећу, мене су мимоишли.

Крајем 1942. у логору се поново пронео глас да ће ослободити све Роме са валидним документима којима се потврђује да су они мирни грађани Србије, који имају своју земљу или пак неко друго занимање, итд.¹

¹ Већ од јуна 1941, на иницијативу београдских Цигана, подржаних од домаћих власти, направљена је разлика између Цигана „чергара“ (скитница), и староседелаца (стално настањених лојалних грађана). Док су први потпадали под удар немачких казнених мера и истребљења, други су, углавном, били изузети. На основу пријављивања Цигана у Београду, започетог 7. јуна 1941., регистровано је укупно 3.044 њих, од којих су 2.080 били старији од 14 година, а 964 млађи од те доби. Од 1.081 одраслог мушкар-

Старо сајмиште

Камион „душегупка”

Такав предлог изнели су Недићевим и немачким властима београдски Роми током 1941. године. Одмах сам то јавио оцу, иако сам од других сазнао да је та одлука донета много раније, али да никада није поштована¹, молећи га да што пре покуша да ми прибави адекватну потврду. Знам да га је коштало много, али је ипак успео да набави једну, која ми је спасла живот и коју и дан данас чувам.²

У логору на Сајмишту, у време када сам ја боравио у њему, није било много Рома. Можда неколико стотина. Други су већ били погубљени на разним стратиштима. Јер Немци су одмах по доласку у Београд предузели веома строге мере према Ромима. У ствари, једном уредбом од 30. маја 1941. изједначили су их са Јеврејима.³

Највише Рома у логору на Сајмишту је било из Београда и околине.⁴ Читаве породице су биле доведене у логор. Њима су по мало хране

ца, било је земљорадника и радника 326, музиканата 261, занатлија 71, лица различитих других занимања 407, без занимања 16. Укупан број је током јула и августа порастао за само шест новорегистрованих, па се усталио на 3.050 лица. У Београду је, дакле, у лето 1941. године, регистровано три пута мање Цигана него Јевреја. Као и у случају Јевреја, најпре су били ухапшени Цигани мушкарци интернирани у логор Аутокоманда, и по групама стрељани у оквиру немачких мера одмазде. Преостали Цигани су, заједно са Јеврејима, пребацивани у логор Сајмиште, где су такође страдали као жртве окупаторових репресалија. Децембра 1941, у исти логор су интернирани чланови циганских породица, жене и деца, њих око 600, који су у логору таворили и умирали под још тежим условима од Јевреја (радили су боси по снегу, свирепо тучени умирали су од батина, глади и болести).

1 Истраживања показују да је о том основу од неколико хиљада Рома из Београда и околине који су били у логорима и затворима, пуштено само њих 237.

2 Оригинал те потврде, као и још неке документе Бранислав Ацковић је пред смрт поклатио Музеју ромске културе, где се и налазе.

3 Поводом поменуте наредбе немачке окупационе власти о Јеврејима и Циганима, а објављене 3. јуна у „Новом времену“, 26 Цигана 5. јуна упутило је управнику града Београда писмо. Пошто су у наредби Цигани скоро у свему изједначени са Јеврејима, у писму се тражила измена, нарочито у погледу третирања београдских Цигана староседелаца. У писму је било наведено, између осталог, и следеће: „Постоје две групе Цигана, које међу собом немају готово никакве везе: док су једни уредно и стално настањени, имају своје сталне професије, нарочито музичари, вере су православне, у обичајима животним и верским са осталим грађанима потпуно једнаки, и уопште у погледу свога држања особито лојални грађани, огромним делом мелези, дотле су други познати под именом 'чергари', скитнице, без професије, без вере, склони вршењу криминалних дела и немају са напред наведенима никакве везе.“ Управник града Београда је интервенисао нагласивши да се између двеју врста Цигана изврши разлика у корист првих.

4 Већ крајем октобра 1941. у логоре су дотерани Роми из Обреновца, Вишњице, Жаркова, Ресника, Маринкове баре, Јатаган мале итд. Наредбом генерала Харолда Тур-

доносили чланови њихових породица који нису били заточени. У логору је било и трудница, као и мале деце. Нисам томе био сведок али су ми причали стари логораши да су се неке жене ту и породиле. Знам да су једној беби дали име Логорка, а у ствари право име јој је било Ратимирка.

Иначе, храна у логору је била веома лошег квалитета. Више смо били гладни него сити. Давали су нам ујутро течност која је личила на чај, или нешто што су звали кафа, а што уопште није личило на кафу. За ручак смо добијали бућкуриш од супе, ко зна од чега справљене, и комад тврде и буђаве проје. Увече смо добијали чај или најчешће ништа. Понекад су поједини заточеници добијали и пакете. И ја сам неколико пута добио пакет и делио намирнице са својим пријатељима. Пакете са храном су чувари претходно отварали и узимали све оно што је у њему било квалитетније, а нама остављали шта им се није допадало. Бараке у којима смо спавали су биле пуне стеница, мишева, па и пацова. Лежали смо на слами. Зими је било ужасно хладно. Та зима коју сам провео у логору Сајмиште, остала ми, чини ми се, до данас у костима.

Мој отац Живојин, а нарочито мајка Живка, били су добри пријатељи, а уз то и комшије са председником општине Осипаонице Александром Митрашиновићем, званим „Леца“, који је припадао четничком покрету, као и са његовим општинским писаром Буриком и његовом женом Јелом. Моја мајка је неколико пута нудила већу своту новца Леци да ми изда потврду да „нисам комуниста и како нисам био у партизанима“. (Александар Митрашиновић Леца убијен је пред крај рата. Многи су били мишљења да сам то учинио ја, што није било истина, већ га је убио мој кум Раја, а да ја то тада нисам ни знао.)

Леца то ипак није хтео да учини јер је знао да то није тачно, а и било га је срамота да узме новац од мог оца с којим је заједно „прегазио Албанију“. Онда се моја мајка досетила – предложила је Јели, Бурикиној супрузи, да на документ са општинским меморандумом, напише потврду како ја, Бранислав Ацковић, нисам био ни партизан, нити сам учинио каква друга кривична дела, за шта ме Немци терете и због чега сам одведен у логору Сајмиште. Бурика је то и урадио, а ја сам касније сазнао да је та потврда мог оца коштала два продата вола.

Чим је добио ту потврду, мој отац је дошао на логорску капију и предао ми је. После тога сам затражио пријем код команданта логора и показао му потврду. Неколико дана после тога, дошла су на логорску ка-

---

нера од 3. новембра 1941. похапшени су бројни Роми и Јевреји у Србији и проглашени за таоце.

пију двојица Недићевих¹ војника и саопштили ми да могу да ме изведу из логора, али да је услов да се пријавим у њихову војску. Рекао сам им без размишљања да то не могу да прихватим и да ћу радије остати у логору. Тако је и било. У логору сам остао још неколико недеља, а онда ми се изненада пружила прилика да побегнем.

У логору на Сајмишту² сам провео неколико месеци, од краја октобра 1942. до почетка маја 1943. године. Потом су ме одвојили у једну радну групу која је по читавој Србији поправљала путеве и разне објекте или да Немцима будемо увек на услузи. Мислим да смо то радили у организацији „Тот“. Неколико месеци смо радили по централној Србији, а онда су нас одвели и у Црну Гору. У време капитулације Италије боравили смо на приморју, али ја не знам тачно где. Знам само да је била велика лука. Тамо смо утоварали разни терет на бродове, а неки су говорили да је то материјал за руски фронт. Да ли је то заиста тако било, не знам.

После неколико месеци нас петорица логораша, међу којима је био и Бранко, студент из Београда, успели смо да побегнемо. Он се добро сналазио, па смо се преко Босне вратили у Србију. Док смо бежали, у Босни нас је сустигла извесна партизанска јединица и њени припадници су нас повели са собом. Нисмо били у могућности да се бунимо, мада смо желели да идемо кући. У тој јединици, један високи официр ме је препознао јер смо заједно били у логору на Сајмишту, из кога је он успео да побегне и оде у партизане. Био је то млад човек и памтио је да

---

1 Живојин Ацковић, отац Бранислава Ацковића, као и многи Роми из Београда и околине, познавали су генерала Недића, јер им је он био старешина у Првом светском рату. Током Другог светског рата, обраћали су му се са молбом да помогне Ромима и спаси их робовања у логорима и затворима, али он лично – колико је познато – није много учинио по том питању.

2 Логор на Старом Сајмишту је по оснивању носио назив Јеврејски логор Земун. Основан је 28. октобра 1941. на месту Београдског сајма. За њега је, пошто је био на територији Независне Државе Хрватске од 10. октобра 1941. тражена и добијена сагласност хрватских власти. Као Јеврејски логор Земун функционисао је до краја априла 1942. године, до када су ликвидирани Јевреји (већином жене и деца) отрованим гасом у камиону (тзв. душегупка) и сахрањивани у Јајинцима. Од почетка децембра 1941. године у логору Сајмиште био је заточено око 6.400 Јевреја и 600 Рома. Од тог броја живот је изгубило око 6.320 заточеника. Од маја 1942. године, па до априла 1944. године, логор се називао Прихватни логор Земун и у њему су били смештани, пред преосталих ухапшених Јевреја, заробљени партизани, четници и цивили са подручја ратних дејстава, а касније и заробљени италијански војници и припадници покрета отпора из Грчке и Албаније. Логор се налазио под непосредном управом Гестапоа. У исто време имао је улогу сабирног логора Организације Тот. У кратком периоду, од маја до јула 1944. године, логор су преузеле усташе, да би после тога био напуштен. – Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд 2012, стр. 22-23.

сам своју храну из пакета, који сам добијао од оца, делио с њим. Повео ме је са собом и одвео у официрску мензу у месту где је била лоцирана та јединица. Лично сам видео како су борци гладовали већ неколико дана, а у официрској мензи је било две врсте јела на располагању. Могла се добити чак и чаша ракије. Кад смо ручали, тај официр ме је опоменуо да никоме не причам о томе где сам био. Неколико дана смо одлазили заједно у ту официрску мензу, а онда сам му саопштио да ћу радије остати са својим друговима. Искрено речено, бојао сам се да било шта у вези с тим посумњају.

Једнога дана у нашој јединици појавише се два борца која сам познавао од раније. Била су то два Рома, рођена браћа, из мог села. Били су мобилисани њих двојица, а друга двојица њихове браће су остављена код куће у Осипаоници. Узајамно смо се обрадовали том сусрету. Једног дана нашу јединицу су напали знатно бројнији немачки војници и боље наоружани од нас партизана. Почели смо се повлачити иако је командант наређивао да идемо у напад. Повукли смо се неколико стотина метара, прегруписали се и заиста напали Немце. Овај пут смо успели да их разбијемо и један велики број њих убијен или заробљен. По завршетку борбе одржан је збор на коме смо анализирали акцију. Сви смо закључили да је била велика грешка што смо у једом тренутку посустали од борбе и одступили. Преки суд, који је формиран на лицу места, осудио је поменуту двојицу Рома на смрт због тога што су наводно били организатори повлачења. Знао сам да то није истина и тада сам, не верујући својим очима, по други пут видео велику неправду коју, осим Немаца, када су изједначили Роме са Јеврејима, и четника и партизани чине Ромима, јер су мало касније стрељали два потпуно невиних човека. Кад сам насамо питао команданта зашто је то учињено, рекао је: „Некога смо морали да осудимо, а њих је четворо браће у кући.“ Тога дана сам одлучио да напустим ту јединицу. Учинили смо то нас тројица из групе логораша међу којима је и Бранко, београдски студент. Захваљујући њему, стигли смо опет у Србију.

Крајем 1944. године опет био сам мобилисан и у партизанској војсци сам остао до краја рата. У том периоду сам се тешко и разболео, па су ме најпре лечили у болници моје јединице, а потом пустили на кућно лечење. Мојој болести допринела је свакако и вест о погибији најмлађег брата Љубише, који је настрадао последњих дана рата, негде у околини Загреба. У тренутку погибије мој брат је био само педесетак метара удаљен од оца Живојина, који је био у истој јединици.

Мој отац Живојин, брат Драгомир и ја, смо поднели захтев за рат-

ну одштету одмах после рата, али одштету нисмо добили. Неку симболичну одштету добио сам тек 2003. године, а моја супруга Радославка, иако је поднела захтев и имала право на њу, сличну одштету није добила. Мој отац и брат такође никад нису добили никакву одштету.

Дејан Мотл, кустос-историчар

Јавна установа Спомен подручје Доња Градина

ЈАСЕНОВАЧКИ ЛОГОР IV – КОЖАРА

Апстракт: 22. априла 1945. године у јасеновачким логорима III и IV десиле су се двије побуне логораша. Знајући да ће их, као свједоке јасеновачког пакла, усташе ликвидирати, голоруки логораша су ипак смогли снаге да пруже отпор. Када се говори о преживјелим учесницима пробоја из Логора IV, то јест „Кожаре“, у истраживачким радовима се наводе различити подаци. У првим радовима о јасеновачким логорима говорило се о неколико логораша који су преживјели пробој из тог стратишта. Касније се усталио став да се успјело спасити 11 логораша. На основу мемоарских записа, као и постојећих спискова заточеника логора Кожаре и Циглане, може се закључити да је пробој преживјело 12 логораша.

Кључне ријечи: Јасеновац, логор, усташе, пробој, логораша, кожара, жица

Јасеновачки логори смрти формиран су у Независној Држави Хрватској средином августа 1941. године у намјери да се спроведе истребљење Срба, Рома и Јевреја. Тада су основани логори I – Крапје и II – Броцице. Та два логора расформирана су у новембру 1941. због честих поплава. Истовремено је основан највећи јасеновачки логор назван Логор III – Циглана. Почетком 1942. основан је Логор IV – Кожара, а у фебруару исте године том систему је прикључена и Стара Градишка као Логор V.

Почетком 1942. године¹ усташе су у постојеће складиште жита и

---

¹ Јаков Кабиљо, логораш Кожаре, наводи да је логор основан почетком 1942. године. Како у почетку није било довољно коже и другог потребног материјала логораша су углавном радили на разним пословима попут истоваара разног материјала на жељезничкој станици, чишћењу снијега по улицама Јасеновца... Пошто се рад није одвијао како су усташе хтјеле, око 150 логораша је 28. јануара враћено у Логор III – Циглану. До тада је Кабиљо у Кожари боравио око 20 дана. Сутрадан, 29. јануара, у Кожару је поново доведено нових 50 логораша. – *Sećanje Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1984, str. 91-92.

пратеће објекте у западном дијелу села Јасеновац оградиле бодљикавом жицом и ту основали логор који је носио ознаку IV. Иако се о Кожари говори као о посебном логору, ријеч је о радној групи IV или „кожарској групи“, која је танким нитима била одвојена од Логора III – Циглане, чија је команда обављала управну функцију над том издвојеном радном групом. И у организационом смислу логор Кожара је потпадао под Логор III и Заповједништво сабирних логора Јасеновац. Кожаром је руководио усташки поручник Божо Ђерек¹, док је логораш Силвије Алкалај², звани Сиси, пријератни стручњак за обраду коже из Загреба, био задужен за организацију рада.

У Кожари су логораше штавили кожу, прерађивали је и од ње израђивали војничке чизме, женске торбице и ципеле, рукавице, као и друге разне предмете. У склопу Кожаре налазиле су се и радионица за израду четки-кефара, хемијска лабораторија и бријачница. Број логораша се кретао између 120 и 170, већином Јевреја. Ти заточеници били су смјештени на тавану зграде Кожаре или у једној од двије настамбе које су се налазиле унутар жице. Усташка посада је бројала 13 војника од којих су четворица стражарила дању, а осморица ноћу.³

Усташама је била важна производња у Кожари па су у њој владали нешто подношљивији услови у односу на остале дјелове јасеновачког логора. Ту нису биле честе ликвидације, није се умирало од глади, мада се од глади патило. За доручак су логораше добијали око три децилитра црне кафе, за ручак пола литре грах-чорбе без масноће и запршке, док се вечера састојала од чорбе од трулог кромпира или репе. Поједини логораше би своју порцију ручка појели прождрљиво, па би имали мучнину, други су прибјегавали спором једењу вјерујући да ће тако бити ситији, док су неки у посуде додавали воду повећавајући тако квантитет пор-

1 Божо Ђерек рођен је 1910. у Горњим Вињанима код Имотског. С обзиром на то да је био неписмен тражио је од логораша да му читају новине. На тај начин су логораше сазнавали шта се догађа изван логора. Убијен је приликом побуне логораша 22. априла 1945. године. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача прогласила га је за ратног злочинца. – Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, ИКР „Nikola Pašić“, Beograd 2001, str. 299.

2 Рођен 1900. године у Сарајеву. Живио у Загребу гдје се бавио крзнарским занатом. Захваљујући Алкалају живот у Кожари је био подношљив. Успио је, наине, од усташа испословати да се у радионици за обраду сирове коже логораше могу једном недељно окупати топлом водом, да Кожара добије свог доктора, као и неке друге ситније повластице. Како је био инвалид није могао да учествује у пробоју па је под неразјашњеним околностима извршио самоубиство.

3 Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, naklada piščeva, Zagreb 1945, str. 233.

ције. У почетку се пола килограма хљеба дијелило тројици а касније и на њих осам. Тако су логорашаи створили извјесне заједнице од по осам њих и између себе дијелили један хљеб. Један логораш би примио слиједовање хљеба и послије би га расподјеливао. Познато је да би и остатак мрвица хљеба понекад доводио до свађе гладних логораша¹.

Дани у Кожари углавном су текли по устаљеном реду: устајање и доручак од шест до седам сати, од седам до 12 се радило, услиједила би потом пауза за ручак, а затим од 13 до 19 поново рад. Један број логораша одлазио је повремено и на спољне послове, најчешће у сјечу шуме, јер је дрво било неопходно да би се рад у логору могао несметано одвијати.²

Иако у то вријеме нису били изложени честим ликвидацијама, два догађаја из 1944. године ће навести логораше да почну размишљати о самоослобођењу.

Први догађај је покушај бијега браће Лион, Драгутина и Славка, који се десио у фебруару 1944. године. Они су успјели да стигну до обале Саве, али су погрешно процијенили ријечне струје, које су у том периоду јаке, па су их умјесто на супротну, десну обалу, одвукле право до усташке страже. Обојица су убијена. Због њиховог покушаја бијега из Кожаре је потом одведен и убијен и њихов отац Фрањо.³

Други догађај се десило у периоду од 25. октобра до 11. новембра 1944. године. Тада је из Кожаре одведено 25 логораша у Логор Циглану и тамо ликвидирано.⁴

Након тих ликвидација група логораша је почела да размишља о отпору. Од најсмијелијих логораша формиран је одбор чији чланови су требали да сачине план акције за ослобођење из заточеништва.⁵ Од самог почетка рада одбора наметнула се дилема када да се крене у акцију:

1 Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1966, str. 60-61.

2 Усташе су, желећи да повећају и убрзају производњу, набавили и парни stroj који су логорашаи сами инсталирали. – *Сећања Јевреја...*, стр. 92.

3 Ervin Miler, *Izabran za umiranje*, Duriex, Zagreb 2004, str. 118-119.

4 Исто, стр. 102-104

5 Zahid Bukurović, „Kako smo izveli proboj iz Jasenovca“, *Glas*, XXIV/1966. Као чланове поменутог одбора, наводи још и Станка Гаћешу, инж. Аврама Данијела (ријеч је о Авраму Демају из Високог – прим. аутора), Морица Кабиља и Тибора Лебла.

Ђ. Милиша, н. д., стр. 234, поред поменутих, помиње као чланове одбора и Славка Васића, Миру Ауфербера, Туна (Антуна – прим. аутора) Малосеју и Егона Бергера. По свој прилици одбор се са првобитних пет чланова, колико наводи Захид Букуревић, временом проширио – прим. аутора.

да ли да то буде у извјесном тренутку који се учини повољним или да се чека да усташе започну коначну ликвидацију логора? Када је одлучено да се чека ликвидација логора, чланови одбора су почели да расправљају о конкретној акцији. Одбачен је план да се – колико је то могуће – непримјетно убије неколико стражара и да њихове униформе обуку логораши који би, затим, извели у правцу скеле остале логораше Кожаре. Као реалнији план са више изгледа на успјех усвојен је став да сви логораши истовремено крену ка капији логора. За најбољи правац бијега одређен је онај ка жељезничкој прузи и шуми преко ријеке Струг.¹

Припреме за тај бијег су се одвијале неколико мјесеци. Одређена су и мјеста у логору која треба прво напасти и ликвидирати. За свако мјесто напада одређена је борбена десетина сачињена од млађих и одважнијих логораша. Старији и болесни логораши су добили упутство да прате шта се догађа и дјелују зависно од развоја ситуације. Остало је само да се одреди прецизан дан и вријеме пробоја. Прелети партизанских авиона на небу изнад логора, ужурбано спаљивање лешева логораша у Доњој Градини, па и вијести о успјеху партизана на Сремском фронту, били су знаци – како се говорило међу заточеницима – да је рат при крају.

У ноћи између 21. и 22. априла 1945. из логора Циглане се чула непрекидна пуцњава и детонације.² Логорашима као да је било јасно да се приближава коначни час обрачуна.³ Сваком логорашу је тад дата и мала бочица отрова⁴, да би, у случају рањавања или неког другог разлога због којег не би могао бјежати, могао да изврши самоубиство и тако избјегне усташко мучење.

Логораш Јакоб Розенцвајг (Jakob Rosenzweig), који је радио као кочијаш, одвезао се 22. априла у Циглану по седмично сљедовање хране за Кожару. Уједно је имао задатак да дискретно открије шта се тамо догађало у току ноћи. По повратку је испричао да му није било дозвољено

1 Исто.

2 Усташе су ноћу 21. априла убиле посљедњу групу од око 700 жена из Логора Циглане. Након тога су минирали и рушили објекте у логору. У јутарњим сатима 22. априла посљедња група од 1.073 логораша извршила је пробој из Логора III-Циглана. Пробој је преживио 91 логораш.

3 Тих дана је међу логорашина владала велика нервоза. Логораш Јулијус Гринвалд увече се није пријавио на прозивци. То је био знак усташама да га траже. Убрзо су га пронашли и убиле. – *Сећања Јевреја...*, стр. 292.

4 Отров су заједнички израдили Ервин Мостер и Аврам Демајо. Обојица су по струци били инжењери хемије који су радили у логорској лабораторији. Ријеч је о цијаниду којег је било у логору пошто су неке боје и учвршћивачи у кожарској индустрији базирани на тој супстанци.

Зграда Кожаре

Логорска ограда, мај 1945. године

да приђе ближе Циглани као и да су тамошње усташе под пуном ратном спремом. То, као и захтјев усташа да раније наручене чизме морају бити спремне за испоруку до 20 сати, био је знак логорашима да се нешто чудно дешава и да се не смије више чекати. Чланови одбора уговорили су консултације ради коначног договора. Састанак је почео око 12 часова. Појавио се и Силвије Алкалај који је саопштио да је од усташе Боже Ђерека сазнао да стражари спремају ликвидацију логора. Одлучено је да се у пробој крене око 20 сати, након што усташе изврше смјену страже. Договорено је и да се ликвидирају усташе који последије 17 сати уђу у логор. Руководјење акцијом је повјерено Захиду Букуревићу, који је изабран да да знак за почетак пробоја.¹ Формиране су четири ударне десетине са сљедећим задацима: прва десетина је морала ликвидирати стражаре пред кожарском радионицом и из њихових просторија узети бомбе и оружје; друга је требало да разоружа стражаре унутар зграде и код магацина; трећа да пресјече жицу иза зграде, у правцу бијега ка железничкој прузи, док је четврта требало да уништи још једно стражарско мјесто и да запали цијели логор.²

Ножеве са којима су баратали при кожарским пословима, ткз. „шермесере“, логораши су за ту прилику претходно донекле „обрадили“, па су дјеловали као мањи мачеви. Од алатки су још имали и неколико крамова, сјекира и турпија, које су преправили у својеврсне бодеже. Логораш Антун-Туне Малосеја је сав запаљиви материјал који је могао наћи у логору (бензин, шпирит, ацетон, киселине, масти и уља), распоредио по логору. Договорено је да када започне пробој он запали логор.³

У 17 сати, усташки поручник Мато Живановић⁴ је ушао у бријачницу с намјером да га логораш Давид Атијас обрије. Логораши су га хитро убили, а затим и његовог пратиоца и рођака којег су позвали да тобоже дође по футролу за „шмајсер“. Њихова тијела су умотали у ћебад и затим бацили у бунар из којег је вода служила за испирање коже.

У 20 сати логораше је дочекало непријатно изненађење. Усташе су, наиме, на сваком стражарском мјесту дуплирали људство. Захид Букуревић се налазио у дворишту, на мјесту с којег је требало да да знак за почетак акције. Једног од стражара је у дворишту дочекао Миро Ауфер-

1 З. Букуровић, *н. д.*

2 Nikola Nikolić, *Jasenovački logori smrti*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo 1975, str. 416.

3 Е. Милер, *н. д.*, стр. 127.

4 Мате Живановић, поручник I Усташког обрамбеног здруга. Био је управник радионица у Логору IV – Кожара. – Марко Ручнов, *н. д.*, 666.

бер (Miro Aufferber) и ударио га жељезном шипком по глави. У том часу Букуровић је дао знак за почетак акције.¹

Други усташки стражар је потрчао према Ауферберу, али га је Егон Бергер ударио по затылку. Тада је започела пуцњава, а пламен се истовремено појавио у Кожари и магацинима.²

Логораши су потрчали према жичаним оградама. Задатак да пре-сјече бодљикаву жицу био је повјерен Леону Маестру. Он је то урадио сјекиром отварајући осталим логорашима пут ка слободи. Многи су, међутим, падали покошени паљбом из ватреног оружја из бункера и прије него што су стигли до жице. Они логораши који су имали срећу да прођу жичану препреку упутили су се кроз јасеновачке путеве према ријечи Сави, ка пољима и жељезничкој прузи.

Издазак из круга логора није, међутим, значио да су логораши коначно спашени. Требало је избјећи усташке потјере и остати скривен жив до доласка партизанских јединица или самостално пронаћи пут до слободне територије. Осим усташа из Јасеновца који су кренули у потјеру за преживјелим логорашима, опасност је вребала и од бројних колона њемачких, усташких и домобранских постројби које су се повлачиле главном саобраћајницом према западу. Многи логораши су доспјели у близину Новске, али су одустајали од преласка цесте и поново се враћали према Јасеновцу тражећи други начин да се докопају ослобођене територије.

Након што се извукао из логора Леон Маестро је успио да са још четрнаесторицом логораша, крећући се кроз шумарке, стигне до цесте која води према Новској. Већина је остала да се скрива у оближњој шуми, а Маестро је, заједно са тројицом логораша, прешао цесту. Тумарајући су стигли до извјесног сеоског пута који су намјеравали прећи. Тад је на њих отворена митраљеска паљба из оближњег усташког бункера. У метежу су се и раздвојили. Само је Маестро из те групе остао жив. Скривао се једно вријеме по шумама у околини Новске и тако успио дочекати долазак партизана.³

Егон Бергер је трчао у правцу запада, према Крапју. Описујући драматичне моменте свога бијега, он каже да му је надљудску снагу давало сазнање да више није у логору и да постоји могућност да се спаси. Бјежећи од усташа срео је још једног логораша из Кожаре, Стојана Лапчевића. Стојан је био изгубио наду да ће се спасити, па је у међувремену попио отров који, на срећу, није дјеловао. Њих двојица су се скривали

1 З. Букуровић, *н. д.*

2 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 85.

3 *Сећања Јевреја...*, стр. 15-16,

тринаест дана у шумама око Јасеновца све док нису сазнали да је Југословенска армија ушла у спаљени и од усташа напуштени логор.¹

Миро Ауфербер је након бјега из логора препливао ријеку Саву не осврћући се много на пуцање усташких стража. Доспио је у опустошено село Уштица, које се налази, смјештеном готово као полуострво, између ријека Саве и Уне. Ту се скривао два дана, а потом је опет почео да иде даље. Стигао је до села Црквени Бок кад је схватио да је још увијек на територији Хрватске, а не Босне, како је прижељкивао. Недалеко од села Црквени Бок га је ухватила тамошња сеоска стража. Пошто се бојао да би сељаци могли да га поново предају усташама, Миро је побјегао стражару и препливао ријеку. Лутао је тако све док није стигао на планину Козару, гдје је наишао на партизанску патролу која га је прихватила.²

Захид Букуревић и Ђуро Ручнов су се заједно успјели пробити уз Струг низводно од Јасеновца и препливали ријеку Саву. Прешавши у Босну упутили су се према обронцима Просаре гдје су наишли на партизанске јединице.³

Сличне драму су доживјели и остали логораши који су успјели преживјети пробој. Данима су лутали, гладни и исцрпљени по околним шумама. Снагу им је давало сазнање да се не налазе више у логору и да ће ускоро доћи крај њиховим патњама.

Пробој из јасеновачког логора IV – Кожаре преживјели су⁴:

1 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 98-102.

2 *Сећања Јевреја...*, стр.15-16.

3 *Sarajevo u revoluciji*, knjiga 4, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 1981, str. 578-589.

4 У радовима у којима се публицисти и историчари баве темом логора Јасеновац наведени су различити подаци о преживјелим учесницима пробоја из Кожаре. Починје се од неколико, па све до једанаест. Види: Radovan Trivunčić, *Jasenovac i jasenovački logori*, Spomen-područje Jasenovac, 1977; Ђ. Милиша, *н. д.*; Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача). Допринос да поименично буду наведени преживјели учесници пробоја дали су нарочито Антун Милетић и Наташа Матаушић – Антун Милетић, *НДХ - Концентрациони логор Јасеновац 1941.-1945.*, Алфа тим принт, Београд, 2010; Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.-1945., Logor smrti i radni logor*, „JUSP Jasenovac“, 2003. У њиховим списковима, међутим, поткрале су се и извјесне грешке. Оба аутора међу преживјеле убрајају Владимира Царина који није био ни у једном јасеновачком логору. Он је у Загребу 1961. објавио литерарно сјећање свог пријатеља Егона Бергера под насловом „Смрт је ходала четвероношке“, што је највјероватније довело до забуне да је он преживио пробој из логора. Наташа Матаушић међу преживјеле убраја и Јозефа Конфортија као и Николу Миљевића. Конфорти, доктор медицине, из Јасеновца је успио да побјегне крајем 1943, док је Миљевић преживио пробој из Логора III о чему је дао изјаву у „Политици“ од 17. маја 1945. Међу преживјеле ни један аутор није убројао Јозефа Гросепајса (Grossepais) и Филипа Шлајфера (Schleifer). Гросепајс је објавио своје сјећање у другом издању зборника *Сећања*

1. Ауфербер Александра Миро (Ђаково, 22. 11. 1913. – Израел, 1997.)
2. Бергер Леополда Егон (Нова Градишка 16. 8. 1912. – Загреб, 26. 4. 1988.)
3. Букуревић Емина Захид (Високо, 17. 10. 1919. – Београд, 13. 1. 1981.)
4. Гросепајс Изака Јозеф (Фекетић код Малог Иђоша, 20. 6. 1910. – Израел, ?)
5. Кабиљо Аврама Јаков (Жепче, 18. 1. 1901. – Израел, 19. 3. 1995.)
6. Лапчевић Петра Стојан (Подгорје код Вргинмоста, 15. 4. 1913. – Загреб, 1946.)
7. Маестро Морица Леон (Травник, 24. 2. 1914. – Израел, 12. 12. 1995.)
8. Милер Игнаца Ервин (Винковци, 27. 1. 1924. – Израел, 1991.)
9. Ручнов Петра Ђуро (Јохова код Босанске Дубице, 1902 – Јохова, 4. 4. 1954.)
10. Шлајфер Давида Филип (Огулин, 7. 2. 1909. – Израел, ?)
11. Васић Радована Славко (Адашевци, 1922. – ?)
12. Зец Илије Душан (Зечева Варош код Слуња, 4. 4. 1917. – Винковци, 9. 9. 1989.)

Резиме

Почетком 1942. године усташе у селу Јасеновац су оградиле бодљикавом жицом неколико постојећих складишта и ту формирали кожарску радну групу која ће касније постати позната као Логор IV – Кожара. Ту је било заточено између 120 и 170 логораша.

Логораша су 22. априла 1945. извршили пробој. Од 167 заточеника који су учествовали у тој акцији преживјело је њих 12.

Литература

Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1966.

Јевреја на логор Јасеновац, гдје је детаљно описао своје учешће у пробоју. Шлајфер је наведен као жртва логора Јасеновац мада је 1945. године дао изјаву Земаљској комисији Хрватске за злочине окупатора и њихових помагача. Он је 1948. отишао да живи у Израелу. Осам година касније, 1956, у музеју Јад Вашем (Yad Vashem) попунио упитник којим је пријавио свог брата Давида за жртву логора Јасеновац. У архиви тог музеја постоји и његово сјећање забиљежено као аудио запис на боравак у логору Кожара.

Zahid Bukurović, „Kako smo izveli proboj iz Jasenovca“, *Glas*, XXIV/1966.
Erwin Miller, *Izabran za umiranje*, Duriex, Zagreb, 2004. Đorđe Miliša, *U mučilištu paklu Jasenovac*, naklada piščeva, Zagreb 1945.
Nikola Nikolić, *Jasenovački logori smrti*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo 1975.
Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, IKP „Nikola Pašić“, Beograd, 2001.
Sarajevo u revoluciji, knjiga 4, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1981,
Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1984.

Ненад Антонијевић, виши кустос-историчар
Музеј жртава геноцида, Београд

АКТА ПОЛИЦИЈЕ И СУДА НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ У БАЊА ЛУЦИ ИЗ 1941. И 1942. ГОДИНЕ

Абстракт: Текст анализира документа полиције и суда Независне Државе Хрватске у Бања Луци, из прве две ратне године, о упућивању људи у концентрационе логоре. Ту архивску грађу, која се налази у Војном архиву у Београду, у фонду НДХ, публиковао је пуковник Антун Милетић, у својој тротомној књизи о концентрационом логору Јасеновац.

Кључне речи: НДХ, Бања Лука, Јасеновац, логори, полиција, суд, злочини

После војног слома Краљевине Југославије, дошло је до њене територијалне поделе у априлу 1941. Већ 10. априла проглашена је Независна Држава Хрватска (НДХ) од стране усташа, уз помоћ Трећег Рајха и Италије и подршке већине хрватског народа.

НДХ је била тоталитарна и ауторитарна држава заснована на идеологији нацизма и фашизма. Прихваћени су принципи „један народ, једна земља, један вођа“ и принцип „више расе“. Хрватска држава је сматрана „искључивим животним простором хрватског народа“. Могла је постојати само „чиста хрватска нација“. Услов за то био је „истребљење највећих непријатеља хрватског народа“ (Срба, Јевреја и Рома), расно инфериорних народа, по усташкој идеологији. Истицана су посебна својства Хрвата, њихово несловенско порекло и њихова улога у одбрани западне цивилизације („граница двају светова“ – Дрина).¹ Политичком пропагандом, организованом од стране власти НДХ, дат је легитимитет терору и геноциду. Технологија геноцида је добро смишљена, организована и представља прави систем. Више не постоје појединци као лично-

¹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, str. 135-158.

сти, већ се они своде на део колективитета – народа који су прокажени у усташкој идеологији. Следећа фаза легализације је доношење расног и казног законодавства, којим се омогућује спровођење прокламованог. Срби, Јевреји и Роми су проглашени нижом расом, анимализовани су, чиме је омогућена дискриминација сваке врсте. Забрањена су им национална и верска обележја, ограничено кретање, отпуштани су из службе, одузимања им је имовина, иселивани су, слати у интернацију, хапшени, суђени, излагани прогонима и ликвидацијама.¹

У првим месецима НДХ донете су значајне законске одредбе које је потписао поглавник и објављене у службеном гласилу „*Narodne novine*“: за одбрану народа и државе (17. април), о изванредним народним судовима (17. април), о забрани ћирилице (25. април), о држављанству (30. април.), о расној припадности (30. април), о заштити аријевске крви и части хрватског народа (30. април), о прелазу из једне вере на другу (3. мај), о преким судовима (17. мај), о заштити народне и аријске културе хрватског народа (4. јун), о обавезној пријави жидовске имовине и жидовских предузећа (5. јун), о обавезној пријави Србијанаца (7. јун), о оснивању Државног равнатељства за понову (24. јун), о покретном преком суду (24. јун), одредбе о допуни одредаба о судовима (26. јун, 5. и 10. јул), о великим изванредним народним судовима (19. јул), о поступку с имовином особа које су напустиле подручје НДХ (6. август), о одмазди над становништвом (2. октобар), о упућивању непоћудних и погибелних особа на присилан боравак у сабирне и радне логоре (25. новембар), о укидању Јулијанског календара (4. децембар). Те одредбе омогућавају настаanak институција (судови и концентрациони логори), који су крајња инстанца у систему геноцида. У актима тих установа постоје само бројеви у предлозима, пресудама, упутницама о пошиљци, потврдама о пријему. У питању је књиговодство, администрација терора и злочина.

Највиша власт припадала је Поглавнику. Постојала је и влада НДХ. Усташе су организовале власт преко својих повереника. Државну управу су сачињавали и чиновници из апарата бивше Бановине Хрватске. За успоставу државне управе важно је било и формирање Великих жупа (22 на територији НДХ), на основу одредбе Поглавника од 10. јуна 1941. Није било разлике између органа државе и усташког покрета.²

У спровођењу геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима и прогањању оних Хрвата и муслимана који су били против поглавника и НДХ, посебан значај је имала Усташка надзорна служба, на челу са Еугеном

1 Ф. Јелић-Бутић, *н. д.*, стр. 158-187.

2 Ф. Јелић-Бутић, *н. д.*, стр. 74-107.

Дидом Кватерником. УНС је као грана усташког покрета оснивала, организовала и надзирала логоре. Она је представљала државну полицију која је хапсила, ислеђивала, доносила одлуке о упућивању у логоре. По угледу на немачки Гестапо она је контролисала и државну управу и установе и органе усташког покрета. Своја задужења у односу на логоре имало је и Равнатељство за јавни ред и сигурност који је био одсек у оквиру Министарства за унутрашње послове, РАВСИГУР је после укидања УНС-а у јануару 1943. имао једина овлашћења у погледу слања у логоре. Улогу у поступку одређеном око упућивања „непоћудних и погибелних у сабирне и радне логоре“ имале су и локалне полиције у оквиру Великих жупа.¹

Територија Босанске Крајине, са Бања Луком као центром, на чијем подручју су настали анализирани документи НДХ², полицијског и судског порекла у 1941. и 1942. имала је велики политички, војни, економски и административни значај за усташе и немачки Вермахт. Посебну сметњу представљала је за хрватску власт као област насељена претежно српским становништвом, надамак Загреба. Босанска Крајина је подељена у три велике жупе: Сана и Лука (административни центар Бања Лука), Крбава и Псат, Ливац и Запоље. Водећи усташки првак био је Виктор Гутић који је у првим месецима власти НДХ донео низ аката и одредаба који су омогућили дискриминацију Срба, Јевреја и Рома у свакодневном животу, као и њихово принудно одвођење у логоре.

Босанска Крајина је преименована у Хрватску Крајину. Постојали су планови да Бања Лука постане престоница НДХ, у којој ће бити и седиште владе, и да промени име у Антин-град по поглавнику. Као реакција на дискриминацију, терор и геноцид Срби су дигли народни устанак и у току 1941. и 1942. заузели велики део Босанске Крајине, осим Бања Луке и других утврђених градова у долини Врбаса, Уне и Сане. Највиша власт на подручју војних дејстава у НДХ припадала је немачким војним командантима. Немци и усташе су спроводили масован терор и репресалије према заробљеним устаницима и према цивилном становништву

¹ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Beograd 1986, књ. I, стр. 43-44, 98-100 и 104-106; Ф. Јелић-Бутић, н. д., стр. 109-112 и 185. По окружници команде УНС-а у Загребу од 9. децембра 1941, одлуке о упућивању или потврђивању предлога за упућивање у логоре доносио је Уред 1 УНС-а у Загребу. Извршиоци одлуке били су испоставе УНС-а широм НДХ, као и локалне полиције у великим жупама, које су имале овлашћења и да хапсе, ислеђују и дају предлоге за казну.

² А. Милетић, н. д., књига I, стр. 61-544, књ. III, стр. 76-247. Од стотина докумената анализирано је 11 аката „Покретног преког суда“, 33 акта „Жупске редарствене области“ и 35 аката „Усташког (заштитног) редарства“.

(на територији Босанске Крајине операција на Козари у јуну и јулу 1942. године).¹

Покретни преки суд није имао одређену, територијалну или месну надлежност (министар правосуђа ју је одређивао у конкретном случају). У Бања Луци основан је крајем јула 1941.²

У анализираним актима помиње се укупно 37 лица, 36 је православне вере, Срби (један је римокатолик прелазник), а једно лице је римокатолик; две су особе женског пола. Старости су од 16 до 55 година, већина су земљорадници („тежаци“), углавном су слабог имовног стања и неписмени. Један акт се односи на 1 до 8 особа, а потписивао их је државни тужилац покретног преког суда у Бањалуци. Акти имају чврсту структуру, уредно су заведени. Дају се детаљни подаци о лицима против којих се водио поступак (име, презиме, име оца, мајке, вера, место рођења и боравка, година рођења, држављанство, занимање, брачно стање, број деце, подаци о образовању, имовном стању, војној служби). У актима се види да су лица против којих је вођен поступак била ослобођена, међутим према окружници министра правосуђа од 16. јануара 1942. године³ и за особе за које не би били пронађени докази, као сумњиве би биле послате у логор, по наредби министра правосуђа. Дакле, људи би завршавали у логору, иако су судски ослобођени од оптужбе, а неки нису ни суђени, већ би их суд проследио полицији да их спроведе у логор. Оптужбе против лица су сличне, стереотипне, настају на основу денунцијација, само су формално покриће казненом суђењу које траје по кратком поступку. Најчешће оптужбе су: сарадња са „четницима – комунистима“ (ушаше су изједначавале оба покрета); чланови породице у „одметницима“; напади на органе власти НДХ, вршење саботажа (лепљење комунистичких плаката, сечење телеграфских жица), врбовање људи за „одметнике“; извиђање оружаних снага НДХ; набавка хране за „одметнике у шуми“. Неке оптужбе делују цинично, „ухваћен на рубу једне шуме у оном правцу одакле су пуцали побуњеници“; пролазили ноћу кроз село у супротном правцу од својих кућа“; због псовања хрватске војске у пијаном стању; једна учитељица римокатоличке вере је сумњива јер се дописивала са православним попом који је побегао (њена писма су отварана, а речи тумачене по нахођењу полицијског чиновника „писала да се, ако Бог да, опет убрзо могу наћи сви на окупу и повесе-

1 Dušan Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka 1968, str. 88-107, 266.

2 *Zločini. Zbornik dokumenata, Tom 1, Zločini NDH 1941*, Beograd 1993, str. 443.

3 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 150.

лити се још како“, што је протумачено као сумњива активност). У судским актима често се употребљава израз „стварног доказа нема, сведоци се не могу саслушати, али је по пријави окривљени сумњив“. Реченице које се стално понављају у овим актима показују и циљ њиховог настанка: „По одобрењу Министарства правосуда, има се окривљени предати у логор“, „Министар правосуда одредио налогом“, „Предaju се Naslovу (усташком редарству или жупској редарственој области, прим. N. A.), ради отпреме у логор“. Срби су у документима означени као грчко-источњаци, како је законом одредио Поглавник. У априлу 1942, у документима се употребљава назив хрватско-православна вера што је последица оснивања Хрватске православне цркве, почетком априла 1942 године. За особу која је у току рата постала римокатолик, додаје се и израз „prielaznik“. За Србе у рубрици „državljanstvo“, пише „državljanin NDH“, што је последица признавања статуса православних држављана НДХ у пролеће 1942. Србима од стране власти НДХ.¹ Стварност је била потпуно другачија од записаног у документима суда. Иако је, крајем децембра 1941, за лакша кривична дела, уведена „казна тамнице до 3 године“,² већину послатих у логоре чекала је сигурна смрт. Акти покретног преког суда дају више података него документи који настају током делатности испоставе УНС-а у Бањалуци (одељење 1) и локалне полиције Велике жупе Сана и Лука, са седиштем у бања Луци.

Већина аката усташке полиције и жупске полиције у Бањалуци имају исту структуру, и по форми и по садржају (број и облик реченица, број речи карактеристични бирократски, полицијски изрази). Малог су обима, реченице су кратке, а језик је „професионално“ полицијски, по утврђеним правилима те службе и без емоција. У питању је хладна административна егзекутива на основу донетих одредби Поглавника, и других аката (упутстава, налога, окружница) УНС-а, министра полиције, правосуђа и других. Хијерархија унутар УНС-а се поштује као и правило кореспонденције између усташке и жупске полиције у Бањалуци, и њих са другим органима власти. Пошиљалац и прималац поруке се увек знају, јер је поступак са хапшењем, ислеђивањем и слањем људи у логоре познат и утврђен.

Иако су само формално имале различите наредбодавце, УНС и РАВСИГУР, циљеви и активности су им били комплементарни и заједнички – хапшење, ислеђивање, давање предлога и спровођење у концен-

1 Ф. Јелић-Бутић, *н. д.*, стр. 176-177.

2 Ф. Јелић-Бутић, *н. д.*, стр. 162.

трационе („сабирне и радне“)¹ логоре, на основу одредби и упутстава надређених им органа.

Усташко (заштитно) редарство у Бањалуци обавља кореспонденцију између појединих својих одсека и свог управника, са полицијом велике жупе Сана и Лука, са УНС-ом у Загребу (одељење 1), затвором „Црна кућа“ у Бањалуци, управама логора у Јасеновцу и Старој Градишки, као и полицијом у Госпићу.

Полиција Велике жупе Сана и Лука, имала је писани проток службених аката са УНС-ом у Загребу (одељење 1), Заштитним редарством у Бањалуци, управама логора у Јасеновцу и Старој Градишки, затвором „Црна кућа“ у Бањалуци, а дају обавештења о појединим случајевима и великом жупану жупе Сана и Лука, опуномоћеном министру владе НДХ у Бањалуци, који је у граду од лета 1942, као и италијанском краљевском вицеkonzулу у Бањалуци.

Велики број аката полиције о спровођењу у логоре настао је у време немачко – усташке офанзиве на Козару у лето 1942.

Потписници аката ове две полиције били су шеф или секретар испоставе УНС-а у Бањалуци (одељење 1), или шеф појединих одсека у оквиру 1. одељења УНС-а; као и шеф или заменик шефа полиције велике жупе Сана и Лука.

У предлозима одлука за упућивање у логор 1. одељењу УНС-а у Загребу јављају се исти реченични склопови: „neka naslov izvoli postupiti u svom djelokrugu savezno nalogu Zapovjedništva UNS-a, a po okružnici istog zapovjedništva od 9. decembra 1941“; „nakon provedenih izvida i završetka istrage dostavljamo predloge o prisilnom boravku u logoru“; „Molimo naslov da nam što žurnije pošalje rješenje, kako bi mogli imenovane pretpratiti u sabirni logor“; „Predlaže se UNS-u Ravnateljstvu ustaških redarstava NDH u Zagrebu Ured 1. da se nad predmetnom osobom izreče odluka o prisilnom boravku u logoru u trajanju ...“; „umoljava se naslov za odluku i obavijest“.

Једини опширнији међу анализираним актима „заштитног редарства“ у Бањалуци били су извештаји о истрази са предлозима за кажњавање, од стране управника политичког одсека. Јављају се стереотипне оптужбе. Као и у судским актима денунцијације су један од главних разлога за хапшење осумњичених. Оптужбе су: „Učestvovanje u četničko – komunističкој акцији“, „bili su u društvu komunista i njihovih simpatizera“, „najbolja prijateljica u šumi“, „delatni ad u komunističкој partiji“, „saku-

¹ Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1990, стр. 464-465: *concentrare* (лат.) концентрисати – сабирати, сјединити на једном месту.

pljanje novca za narodnu pomoć“, „dečko poznati komunista“, „održavanje veza sa partizanima“, „promidžba za komunizam“, „davanje uputa mlađima“, „druženje sa Srbima koji su bili komunistički oprijedljeni a koji su posle osnutka NDH preselili u Srbiju“, „družio se sa velikom zvjerkom u komunističkoj partiji“, „društvo anglofilsko ili komunističko“, „naginjanje partizanima i znanje lozinke“, „izgrađeni komunista“. На крају извештаја појављује се увек иста реченична формула: „Prilikom preslušavanja pokazao(la) zao karakter jer je u svojim upornim niekanjem zavodio vlast u bludnju“. У предлогу за упућење у логор каже се да је „veoma sumnjiv i nepoćudan te opasan po prohibitke NDH“. У питању је карактеристичан израз који се јавља и у тексту законских одредби Поглавника које су омогућавале терор и геноцид. И у овим документима прописане одлуке у логорима нису спровођене. Временске казне у трајању од 3 месеца до 3 године у пракси су најчешће значиле сурову ликвидацију.¹

Врста аката биле су следеће: предлози, обавештења, одлуке, пропратни акти, извештаји, спискови, дописи, налози (захтеви), забелешке, упутства и радиограми.

Језик у актима суда и полиције у Бањалуци био је очишћен од србизама. Поштована је законска одредба Поглавника о „хрватском језику, његовој чистоћи и о правопису“. Правопис је био „iekavski“ и „korien-ski“.²

Резиме

Рад показује на основу публикованих историјских извора првог реда, суштину постојања Независне Државе Хрватске, а то је уништавање њених становника, који нису Хрвати, да би ову државу, сачињавали само Хрвати и муслимани, који су такође сматрани делом хрватског народа. Убијани су већином Срби, Јевреји и Цигани. Анализирана је структура докумената органа власти у НДХ, којима се упућују лица која су сматрана за противнике државе, у концентрационе логоре, пре свега у највећи у систему логора – Јасеновац. Анализирана је форма и садржај докумената, који су доказали да је НДХ била геноцидна творевина, заснована на идеологији нацизма, фашизма и расизма. Урађена је анализа садржаја 11 аката покретног преког суда, 33 акта жупске редарствене области и 35 аката усташког заштитног редарства, сви из Бања Луке.

Објављени извори:

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenti*, I-II, Beograd 1986-1987.

1 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 98-100.

2 Ф. Јелић-Бутић, *н. д.*, стр. 207.

Zločini, Zbornik dokumenata, Tom I, knj. I, Zločini NDH 1941, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993.

Литература:

Милан Вујаклија *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1990.

Dušan Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka 1968.

Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.

Силвија Р. Крејаковић (рођ. Јаблановић)

Народни музеј Краљево

Александар В. Бережнов

Историјски архив Краљево

КРАЉЕВАЧКО ПОДРУЧЈЕ У АНГЛОАМЕРИЧКОМ БОМБАРДОВАЊУ 1944. ГОДИНЕ

Сажетак: Тема англоамеричког („савезничког“) бомбардовања 1944. године фокусирана на микроисторију краљевачког подручја, до сада је обрађивана у, махом, публицистичким радовима, док се у историографији само помињала у оквиру завршних борби за ослобођење у Другом светском рату, без аналитичких и посебно утврђених података. Стога је циљ да овим радом о теми са маргина историографије, на основу фото-документарног материјала сачуваног у Народном музеју и Историјском архиву у Краљеву, историјских извора и литературе, пружимо место које неоспорно заслужује у историји Другог светског рата и његових жртава, 70 година након догађаја. У истраживању теме, поред аутентичне документарне грађе, фотографија и предмета, драгоцене су била сведочења савременика, међу којима и чланова породица страдалих житеља Краљева, наративних извора, прикупљаних у последњој деценији. Сагледавање погубних последица бомбардовања у раду је представљено кроз поименични приказ утврђених цивилних жртава у бомбардовањима од 22. јула до 19. септембра 1944. на простору Краљева и околине.

Кључне речи: Други светски рат, савезници, ваздушно бомбардовање, Краљево, рушевине

Увод

Стратешки положај Србије, стецишта главних балканских комуникација пружених ка Грчкој, важних у покретима немачке војске и наоружања, како у освајачком походу 1941, тако и приликом повлачења главнине немачких снага са Балкана 1944, одредио је да њено тло постаје „мета“ немачких и потоњих англоамеричких бомбардовања. Разлика између немачког бомбардовања 1941, у којима су градови и насељена

места, цивилни и црквени објекти, попут манастира Жиче, представљали „ратне“ мете, од искључиво војних циљева у граду у стратешким плановима Англоамериканаца (Западних савезника), потирала се услед губних последица „тепих“ бомби којима је било изложено грађанство.

Стога се пред истраживачима ове теме отворило низ питања, почев од војних предности постигнутих англоамеричким бомбардовањем, посебно када се степен разарања војних ефектива (гарнизона, аеродрома, саобраћајница и привредних објеката у немачкој служби), упореди са цивилним жртвама и разореним објектима. Коришћење аеродрома у Италији после њене капитулације, створило је предуслове за операције ваздушних бомбардовања на Балкану.¹ Како је за извођење тих операција према одлуци војних команди пресудна била процена опасности од груписања немачких снага ка западним фронтима после повлачења са Балкана, намеће се и питање у којој су мери на одлуке о циљевима и обиму ваздушних мисија утицали чланови команде Народно-ослободилачке војске Југославије (НОВЈ). Да ли је приликом партизанске иницијативе да се та мисија спроведе било пресудно брже окончање рата, како би били спречени даљи ратни злочини и помогнуте акције НОВЈ у ослобађању градова са јаким немачким гарнизонима, али и спречила могућност њиховог заузећа од Југословенске Војске у Отаџбини (ЈВуО)? У којој мери су одређене бомбардерске мисије вршене и мимо захтева и одобрења партизанског Врховног штаба? Управо су ратни злочини на тлу Југославије – зверства усташа у НДХ и немачке војске у Србији – потакли да извештаји упућивани и из штаба ЈВуО ратним командама западних савезника до средине 1943, садрже захтеве за бомбардовањима усташких и немачких стожера, њихових важних војних објеката и путних и железничких комуникација у служби непријатеља.²

Да ли су потврда координације у одлукама о ваздушним бомбардовањима, која су делове бројних градова претворила у рушевине и масовне гробнице њихових житеља, разлози вишедеценијског „ћутања“ потоњих носилаца власти о тој теми? Колико је у историографији обрађена та тема с обзиром на то да је први научни скуп којим је актуели-

1 *Војна енциклопедија*, IX, Београд, 1975, 437.

2 Војне мисије, посредством југословенске владе упућене у штаб генерала Драгољуба Драже Михаиловића подударају се са депешама упућеним од марта 1942. до 23. новембра 1943. у којима је тражено савезничко бомбардовање војних циљева у Југославији и ван ње, како би непријатељ био дестабилизован и припремљен терен за искрцавање савезника. – Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944.“, *Токви историје*, бр. 1-2, Београд, 2005, 81-111.

зована одржан тек 1994, пола века иза поменутих догађаја, у Лесковцу, на чијем је подручју услед англоамеричког бомбардовања било готово 1.000 цивилних жртава?¹

Бројне „коллатералне штете“ погубне по цивиле и цивилне објекте у Србији приликом НАТО бомбардовања СР Југославије 1999, актуелизовале су и тему англоамеричког бомбардовања на крају Другог светског рата у публицистици до дневно-политичких уверавања о цикличности историјских догађаја. При томе, занемарене су чињенице о англоамеричком бомбардовању појединих области у Румунији, али и градова ван Србије, попут Сплита, Шибеника, Загеба, Задра, залеђа Дубровника, Книна, Метковића, Никшића, Подгорице, Скопља... У којој мери су у обимној продукцији махом публицистичких радова потакнутих аналогјама, заступљени истраживачки радови историчара о узроцима, току и последицама тог бомбардовања у Другом светском рату?²

Последица дугог маргинализовања теме су пропуштене прилике да се утврде тачни подаци о настрадалима непосредно после рата, када би они били далеко поузданији. То отвара важну методолошку дебату о питањима мемоарских и наративних извора: каква је веродостојност сведочанстава забележених деценијама иза рата?

Као што „нема историје холокауста без сведока“, у уверењу да „сећање није само слаба трска на коју се не можемо ослонити“ и да још постоје „документи који ходају на две ноге“, у истраживању теме англоамеричког бомбардовања Краљева, неопходно је било призвати у помоћ сведочења савременика, прикупљена у претходној деценији.³ У свести житеља Краљева, још свеже ране које је оставила немачка војска – бомбардовањем, депортацијама, стрељањем становништва у октобру 1941. у лагеру и на низу мањих стратишта у граду и околини – отворене су услед поновних разарања у време ишчекивања слободе. Стога, њихово подсећање на бомбардовање, због чега им изражавамо захвалност, својим потресним фрагментима и именованим жртвама, чине целивитом слику разореног града и људских губитака, забележених у штурим подацима писаних извора. У Протоколима умрлих свих краљевских па-

1 Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. Студија и документи*, Институт за савремену историју Београд и Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 1995.

2 Momčilo Pavlović, „Istina o savezničkom bombardovanju srpskih gradova 1944. – Srbi nisu bili posebno izabrana meta“, list: *Danas*, povodom 60-to godišnjice bombardovanja, Beograd, 17-18. april 2004.

3 Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, (Is Holocaust Explicable?), Yale University, 2001, 150.

рохија Храма св. Тројице (Силаска св. Духа) у Краљеву, у редовно навођеним узроцима смрти, умрлих и погинулих током Другог светског рата, за страдале у англоамеричком бомбардовању, неодређено је наведено: „Од рана добивених приликом бомбардовања вароши Краљева“, „Погинуо/ла од бомби приликом бомбардовања вароши Краљева“, „Подлегао ранама које је добио при бомбардовању града Краљева“.¹ Да је реч о англоамеричком бомбардовању, сазнајемо на основу забележеног датовања у поименичним рубрикама, чиме се утврђују подаци о бројним жртвама. У Матици покојних Римокатоличког жупског уреда Св. Миховила у Краљеву као узрок смрти се наводи „Убит/а од бомбардирања“. Једино се у књигама умрлих у црквама у Врби, Чукојевцу и Самаилама наводе виновници смрти: „Погинуо/ла у Ратинском пољу приликом бомбардовања Камицоре од стране Енглеске авијације“, „Приликом бомбардовања англо-америчких авиона погинуо од авионске бомбе“ и „Погинуо на возу од авијона енглеских“.

У документацији Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача,² у сведочењима о ратној штети, пред Народне одборе, или општинске и среске комисије за ратну штету и у оставинским предметима Среског суда у Краљеву, ретко су забележени подаци о починиоцима бомбардовања.³ Приликом подношења пријава Среској комисији за ратну штету за Срез жички у Краљеву грађани су се „устрчавали“ да наведу да су штету претрпели од англоамеричке авијације, тако да су махом, као узрочника ратне штете наводили само „бомбардовање“. Изузетке представљају ретке пријаве где је забележено да су

---

1 Град Краљево, Одељење матичне службе: *Протоколи умрлих* Српске православне цркве; *Матице покојних* Римокатоличког жупског уреда цркве *Св. Миховила* у Краљеву.

2 Поред Државне Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (формирана Одлуком АВНОЈ-а 30. новембра 1943), радило је шест земаљских, једна покрајинска (Војводина), две обласне (Косово и Метохија и Санцак), 65 окружних, 299 среских и 1.210 општинских комисија, „Службени лист“, бр. 1/1945.

3 Међу пријавама које су у великом броју свакодневно пристизале Комисији за ратну штету, формираној на седници Среског НО у Краљеву 20. јула 1945, у сарадњи са Земаљском комисијом за ратну штету при Претседништву Народне Владе Србије у Београду, на прописаним обрасцима, евидентирана је и штета нанета приликом савезничких бомбардовања. До 30. јуна 1946. евидентирано је око 2600 пријава ратне штете (1941-1944), из Краљева и села на територији тадашњег Среза жичког: Адрани, Жича, Рибница, Гокчаница, Дедевци, Ушће, Врдила, Матарушка Бања, Чибуковац, Годачица, Конарево, Пекчаница, Роћевићи, Лопатница, Витановац, Шумарице, Дрлупа, Милавчићи, Стубал... Нема података да ли је и у коликој мери исплаћена утврђена ратна штета (у ИАК-у је сачувано 2222 предмета).

штету проузроковали: „америчко и енглеско бомбардовање“, „Америка“, „савезници“, „Од бомбардовања 11. 8. 1944.“, „Англо-Амерички авиони“, „Енглески авиони“, „Савезничко ваздухопловство“, „Савезничка авијација“, „Англоамеричко бомбардовање“ и сл. За податак о виновницима страдања „од бомбардовања“ ускраћени смо и у документацији градског Народног одбора у Краљеву, у Регистру стрељаних и погинулих од 1941. до 1945. године.¹ На надгробним споменицима сахрањених на градском гробљу у Краљеву не постоји запис о страдању услед англоамеричког бомбардовања, сем на споменику Оливере Поповић где је урезано: „1944. погинула од бомбардовања“.² Замагљени чињеницама о бројним злочинима окупатора, у „прећутаним“ слојевима убележених података од званичника власти, налазе се фрагменти микроисторије: имена и места страдања „успутних“ жртава виших стратешких циљева бомбардовања. Сагледавање погубних последица бомбардовања од англоамеричке авијације, из чијих летелица је од 22. јула до 19. септембра 1944. гађано подручје Краљева и околине, у раду је представљено аналитичким приказима за све до сада утврђене цивилне жртве.

Страдање цивила испод рушевина, материјална разарања – последице омашених примарних и секундарних циљева – нису били предмет интересовања оновремених извештаја англоамеричких мисија, нити њиховог актуелног презентовања. На званичним Интернет презентацијама америчке и британске војске и њихових јединица, удружења ветерана рата или историјских центара, постављена су некада архивирана, а сада јавно доступна документа у електронском облику – извештаји, фотографије, авио-снимци, летачки дневници и други материјали који се односе на ваздухопловне мисије и бомбардовања у Другом светском рату.³ Према сумираним подацима у електронским изворима, здружене

1 ИАК, Збирка: варија, инв. бр.103.

2 Раде Јоветић, *Хроника краљевачког гробља*, Краљево, 1994, 60-62. Аутори захваљују управнику Градског гробља Томиславу Поповићу и његовим сарадницима на пружању података из документације.

3 <http://www.usaaf.net/chron/>; <http://www.armyairforces.com/Home.aspx>; <http://www.15thaf.org/>; <http://32ndbombsquadron.com/32ndmissns.html>; <http://www.1fgww2.org/nav.html>; <http://www.2ndbombgroup.org/>; <http://natureonline.com/37/12-op2.html>; <http://www.thehistorycenteronline.com/search/results/?q=Kraljavo>; <http://www.450thbg.com/real/bombardier/1944/09/>; http://www.pbases.com/dwerbil/bomb_plot_gallery; http://www.thehistorycenteronline.com/collections/entry/category/gayle_cruthirds; <http://www.vojska.net/eng/world-war-2/united-states/air-force/15/missions/>; http://www.reddog1944.com/Missions_Targets_Combat_Action.htm;

ескадриле ловаца-бомбардера и тешких бомбардера Б-17 (*Летећа тврђава*) и Б-24 (*Либератор*) америчког и британског ваздухопловства, у 54 дана у периоду од осам месеци, извршиле су више од 120 стратегијских бомбардерских мисија над Србијом, на територији готово 33 насељена места.¹ Како је услед борби до средине октобра 1944. и губитка Ниша, уместо предвиђеним правцем Солун-Скопље-Ниш-Београд, немачка команда за Југоисток преусмерила повлачење Групе армија „Е“, Краљевство се нашло на једином могућем путу одступања немачких трупа кроз Србију, према Вишеграду и са Косова према Сарајеву. Англоамеричко бомбардовање није спречило намеру да на краљевачком подручју уследи концентрисање готово свих немачких снага у том делу Србије од краја октобра, као одступница повлачењу.

Уколико је начелно било мотивисано бржим окончањем рата, англоамеричко бомбардовање ипак није допринело да борбе за ослобођење Краљева не буду дуге, тешке и упорне, у трајању од 42 дана. Ван војних циљева, бомбе су се обрушавале на свет испреплетан породичним односима, преживљеним ратним злочинима, без оружја у рукама и војне одговорности. Стога су циљ истраживања теме били систематично утврђени подаци о људским и материјалним губицима на краљевачком подручју.

1. Англоамеричко бомбардовање: узроци, поводи, исходи

У завршној фази Другог светског рата англоамеричка ваздушна офанзива је непрестано појачавана бомбардовањем војних, привредних, цивилних објеката, рафинерија и комуникацијских праваца у Немачкој и земљама чија је индустрија радила за немачку војску.² Упркос ваздухо-

http://www.reddog1944.com/Missions_Targets_Combat_Action.htm. <http://www.450thbg.com/real/targets/194409/index.shtml>; http://www.thehistorycenteronline.com/collections/entry/category/gayle_cruthirds; <http://www.vojska.net/eng/world-war-2/united-states/airforce/15/missions/>; http://www.reddog1944.com/Missions_Targets_Combat_Action.htm.

1 Од пролећа до 23. новембра 1944. када је бомбардовано Ужице, у последњој операцији 15. АФ и 205. РАФ, најчешће мете бомбардовања у Србији били су циљеви на подручју градова: Ниш (око 15 пута), Београд (12 пута), Нови Пазар (осам), Суботица (осам), Сремска Митровица и Нови Сад (шест), Пећ, Сјеница и Ћуприја (пет) итд. Зоран Вељановић, Савезничко бомбардовање Суботице у лето и јесен 1944, Часопис Историјског архива у Суботици: *Ex Pannonia*, Суботица, 2010, 42-51. У бомбардовањима Лесковца, процењује се око 1000 жртава, од којих је 819 идентификовано. Поименична идентификација у раду: М. Павловић, В. Трајковић, н. д.

2 Продор Црвене Армије ка Букурешту уз узастопна ваздушна савезничка дејства – највише на нафтна постројења у Плоештију, бомбардована 28 пута лета 1944.

пловној подршци, споро напредовање савезника на италијанском ратишту, уз могућност јачања немачких снага на западним фронтовима извлачењем њихових трупа са балканског подручја, усмерило је савезничке војно-стратешке планове ка „везивању“ немачких снага на Балкану. Италијанска капитулација, коришћења војних аеродрома на њеном тлу, утврђивање немачке одбране у Приморју и могућност приближавања савезничких фронтова Балкану, војно су отворили југословенско ратиште.¹ У циљу спречавања непријатеља да користи саобраћајнице, луке и аеродроме у извлачењу војске и наоружања, америчка 15. Ваздухопловна армија, пребачена из Туниса у Италију, у садејству са британским снагама крајем 1943. и почетком јануара 1944. обављала је ударе на обали и унутрашњости Словеније и Хрватске.²

Због централног положаја на Балкану и важних саобраћајница које је пресецају, за супротстављене снаге, Србија је постајала „кључ Балкана“, где се помера тежиште немачке војне реорганизације.³ У оквиру немачке концепције за заштиту виталних интереса на Балкану важно место је представљало спречавање продора већих партизанских снага на

– утицало је на пад владе генерала Антонескуа и објаву рата нове румунске Немачкој 24. августа.

1 Стратегијска бомбардовања на територији Југославије, започета су бомбардовањем Ријеке 30. новембра 1943, трајала су до 30. априла 1945. Англоамеричком стратегијом било је предвиђено:

1. уништити немачко ваздухопловство у ваздуху (изазивајући га на борбу) и на земљи, ма где било лоцирано, у радијусу дејства расположивих авиона;
2. уништити немачке фабрике ловачких авиона, кугличних лежајева, гуме, муниције, рафинерије, подморничке базе, лучка постројења и сл;
3. ослабити положај Немаца нападима на трупе у месту и покрету, саобраћајнице, ранжирне рампе, мостове...

2 У периоду од децембра 1943. до јануара 1944. бомбардовани су фабрика авионских делова у Марибору, аеродроми код Мостара и Загреба, железнички чвор Скопље, станице Метковић, Книн, Травник, постројења нафте у Ријечи и Задру, пристаништа у Шибенику, Сплиту... Уследила су потом бомбардовања Сарајева, Загреба, Дубровника, Славонског Брода, Осјека, Вуковара, Винковаца, Мостара, Госпића, Тузле, Бања Луке, Босанске Градишке, Имотског, Подгорице, Бенковца, Руме, Пријепоља, Сјенице, Ниша... Ђорђе Станковић, *Савезничко бомбардовање Независне државе Хрватске 1943-1945*, (Историјски стереотипи и стварност), Часопис Института за новију историју Србије: *Токови историје*, бр. 1-4, Београд, 2001, 77-86.

3 Уз Вишу команду Југоистока предвођену војним заповедником Максимилијаном фон Вајксом, у Србији је командујући генерал пешадије Фелбер именован за војног команданта образоване Групе армија „Ф“ за централно подручје Балкана. Војно-историјски институт Југословенске народне Армије (даље: ВИИ ЈНА), *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 3, Београд 1978, 717-732; том XII, књ. 4, Београд 1979. 869-1135.

подручје Србије и заштита јужног крила немачке војске од очекиваног продора Црвене армије.¹ У Грчкој је услед претеће савезничке инвазије у Средоземљу те немачке циљеве штитила Група Армија „Е“ са око 350.000 војника под командом генерала Александра Лера и командним седиштем у Солуну. Србија се на тај начин, у завршној фази рата, нашла у средишту пажње актера југословенске ратне драме због стратегијског положаја пруге Београд-Солун и Вардарско-моравске долине, што је било од виталне важности за повлачење непријатеља.

Савезничка процена од конференције у Техерану, да ће се јаке непријатељске јединице удружити против слабог партизанског покрета у Србији, резултирала је важним одлукама за ослобођење земље, са далекосежним последицама по исход грађанског рата, односно слом ЈВуО.² Стратешки савезнички интереси „водили“ су ваздушне мисије бомбардовања уз ограничен уплив Врховног штаба НОВЈ у координирању акција до друге половине 1944, на основу сарадње која је између англоамеричке команде и Врховног штаба НОВЈ, успостављена од новембра 1943.³ У компетенције Команде савезничких средоземних снага (MASAF), потом Балканског војног ваздухопловства (BAF), спадало је и примање извештаја са фотографским интерпретацијама резултата бомбардовања, без преиспитивања последица промашаја војних циљева.⁴ Војни извештаји бомбардера и ловаца 205. групе РАФ (Royal Air Force) британске армије и 15. америчке ваздухопловне армије (15 Air Force), при Групацији за стратегијска бомбардовања, пружају увид у хроноло-

1 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd 1992, 603-605.

2 Fitzroy MacLean, *Rat na Balkanu*, Zagreb, 1953, 427-441.

3 Питање Србије било је тема преписке између В. Черчила и Ј. Б. Тита од 8. јануара, до њиховог сусрета 12. августа 1944. у Напуљу. У одговору Броза генералу Хенри Вилсону (командант англоамеричких снага на Средоземљу), 28. новембра 1943. на писмо од 20. новембра 1943, упућује се на јављање о подупирању партизанске акције садејством савезничке авијације према извештајима преко британске мисије у Врховном штабу, ПРО, ФО 371-37616. Наведено према: М. Павловић, В. Трајковић, *н. д.*, XXXV.

4 На подручју Београда оштећени су циљеви на које је био усмерен главни удар: колосек Београд-Загреб на Сави, Земунски аеродром, фабрике авиона „Рогожански“ и „Икарус“... Разорени су стамбени блокови, болнице и санаторијуми (Војна болница за опоравак југословенских повратника из заробљеништва, Клиника за унутрашње болести, Дечја клиника, Државна болница, породилиште, Завод за избеглу децу); близина Техничког факултета, Студентски дом; тргови и улице: Славија, Теразије, Немањина, Милоша Великог, Краљице Наталије, Сарајевска... Са земљом је срањено 687 зграда. Б. Петрановић, *н. д.*, 615; Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz britanske arhive. Anglo-jugoslovenski odnosi 1941-1948*, Birmingham, 1985. 265-274.

шки преглед ваздушних мисија на европском „небу“, међу којима и оних над Србијом.¹ Према њима је тактичко бомбардовање београдског подручја на православни Ускрс 16. и 17. априла 1944, уз огромне људске и материјалне губитке, било „успешно извршено“, а „штета причињена невојничким објектима није била велика, а ни у ком случају сразмерна са осовинском пропагандом.“²

У англоамеричким одлукама о конкретним војним подухватима своје авијације, од успостављања Балканског војног ваздухопловства (Balkan Air Force, скраћено BAF), под командом ваздухопловног подмаршала Вилеама Елиота (*William Elliot*), као координатора планирања и извођења свих ваздушних операција, партизански покрет све јаче се позиционирао.³ Током јула југословенски партизански представници су

1 Операција је била у компетенцији Групације за стратегијска бомбардовања (Mediterranean Allied Strategic Air Forces – MASAF). 15. AF била је састављена од 21 бомбардерске групе (бомбардери Б-24 и Б-17) и 15. ловачке команде са седам ловачких група. 205. RAF-ова група имала је девет ескадрила. У извештајима, уз ознаке типа и броја мисије, као и ознака јединице, наводе се детаљни подаци о примарним циљевима: локацији мисије, датовању и датуму, начину нишањења, броју посада, броју изгубљених авиона, тонажи бачених бомби... Нису наведени подаци о: мисијама ловачких група (већ само авиона бомбардера); подели на примарне и секундарне циљеве; о резултатима погођених секундарних циљева; о локацијама одбачених тавара који нису враћани у базе у Италији. Стога није могуће у потпуности сагледати „резултате“ обављених мисија. Наведени подаци публиковани су у: Ричард Дејвис (Richard Davis), „Bombing the European – Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945“, Преглед: www.dtic.mil/cgi-bin/KitCarter/RobertMueller, „The Army Air Forces in World War II: Combat chronology 1941-1945“, Центар за историју ваздухопловних снага (Center for Air Force History), Вашингтон 1991. Преглед: <https://archive.org/details/AFD-100525-035>.

2 Цитирано из одговора америчког војног изасланика потпуковника Л. Ларабија (L. Larrabe) у америчком Министарству рата на протестно писмо југословенског војног изасланика у Вашингтону Живана Кнежевића упућеног због „војно-стратешке значајности погођених циљева у престоници, у несразмери са трагичним последицама готово 1.100 људских живота.“ Протест због бомбардовања „Београда који је страдао од Хитлера као ни један град у Европи“, Кнежевић је упутио на личну иницијативу без овлашћења владе. У депеши влади у Каиру, 21. априла генерал Михаиловић је навео да су последице бомбардовања у два дана обележавања православног Ускрса: „далеко горе од оног 6. априла 1941. Београд који је дао 27. март, није заслужио ово“. На протестно реаговање др Богољуба Јевтића, југословенског амбасадора у Лондону, у Форин Офису је одговорено да је „бомбардовање део британских далекосежних операција против непријатеља“. (АЈ, ЕВ, грађа преузета из архиве СМПП-а, ф 11, Пов. О.Бр. 4317). Наведено према: М, Терзић, *н. д.*, 106; М. Павловић, В. Трајковић, *н. д.*, XLII-XLIV.

3 Балканске ваздухопловне снаге (BAF) формиране у саставу осам сквадрона од по 16 авиона и једно одељење (флајт) од осам авиона, до септембра 1944, нарасле

код поменуте команде тражили бомбардовање циљева у Југославији.¹ Уследили су договори Јосипа Броза Тита са савезницима у Казерти, августа 1944, о акцијама ваздухопловства (операција „*Ratweek*“) како би била уништена немачка група Армија „Е“ у повлачењу са југа и спречена могућност спајања разасутих немачких трупа на Балкану у јединствен фронт. Немачке трупе у месту и покрету, саобраћајнице, железничка чворишта, ранжирне станице, мостови, аеродроми и авио-индустрија – представљали су у војно-стратешком смислу главне мете савезничких ваздушних напада. Интензивирано у периоду август-септембар 1944. главни удар био је усмерен на правац некадашњег Цариградског друма (данас Коридор 10), који је преко Ниша, Београда и Будимпеште повезивао Истамбул са Бечом.

О војним ефектима бомбардовања говоре извештаји немачке војне команде упућени у штаб Вермахта, генерал-пуковнику Алфреду Јодлу, 20. септембра 1944: „Тито је успео да у садејству са англо-америчким ваздухопловством скоро потпуно парализује одвијање железничког саобраћаја из Грчке према Београду, да наше трупе које су вршиле померања распарча на великим одстојањима и да их многоструко веже, као и да у највећој мери поремети саобраћај цистерни и довоз угља према југу (погонско гориво), те да скоро укочи транспорте наше евакуације.“² Како је услед борби до средине октобра 1944. и губитка Ниша, уместо предвиђеним правцем Солун-Скопље-Ниш-Београд, немачка команда за Југоисток била принуђена да преусмери повлачење Групе армија „Е“, Краљево се нашло на једином могућем путу одступања немачке војске кроз Србију, према Вишеграду и са Косова према Сарајеву. Англоамеричко бомбардовање није спречило да на краљевачком подручју уследи концентрисање готово свих немачких снага у том делу Србије од краја октобра, као одступница повлачењу. Отуда су борбе за његово ослобођење биле међу најтежим на поприштима коначног ослобођења Србије у

су на девет вингова од по четири до осам сквадрона. У саставу су била и два југословенска сквадрона (351 и 352), тзв. Прва и Друга ескадрила НОВЈ. Од средине јула, над Југославијом у саставу ВАФ-а, летела је и група од 12 совјетских транспортера и група совјетских ловаца ЈАК-9, који су обезбеђивали пратњу бомбардерима – М. Павловић, В. Трајковић, н. д., XXXVI-XXXIX.

1 М. Терзић, н. д., 110. О посети Владимира Велебита савезничком вицегенералу и договорима о ваздушним операцијама изведеним потом око Бихаћа, Бања Луке, Книна, наведено према: Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb, 1983, 231-233.

2 ВИИ ЈНА, Зборник НОР-а, том XII, књ.4, док. бр.144. Извештај команданта Југоистока од 20. септембра 1944. Начелнику оперативног штаба Вермахта о ситуацији на југоистоку, Београд, 1979, 604.

Другом светском рату.

2. Краљевачко подручје у англоамеричком бомбардовању

Партизанском продору у Србију, где су веза на терену и подршка у народу изгубљени по повлачењу с краја прве ратне године, са недовољним људством, оружјем и војном опремом постојећих јединица, сметњу су представљале и четничке јединице присутне на њеном тлу.¹ Стога су одлуке са састанака чланова Врховног штаба НОП Југославије и Главног штаба Србије на Вису, јуна 1944. биле пресудне за план продора оперативних група дивизија у Србију, из централне Босне преко Санџака, уз неопходну, ваздушну подршку савезника.² Сачињени план продора поверен је команданту Првог Пролетерског корпуса Кочи Поповићу, на дужности команданта Главног штаба НОВ и ПО за Србију.³ Снаге НОВЈ извршиле су продор са простора Берана преко планине Рогозне почетком августа, у складу са наредбом Врховног штаба да се све снаге НОВ оријентишу на сектору Копаоника.⁴ Разбијање јаким четничких трупа под командом мајора Рачића које су према партизанским изворима бројале готово 3.000 људи, у обрачунима на обронцима Копаоника омогућило је пребацивање Оперативне групе дивизија под командом генерала Пека Дапчевића (Друга пролетерска, Пета крајишка и 17. источnobосанска), према Брусу и Топлици. То је имало за циљ стварање чврстих база одакле би се партизански покрет учвршћивао и ширио на целу Србију.⁵ Подршку продору Оперативне групе партизанских дивизија у форсирању Ибра и рушењу железничке комуникације Краљево-Косовска Митровица пружила су 5. августа 1944. четири енглеска

1 Др Коча Јончић, „Војно-политичка ситуација у Србији у време борби за коначно ослобођење земље 1944.“. *Зборник радова са научног скупа у Краљеву 26-27. 11 1986: „Борбе са главнином немачке групе Армија „Е“ у ослобађању западне Србије 1944“*, Београд-Краљево-Чачак, 1990, 37.

2 Ф. Меклејн, *н. д.*, глава XI.

3 Наредба Главног штаба НОВ И ПО Србије за 12. јули 1944: „Одлуком Врховног штаба НОВЈ постављени су у Главни штаб НОВЈ Србије за команданта, генераллајтнант Коча Поповић, досадашњи командант 1. пролетерског корпуса...“ – А ВИИ, к. 1068, ф. 1, д. 7/1.

4 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 9, Борбе у Србији 1944, Наређење главног штаба НОВ и ПО Србије од 6. августа Штабу 25. НО дивизије, бр. 83, Београд, 1955, 192.

5 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 13, Извештај штаба 14. Корпуса НОВЈ од 1. октобра 1944. Главном штабу НОВ и ПО Србије о борбама корпуса од 1-15. септембра 1944, 16-20.

авиона-ловца митраљирајући непријатељске положаје између Рашке и Косовске Митровице.¹ За планирано садејство са Оперативном групом дивизија на Копаонику и у Топлици, Главни штаб НОВ и ПО Србије, у условима исцрпљености дугим маршевима, маневрима, помањкању муниције, осипања бораца, у драматичном тону у више наврата су тражили англоамеричко бомбардовање већих градова на југу Србије.² При тражењу подршке предузимању „офанзивних акција на непријатељске комуникације и гарнизоне“, истицана је јачина непријатељских снага, јер су комуникацију Косовска Митровица-Краљево, бранила два немачка пука из дивизије „Принц Еуген“ и један пук из Гренадирске дивизије.³

Услед јачине и груписања немачких снага преко Куршумлије за Копаоник, из ближих и удаљенијих гарнизона као што су Ниш и Лесковац, у писму Енглеској војној мисији при Главном Штабу Србије је наведено:⁴

„У циљу да пресретну наше јединице и спрече њихово продирање у Србију... пружа могућност за брзо и ефикасно дејство англоамеричке авијације. Зато наглашавамо потребу да хитно тражите од ваше претпостављене команде неодложно дејство англоамеричке авијације на следеће градове – објекте:

1. Приштина, Куршумлија, Подујево
2. Прокупље, Сталаћ, Крушевац
3. Косовска Митровица, Краљево, Рашка

У вези са прикупљањем јачих непријатељских снага на простору који треба да му послужи као полазна база за операције према Копаонику, јасно је да и овдашње наше јединице стоје пред тешким борбама. У оваквој ситуацији молимо вас да вашим претпостављеним изнесете значај широког и брзог снабдевања наших јединица муницијом, оружјем, ратним материјалом и спремом (према листи требовања коју смо вам раније, у неколико махова, доставили). Обзиром на брзе промене распореда наших јединица, условљене опсегом операција које су сада у току, преко вас молимо вашу команду да, бар док трају ове операције, одвоји посеб-

1 Исто, 190.

2 М. Павловић, В. Трајковић, *н. д.*, XX.

3 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 9, Борбе у Србији 1944, Наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије од 6. августа 1944. Штабу 13. бригаде НОВ, бр. 81, Београд, 1955, 188.

4 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 9, Борбе у Србији 1944, Писмо главног штаба НОВ и ПО Србије од 6. августа 1944. Енглеској војној мисији при главном штабу НОВ и ПО Србије у вези са тражењем авиона за бомбардовање непријатељских гарнизона у Србији, бр. 82, 189-190.

ну групу авиона за ове потребе...“¹

Одлуке Команде савезничких средоземних снага (MASAF), преименоване у Балканске ваздухопловне снаге (BAF) о ваздушним бомбардовањима, доношене су у координацији, али и мимо корелације са Врховним штабом НОВЈ и Главним штабом НОВ и ПО Србије, уколико би извиђањем били утврђени теренски покрети и концентрације немачких трупа, складишта муниције и нафте, скривени аеродроми... Ваздушна дејства бомбардера и ловаца борбених група 205. јединице РАФ (Royal Air Force) британске армије и 15. америчке ваздухопловне армије (15 Air Force), усмерена на краљевачко подручје, од 22. јула, 10/11. августа, потом, током операције *Недеља пацова* (прва недеља септембра), до 19. септембра, била су у складу са планираним дејствима партизанских снага. После губитка Ниша у борбама до средине октобра 1944, пресечена је могућност повлачења немачке групе Армија „Е“ са југа, правцем Солун-Скопље-Ниш-Београд, моравско-вардарском долином. Немачка команда за Југоисток принуђена је да једине могуће правце даљег одступања немачке војске кроз Србију, преусмери на комуникације дуж Ибра и Западне Мораве, од Краљева према Вишеграду и са Косова према Сарајеву. Команда корпусне групе „Милер“ у циљу уредног повлачења групе Армија „Е“ груписала је све немачке снаге у том делу Србије формирајући мостобран око Краљева у дужини од 35 км. Зато су борбе за Краљево биле дуге и тешке од 16. октобра 1944. и првих окршаја 7. СС „Принц Еуген“ дивизије са јединицама Треће српске бригаде НОВЈ код Чукојевца.²

У документима Врховног штаба НОВЈ налази се и информација упућена англоамеричким војним мисијама 25. октобра 1944. о положајима јединица Друге дивизије које са трупама Црвене армије дуж Западне Мораве дејствују на комуникацијама од Крагујевца и Крушевца према Краљеву.³ Такав развој ситуације у октобру утицао је на одлуку врховног команданта Јосипа Броза Тита „да не прихвати предлог британских војних власти о бомбардовању Краљева, Приштине и других градова које ће ускоро ослободити НОВЈ“.⁴ Тако је у октобру и новембру 1944, када

1 Исто, 189-190.

2 Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево, 2012, 185-189.

3 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 14, Борбе у Србији 1944, бр. 116. Информација Главног штаба НОВ и ПО Србије од 25. октобра 1944. шефовима савезничких (америчке, совјетске, британске) војних мисија, Београд, 1957, 298-301.

4 Анка Петровић, „Архивски извори из Војноисторијског института у Београду о борбама за ослобођење Краљева и Чачка 1944“. Зборник радова: *Борбе са главнином немачке групе армија „Е“ на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне*

су кроз њега пролазиле колоне војника и возила немачке групе Армија „Е“, Краљево поштеђено даљих англоамеричких бомбардовања. Краљево, као поприште зараћених снага, није пак поштеђено великих разарања која је 34. Армијски корпус немачке војске нанео железничком чвору и прузи Краљево-Косовска Митровица, аеродрому и свим важнијим постројењима, приликом повлачења услед јаких дејстава НОВЈ и Црвене армије.¹ Када су и последњи војници групе Армија „Е“ прошли кроз Краљево према Љубовији се повукла и „Принц Еуген“ дивизија, остављајући иза себе пустош, дижући у ваздух водени торањ, железничку станицу, оближњи аеродром и мостове на Ибру, Рибници, Морави (премосница).² После тешких борби које су водиле Трећа и Шеста српска и Четврта црногорска бригада НОВЈ у садејству јединица 65. Корпуса Црвене армије, на свим прилазима граду током преласка Ибра 28. новембра и у самом граду, уз велике жртве, Краљево је ослобођено после 42 дана.³

У свести нараштаја, последице ратних разарања остале су утиснуте дубоко као белег. „У ослобођено Краљево вратили смо се одмах после 29. новембра. Снег је рано пао, нигде ништа у кући. Уместо стакла на прозоре смо лепили пак-папир. Тако започех своје гимназијско школовање. До мене је седела другарица Роса Зорић са штакама јер је у ноћи англоамеричког бомбардовања остала без ноге.“⁴

Србије 1944, са научног скупа у Краљеву (26-27. новембар 1986), Краљево: ИАК, 1990, 531.

1 ИАК, фонд: Фабрика вагона Краљево, инв. бр 373. Извештај управе Железничке радионице Краљево, бр. 4, 9.12.1944.

2 Да је Седма СС дивизија „Принц Еуген“ у Краљеву била од одлучујуће важности за спасавање групе Армија „Е“, наводи у публикацији „Завршне борбе на Балкану“ генерал Ерих Шмит-Рихберг, шеф њеног Генералштаба, истичући ту чињеницу као разлог за доделу највишег одликовања икада додељеног на Балкану — „Витешког крста са храстовим лишћем и мачевима“ команданту те дивизије генералу Оту Куму. Erich Schmidt-Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan, Der Kampf um Kraljevo gegen die Russen*, Heidelberg, 1955, 51-54. Поменути генерал у дејствима дивизије од 1942-1945, поред борби на Копаонику 1942, бележи и борбе за Краљево 1944. Otto Kumm, *Vorwärts, „Prinz Eugen“!*, Osnabruck, 1978, 316-349; Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево, 2012, 188.

3 Зборник радова *Борбе са главнином немачке групе армија „Е“ на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944*, са научног скупа у Краљеву (26-27. новембар 1986), Краљево: ИАК, 1990.

4 Сведочење у рукопису Добриле Лазић-Марић: августа 2008, НМК, документација

2.1 Хронологија англоамеричког бомбардовања

Учесталост ваздушних прелета англоамеричких бомбардера ка нафтним постројењима у Румунији, њихова бомбардовања циљева у Југославији крајем 1943. и почетком 1944, као и могућности дејства немачке авијације и противавијације, свакако су условили мере опреза у Железничкој радионици, при железничком чвору Краљево, међу најважнијима у војном саобраћају и снабдевању. Наредбе о поступку приликом давања знакова за узбуну издаване су до средине јануара 1944. у провенијенцији управника Радионице: „Наређује се свима службеницима да код давања знака за узбуну (прецртано, прим.) склањање од напада из ваздуха не смеју ићи од водоводног резервоара према тунелу, већ од резервоара десно. Ове наредбе се строго придржавати.“¹

Војно-стратешка важност определила је железничку инфраструктуру као примарни циљ англоамеричких бомбардовања која су уследила. Колики значај је немачки окупатор придавао железничком саобраћају сведоче и данас у то време подигнути бункери поред пруга, који су служили за обезбеђивање несметаног превоза људства, технике, муниције, снабдевања и осујећења партизанских диверзантских акција.

Тачан број ваздушних бомбардовања, чији су примарни војно-стратешки циљеви били у Краљеву, тешко је утврдити јер се у изворима под појмом Краљево подразумева како сам град, тако и његова ближа околина, која се такође налазила на мети дејстава и у случајевима када градско језгро није бомбардовано; услед оскудних података о секундарним циљевима стратегијских бомбардовања, при којима се Краљево налазило на путу ка примарним циљевима бомбардовања, митраљирања или обављања извиђачких мисија; у већини доступних архивских докумената нису прецизно навођени тачни датуми бомбардовања. Због тога је у наведеном прегледу утврђених датовања тих акција обухваћено шире краљевачко подручје на које је од 22. јула (поуздано утврђен први датум бомбардовања) до 19. септембра (поуздан податак о последњем бомбардовању), бачено на тоне бомби из стотина америчких и британских бомбардера који су циљали железничку инфраструктуру и мостове. У извештају немачког војно-привредног штаба Југоистока од 15. августа 1944. о војно-политичкој и привредној ситуацији у Србији, о стању на железници забележено је: „Саобраћајна ситуација у Србији знатно се погоршала... нарочито услед дејства непријатељске авијације. Од напада из ваздуха у времену од 15. 7. до 15. 8. испало је из строја преко 100 ло-

¹ Зборник XII, књ. 4, Београд, 1979, 512.

комотива (у Србији). Услед борби у долини Ибра, морао се обуставити саобраћај на западној прузи Краљево-Косовска Митровица од 3. до 11. 8. После тога, услед бомбардовања Краљева из ваздуха 11. 8. саобраћај је био прекинут око 24 часа; после оспособљавања једног колосека, саобраћај према југу могао се опет одвијати западном пругом; радни учинци јако су опали и услед недостатка српског особља за локомотиве и разарања на железничкој станици Краљево¹.

У примарне мете англоамеричких бомбардера убрајани су и аеродроми и постројења авио-индустрије.² Државна фабрика авиона, војни аеродром и Ваздухопловно-технички завод у Краљеву, били су од изузетног стратешког значаја за зарађене стране на почетку окупације. Како је Фабрика авиона у Краљеву, коју је пред Други светски рат преузела немачка фирма *Dornier-Werke*, губитком највећег броја својих службеника и радника у масовној одмазди над цивилним становништвом Краљева у октобру 1941. готово замрла, од августа до октобра 1942, враћен је највећи део машина за израду делова за авионе типа „Дорније ДО-17“, немачке бомбардере, у Немачку.³ Уследила је и демонтажа неколико испражњених хала.⁴ Стога се учесталије на мети англоамеричких бомбардовања нашао војни аеродром у Краљеву који је као велика ваздухопловна немачка база за све време рата, где је вршена и падобранска обука, имао велике смештајне капацитете за авионе. Према сумарним проценама, током рата је од окупатора и англоамеричког бомбардовања уништено више од 40% предратних капацитета домаће ваздухопловне индустрије.⁵

Сећања преживелих, извештаји англоамеричких пилота након обављених мисија и новински извештаји из тог периода иду у прилог тврдњи да је немачки окупатор пружио слабу противавионску одбрану

1 Фабрике авиона „Рогожански“ и „Икарус“, као и земунски аеродром, били су важни војни циљеви на које је био усредсређен главни удар англоамеричког бомбардовања на Ускрс 16. и 17. априла 1944. *Ново време*, год. IV, бр. 923, 20. април 1944, 1.

2 У масовној одмазди у октобру 1941, ратном злочину јединица Вермахта у Краљеву, утврђени су поименични подаци о 497 стрељаних радника и службеника Фабрике авиона и пет запослених при Војно-техничком заводу. Силвија Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд, 2013, 107-235.

3 Немци су постројења и машине које нису уништене, увезене током 1938/1939, вратили у матичну фабрику у Фридрихшафену, док је део поклоњен Бугарима током 1942. Мирослав Филиповић, *Краљевски авиони, Фабрика авиона у Краљеву 1927-1942*, Краљево 1995, 176.

4 Никола Жутић, *Авиоиндустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији 1918-1945*, Београд, 2004, 177.

5 *Ново време*, бр. 1022, 15. август 1944, чланак: *Ноћни напади англоамеричких терориста*, 2.

током англоамеричког бомбардовања.¹

У изјави Бранислава Марића, забележено је да су „на Барутани били постављени топови – противавионски флахови. Све је било ограђено бодљикавом жицом.“²

Стратешки добро постављена, на брду изнад града на Грдичкој Коси, противавионска одбрана није успела да англоамеричким авионима, који су летели на висинама од преко 5000 метара, нанесе било какву штету, па су могли несметано да обаве своју мисију. Како је повлачење немачке војске железницом довело многе трупе у Краљево из правца Косовске Митровице, Рашке, Сталаћа, у правцу ка Београду, или према Чачку и даље према Сарајеву, железничка инфраструктура је била главни циљ савезничке авијације. „Немачке сирене су унапред оглашавале њихов наилазак, као упозорење на опасност од бомбардовања. Немци који су били по кућама у Краљеву, одмах су ускакали у паркиране камионе и склањали се на периферију вароши, Чибуковац, Јарчујак, Жичу... Свакодневно, по лепом времену, англо-амерички авиони су долазили с југа, из правца Столова, тутњали су њихови мотори, а трупови бомбардера преливали се сребрнастом бојом на летњем сунцу... ка Румунији где су бомбардовали Плоешти и друга постројења и изворишта нафте... После пар часова, у поподневним сатима, враћали су се супротним смером у базе ка Италији. Више пута смо видели да се неки од бомбардера дими, да је погођен. Онда је посада искакала падобранима и падала у удаљенија планинска села, где су их мештани прихватили и крили од немачке потере. Већ смо се навикли да нам преко неба прелећу савезници, а на земљи смо још увек под окупатором. Краљево је било поштеђено бомбардовања, мада се већ пронео глас да су бомбардовани Београд, Лесковац и други градови на магистралном делу пруге Београд-Скопље. Композиције возова са војницима моћног немачког Рајха и њиховим тенковима свакодневно су пристизале на краљевачку железничку станицу, а одатле ка Београду, или да још сигурније, после претовара ‘ћиром’ и узаним колосеком наставе повлачење ка Чачку и Сарајеву. И макадамски пут од Скопља, преко Косова и Рашке, био је крцат немачким колонама, камионима и топовима у повлачењу које су од Краљева настављале даље, старим путем према Чачку и Босни.“³

1 Сведочење Бранислава Марића, Душан В. Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево, 2009, 39.

2 „Терористички бомбардери над Србијом“, *Ново време*, бр. 1003, 23. и 24. јул 1944, 2.

3 „Генерал Недић за пострадале у Крагујевцу и Краљеву“, *Ново време*, бр. 1005, 26. јул 1944, 2.

22. јул 1944.

У суботу 22. јула 1944. године у преподневним часовима авиони бомбардери (Б-17 и Б-24) америчке 15. ваздухопловне јединице (15. Air Force), у пратњи авиона ловаца, извршили су атак на железничку пругу у Шумарицама. Прва вест о страдању краљевачког подручја услед бомбардовања, у листу „Ново време“, односила се на бомбардовање железничке комуникације Краљево-Крагујевац, 22. јула 1944.

„Јутрос је у ниском лету нападнут цивилни воз између Краљева и Чачка. Том приликом било је четири мртва и 12 тешко рањених лица. Други напад из ниског лета био је управљен на масу народа која је чекала на воз на станици у Краљеву. У Краљеву је било 30 мртвих. У подневним часовима извршен је терористички напад на Крагујевац. Број порушених кућа је велик. Испод рушевина извучено је досада 30 мртвих. Међутим, тај број ће се повећати даљим рашчишћавањем рушевина. Англоамерички ваздухопловни гангстери бацили су такође бомбе на село Бивоље, на периферији Крушевца. Више кућа је порушено, а има и мртвих. Огорчење народа у бомбардованим местима је тим веће што надалеко и широко нема војних циљева. Приликом напада из ниског лета могли су англоамерички авијатичари тачно видети да гађају цивилна лица. Није довољно што су у црно завили српске градове Београд и Ниш већ су дана 22. јула заредили широм Србије да униште све што је српско и да Србе начине просјацима. Тако најтеже ратом погођене и оштећене вароши: Крагујевац, Краљево и Крушевац Англоамериканци у сред бела дана бомбардовали, изазивајући пустош и велике жртве у људству. Махом су страдали сиротињски и раднички крајеви. Није им довољно било што су бомбардовали вароши него су почели сада и села... Витановац у долини Груже, кога су не само бомбардовали већ у железничкој станици митраљирали и путнички воз где има већи број жртава.”¹

Према истраженим изворима, утврђена су имена два настрадала железничка радника.

По налогу председника српске Владе народног спаса генерала Милана Ћ. Недића министар народне привреде др Милорад Недељковић посетио је Краљево и Крагујевац који су са околином бомбардовани 22. јула 1944. „Министар Недељковић је однео пострадалом становништву поруке, утехе и храбрења од стране претседника владе генерала Недића као и претседников лични прилог за помоћ пострадалима. У исти мах је министар Недељковић разговарао са локалним властима о најхитнијим

¹ Петар Алексић, „На бомбама је писало Срећан Ускрс“, *Српско наслеђе*, број 3, 1998.

мерама за помоћ оштећеном становништву и за нормализирање живота и рада, како у државној и самоуправној служби, тако и у привредном сектору.“¹

Бомбардовања су настављене нападом на воз у Заблаћу, на прузи Краљево-Чачак. Према наводима у Часопису „Српско наслеђе“ том приликом је страдало четворо путника, а дванаесторо је тешко рањено.² Познато је име једне преминуле особе. Исти извор помиње страдање 30 људи на станици у Краљеву, што доступни документи не потврђују.

У дневном извештају команданта југоистока од 22. јула 1944. Врховној команди Вермахта помиње се напад на железничку инфраструктуру на прузи Краљево-Приштина при коме је било жртва и оштећених локомотива.³

26. јул 1944.

Англоамерички авиони напали су воз код тунела „Целеп“ код Ушћа. У доступним изворима нема ближих података. Познато је име једног преминулог железничког радника.

9. август 1944.

У преподневним часовима митраљезима је гађан воз на железничкој станици Матаруге. Познато је име једног преминулог путника. Према извештају Команде Српске државне страже, у том нападу оштећена је локомотива путничког воза који је саобраћао од Краљева ка Рашки. Према наведеном извештају, између 9 и 10 сати, од англоамеричких авиона у нападу на железничку комуникацију Чачак-Краљево код села Адрана оштећена је локомотива, док су два бугарска војника теже рањена. На истом пружном правцу, између железничке станице Горичани и Самаила, у нападу на путнички воз рањени су машиновођа и ложач.⁴

11. август 1944.

У петак 11. августа 1944. датовано је најразорније бомбардова-

---

1 Зборник XII, књ. 4, док. бр. 97. Извештај команданта Југоистока од 22. јула 1944. Врховној команди Вермахта о дејствима на подручју југоистока, Београд, 1979, 434.

2 ИАК, Збирка о радничком покрету и НОБ-и, Извештај Команде Српске државне страже округа и области Краљево, к 10, л 59.

3 У англоамеричком ким бомбардовањима Београда (11 пута) и Ниша (16 пута) било је више стотина погинулих и повређених грађана.

4 ИАК, Збирка о радничком покрету и НОБ-и, Извештај Команде Српске државне страже округа и области Краљево, к 10, л 59

ње Краљева са највећим бројем страдалих грађана. Према сведочењима савременика, бомбардовање је било неочекивано у току ноћи, коју су осветлиле светлеће бомбе са падобранима, налик дневном виделу. Упозоравајући звук сирена унео је још више страха и неизвесности међу мештане, затечене на спавању. Услед учесталих прелета бомбардера ка својим даљим одредиштима и застрашујућих вести о бомбардовањима Београда и Ниша, поједини грађани су наслутили шта ће се догодити, тражећи сигурност ван града. □

Међу подацима у извештајима о мисијама Британског краљевског ваздухопловства (РАФ) налазе се и они који се односе на бомбардовање Краљева у ноћи 10/11. августа, када је 48 авиона бомбардера избацило на град више од 100 тона бомби за неколико минута, после два сата по поноћи. У визури из „Вимпија“, пилота наредника Џејмса МекАјзака у 37. ескадрили, која је 1944. извела 41 мисију, бомбардујући Загреб, Подгорицу, Сарајево, Сјеницу, Ужице... Краљево је маркирано као важан железнички чвор.¹

„Наша мета била је пресецање најважнијег железничког чвора у Југославији. Време нам је ишло на руку, било је топло и ведро, а маркери на земљи били су одлично постављени. Дванаест авиона са својим посадама изручило је 108.500 фунти бомби на циљ, за само пет минута, између 2.01-2.06 часова, са висине од 6.900 до 8.000 фита“.²

При железничком чвору Краљево оштећена је и Железничка радионица где је, на службеној дужности заштите и спровођења мера опреза од пожара услед бомбардовања, за шта су били задужени припадници ватрогасне чете у Радионици, погинуо њихов шеф, технички чиновник

---

1 Компанија „Викерс-Армстронг“ је од 1936. почела производњу новог типа авиона са геодетском конструкцијом. Након значајних техничких побољшања простора за бомбе овај велики двомоторни авион серијски је произвођен за потребе РАФ-а под именом „Велингтон“, и међу највише је коришћеним бомбардерима у Другом светском рату. Од првог напада 4. септембра 1939. до марта 1945. учествовали су и авиони познати као „Вимпи“ (произведено их је укупно 11.461), а један од њих је сачуван у Музеју РАФ-а у Лондону. *Илустрована историја ваздухопловства. Зачетници авијације.* Београд, 1988, 153-154.

2 Према наводима са интернет сајта (<http://natureonline.com/37/12-op2.html>), фотографија и биографија пилота наредника Мек Ајзака (James Mac Isaacs, F 37), испод авио-снимка Краљева су подаци о снимању бомбардовања: 10/11. август 1944. 330 степени 0203 Краљево. На фотографији коју је пилот тада направио осим погођених циљева забележено је и дејство противваздушне одбране. Податке са сајта је објавио Јован Слијепчевић: „Било не поновило се. Бомбардовање Краљева на фотографији пилота!“ *Краљевачке новости*, бр. 114, 26. 8 2009, 5.

Страхиња Вукотић.¹

Страхом, бригом и пометњом реаговало је становништво затечено на спавању, у домашају бомби, у ситуацију коју није наслућивало, нити су за то било припремљено.

„У оним бомбардерима и њиховим пилотима, нашим савезницима, гледали смо слободу и надали се скором крају рата. Небо пуно звезда, ведро, нигде облачка. Мирна ноћ, град миран, нигде никог осим немачких патрола. И онда одједном, као усред белог дана, светлеће бомбе обасјаше град и околину. Чинило се да се у то доба негде између један и пола два по поноћи, могла наћи игла у пласту сена... Људи су усплахирили истрчавали из кућа у пижамама, у спаваћницама. Деца, онако бунувна, вриштала су. На небу хиљаду сунца – светлећих бомби. Брујање авиона бивало је све јаче... Народ је трчао улицама, насумице тражећи најближе склониште... Грађани, па и немачки војници, са малим руксацима на леђима, стропоштавали су се и падали низ обалску падину Ибра на шљунковито фудбалско игралиште. Толико је било времена, кад се од авионског брујања зачу неко шиштање-звиздање, које је било све ближе и ближе. Језа страха провлачила се низ кичму. Затим потрес, један, други, трећи... Земља је уздрхтала. Експлозије су деловале још стравичније. Истовремено, неки талас захуктао је над нашим сагнутих главама у лежећем положају. Ужас.“²

Запис Виде Грујић из подрума у Хаџи-Милентијевој улици на, тада једином доступном материјалу, новчаници, потресно је сведочанство у тренутку бомбардовања:³

„Почело је бомбардовање Краљева у два часа после ноћи 11. августа 1944. Бомбардовање је трајало 15 минута. Била сам у највећој опасности, али сам остала жива божјом вољом.“

У градским двориштима многе су породице поучене болним искуством из октобра 1941, када су житељи Краљева рацијом извођени из својих кућа на губилиште, направиле импровизована склоништа. Болно суочавање са страдањем чланова своје породице остало је урезано у сећању Антона Богићевића, у погођеном склоништу у дворишту у Улици Марка Трифковића (данас: улица Хероја Маричића), у градском језгру.⁴

1 ИАК, фонд: Фабрика вагона Краљево, Уверење Управе Железничке радионице о смрти Страхиње Вукотића, инв.бр 372, предмет бр. 3477, 22. август 1944.

2 Драгољуб Обрадовић Кондис, *Старо Краљево*, Стравична савезничка ноћ, Краљево, 2007, 217.

3 НМК, Збирка архивалија, инв. бр. 950.

4 Сведочење Анта Богићевића, годиште 1929. из Краљева: НМК, 27. маја 2008.

„Отац је наредио да сви бежимо у склониште. И комшије су тражиле спас у склоништу. Мене је та ситуација јако уплашила, што је приметио и човек поред мене у склоништу... професор Филиповић (Филип Јанковић – *прим. аутора*), професор немачког језика у краљевачкој Гимназији. Он ми је тада предложио да заменимо места, да ја будем ближе мајци, а да он дође на моје место и тако учинимо. То је мени спасло живот, али је нажалост професор Филиповић настрадао! У загушљивој експлозији, једна бомба погодила је наше склониште и преполовила га, разнела део ка улици Цара Душана, а дуги део ка нашој улици. Настрадао је мој отац Војислав, моја сестра од тетке Олгица Ђорђевић (1924), студент медицине, професор Филиповић, али је било још жртава чијих се имена не сећам. После експлозије је јак ваздушни удар бацио теле моје сестре Олгице на дрво ораха, на коме су висили и делови одеће других жртава.“

Стравична слика разарања рова у коме су погинуле комшије у ноћи 10/11. августа обележила је ратно одрастање Божидача-Бошка Војиновића, тада дечака од 12 година.¹ У непосредном суседству од детонација су разбијени прозори на кућама, а страх и неизвесност завладали су у ископаним склоништима – земуницама и рововима.²

У дворишту куће у Улици Цара Душана, гађан је немачки магацин и неколико објеката. У подруму куће, где су их снене одвели одрасли, Александра Ђоковића, тада четворогодишњака, ставили на сто да са другом децом говори ‘Помози Боже’, како би ублажили њихов страх, уверени у благотворност дечје молитве.³ Бројне краљевачке породице које су становале у деловима града у непосредној близини железничког чвора, или Фабрике авиона, чији су ближњи, претежно службеници и радници, стрељани у октобру 1941, поново су доживљавале трагедију. Највећа разарања са највише људских жртава забележена су у насељеном делу града у близини железничке станице, у кварту оивиченом улицама: Љубе Стојановића (сада Олге Јовичић), Војводе Путника до раскрснице са Улицом Југ-Богдановом, Обилићевом улицом до Католичке цркве и кафане „Код српског краља“, Хајдук-Вељкове, Улице Хаџи-Милентијеве, од почетка војних коњушница (данас насеље Моше Пијаде) до Основне школе „Александар I Ујединитељ“ подигнуте уочи рата, до

1 Сведочење Божидача Бошка Војиновића; Душан В. Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево, 2009, 35.

2 Сећање Љубинке Папакоче забележила Наталија Папакоча-Епихин, ћерка, НМК, документација.

3 Сећање Александра Ђоковића, 1940. годиште, забележила Ивана Ђоковић-Хасановић, ћерка. НМК, документација, 2011.

Улице цара Душана. Грађани који су у страху бежали према обали Ибра, ка Сијаћем пољу и другим насељима, по сванућу су се враћали својим кућама претвореним у рушевине. На улици је погинула 20-огодишња студенткиња Десанка Косић, а велики број цивила је рањен.¹ Оштећена је и католичка црква „Светог Миховила“ у чијем дворишту су страдали жупник Рудолф Мециловшек и Маријета Карба, професорка клавира која је одржавала Жупски уред, место окупљања бројних словеначких избеглица у Краљеву.

Сутрадан је у окупационој штампи о ноћном бомбардовању Краљева, забележено:

„Британо-америчка авијација наставља терористичко бомбардовање српских градова и села уништавајући при томе животе и имовину српског народа. Ноћас између 2 и 2.30 часова једна британо-америчка формација напала је Краљево и сручила на овај мали и незаштићени град велику количину запаљивих и разорних бомби. Приликом бомбардовања тешко су оштећени поједини делови града и уништена је цела једна улица која води ка периферији.“²

Према наводима из тог текста, непотврђено у изворима, савезничко бомбардовање није заобишло ни Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи, који је за помоћ махом српској ратној сирочади из НДХ, Босне и са Косова формирао Комесаријат за избеглице и пресељенике при влади Милана Недића. Наведени чланак помиње да у „Недићевом децјем граду“ на који је, наводно, пало шест бомби, није било жртава, јер „Бог који чува српску децу није допустио да се злочин испуни и није било жртава међу децом“.³

Уследио је шири извештај о потресној слици Краљева у ноћи 10/11. августа:

„...Да би свирепост била још већа напад је извршен ноћу. Док при дневној појави авиона свет у малим местима има донекле могућност да се склони из града, у овом случају грађанство је изненађено на спавању. Није било куда. Морало се остати у малим, махом приземним паланачким кућицама, слабо зиданим, без склоништа, којима је довољан сами притисак ваздуха да их оборе и под њиховим рушевинама затрпа многобројне људске жртве. Бомбе заиста нису много бирале циљ. Опустошене

1 Сведочење Душана Јанићијевића, рођеног 1933. у Краљеву: НМК, 21. маја 2008.

2 „Ноћно терористичко бомбардовање Краљева“, *Ново време*, бр. 1020, 12. август 1944, 3.

3 Исто.

су читаве улице за становање. Они који нису изгубили живот, остали су без крова над главом.¹

Куће и учерице претворене су у рушевине дуж читаве Улице Војводе Путника, о чему сведоче сачуване фотографије и сећања суграђана.²

Војни аеродром је у неколико наврата бомбардован и тада је углавном гађана pista.³ Погођени су и бројни објекти на аеродрому, претворени по капитулацији Италије у заробљенички логор за италијанске војнике који су услед учесталих прелета савезничке авијације извођени на принудни рад ископавања ровова у граду у сврху немачке противавионске одбране.⁴ У тим рововима, у последњем часу, проналазили су спас успаничени грађани.⁵ На мети ноћног бомбардовања у зони војног аеродрома нашла се и градска колонија, где су махом становали службеници и радници некадашње Фабрике авиона и Железничке радионице. Бомбе су погађале зацртане циљеве на железничкој инфраструктури, дижући при том у ваздух већи број вагона неопходних у немачкој евакуацији и снабдевању. Није поуздано утврђен број погинулих и рањених немачких војника, међу којима је и група од десетак војника који су страдали испред кафане „Пролеће“ у Улици Војводе Путника у близини немачке радионице за поправку камиона и других возила.⁶ Познато је да је у Хајдук Вељковој улици, у кући Стефановића, погинуо немачки официр, командант Падобранске бригаде пуковник Паул Херман Ширмер.⁷ Страдали су сахрањени на Немачком гробљу.⁸

Према сведочењима учесника рата и хронологији ратних догађаја, полицијске патроле ухапсиле су 2. августа у Краљеву 50 активиста

---

1 „Ноћни напади англоамеричких терориста“, *Ново време*, бр. 1022, 15. август 1944, 2.

2 Сведочење Мирослава Д. Васића (1932) у Д. В. Јанићијевић, н. д., 60.

3 Мирослав Филиповић, *Краљевски авиони, Фабрика авиона у Краљеву 1927-1942*, Краљево, 1995, 178.

4 Разговор са Србољубом Чутуром, годиште 1935. из Рибнице: НМК, 3. децембра 2013.

5 Сведочење у рукопису Добриле Лазић-Марић: НМК, документација.

6 Драгољуб Обрадовић Кондис, *Старо Краљево*, Стравична савезничка ноћ, Краљево, 2007, 218.

7 Немачки Падобранско-ловачки батаљон од јула 1944. био је на војном аеродрому у Краљеву. У два сата 11. августа погинуо је немачки официр, Oberleutnant Paul Herman Schirmer. Умрлица бр. 29/1945, Walkirgh, 27. јул 1948. Копија умрлице, НМК, документација.

8 Раде Јоветић, *Хроника краљевачког гробља*, Краљево, 1994, 72.

НОП-а.¹ Англоамеричко бомбардовање изазвало је пометњу и омогућило групи затвореника да развали затворску ограду и побегне из затвора.² Град је готово опустео јер у ишчекивању нових бомбардовања није било могућности за обнову разорених кућа, а градско становништво потражило је уточиште код домаћина у приградским насељима и оближњим селима.³ Бомбе су падале и у сеоска дворишта у Грдици где су спас тражиле тек пристигле породице из града.⁴ Густ дим надвио се изнад Грдице где су услед бомбардовања запаљена бурад са бензином.⁵

Несвакидашњи приказ последица бомбардовања – лешеви, делови омотача бомби налик алуминијумским фолијама, шут, цигла и остаци срушених објеката – сагледавао се у свануће, 11. августа, по улицама које су гравитирале железничкој станици. На станичном прилазу поред уског колосека за „ћиру“, погођена је кућица скретничара. Према сећању ондашњег дечака, Стевана Дукића, који је из правца Јарчујка дошао у град, један вагон је силина експлозија „попела“ на кућицу, док су се остали вагони наслагали попут домина један уз други, или били преврнути поред колосека.⁶

Бановинска болница у Краљеву, која је пред Други светски рат располагала са 95 постеља у три одељења, збрињавала је и ратне болеснике и рањенике. У ратним условима, рад Бановинске болнице, кадровски ослабљене хапшењем, стрељањем или напуштањем града дела медицинског особља, отежавало је и претварање једног павиљона у немачку Војну болницу. Савезничко бомбардовање 11. августа болница је дочекала привремено измештена у селу Жича, док је болничка згра-

1 Зборник радова: *Борбе са главнином немачке групе армија „Е“ на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944*, са научног скупа у Краљеву (26-27. новембар 1986), Краљево: ИАК, 1990, 433.

2 *Краљево и околина у НОБ-у и револуцији – Хронологија догађаја 1941-1945*, Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а Краљево, Краљево, 1981, 210: да је ограду секиром развалила Милица Ђоковић Шиша, мајка два краљевачка првоборца, чиме је омогућено бекство из затвора групе од 50 ухапшених комунистичких активиста, „који би били стрељани на Ратарском имању“.

3 Сведочење Милице Бакић Миланкић: „После бомбардовања, не останемо у нашој кући већ кренемо у бежанију пут Змајевца. Дођемо до куће Ђуровића, која се налази у поред реке. Домаћин нам објасни да је код њега све пуно избеглог народа из града и понуди да се сместимо у штали што ми и учинимо.“ – Д. В. Јанићијевић, *н. д.*, 54.

4 Сведочење Томислава Шћекића, НМК, 2010.

5 ИАК, Збирка: раднички покрет и НОБ, сећање Данице Коларевић: хроника општине Адранске, к XIII, 1957-1960.

6 Из разговора са Стеваном Дукићем, из Матарушке Бање: НМК, августа 2008.

да, претрпела оштећена.¹ У болницу у Жичи, где су збрињавани повређени, уз много напора пожртвованих лекара попут Борка Сретеновића и оскудну опрему, стизале су прве вести о погинулим суграђанима. О погибији своје школске другарице Ангелине Здравковић, њеног брата, младог учитеља у Ратини, Бошка Здравковића и тетке, учитељице Олге Нешовић, у рову у Улици Марка Трифковића, у селу Жичи, препуној из-беглог градског становништва, сазнала је и Добрила Лазић-Марић.

У ноћи када је изгубила чланове своје породице, супруга Владимира, његовог брата Радомира са супругом Даринком Барјактаревић и њиховим дететом у кући у улици Цара Душана, Савка Барјактаревић је и сама тешко рањена пребачена у болницу у Жичу без свести.² О језивом призору страдања породице Барјактаревић сведочио је Радомир Кораћ, полицијски писар, ангажован у екипи за пасивну заштиту у случају од напада из ваздуха да спашава рањене у бомбардовању.

„...Био нам је улаз од подрума скоро цео затрпан. Пошто смо остали сви живи ја, жена и моје двоје деце као и свастика одмах смо напустили кућу оставивши је скроз отворену пошто су врата и прозори били полупани, прешли смо у Рибницу, где смо на ливади преноћили једну или две ноћи... Оног јутра после бомбардовања вратио сам се одмах у град... Том приликом нашао сам близу рова где је изгинуло неколико лица рањеног са увијеном главом Барјактаревића Драгишу, учитеља из Берана кога до тада нисам видео и који је плачући мени рекао: ћерка ми је рањена а брат са снајом и дететом изгледа, погинуо је у рову... Истог дана пронашли смо леш његове снаје Даринке и њезине мале ћерке и пренели је у капелу, док леш његовог брата а њеног мужа није био пронађен...“³

Припадници Српске државне страже (СДС), у служби заштите грађана у случају ваздушних напада, суочавали су се са страшном сликом разарања и страдања суграђана, међу којима и Андрије Кокотовића, погинулог у Обилићевој улици.⁴ У штурим садржајима докумената у

---

¹ Болнички круг био је на простору где се данас налазе средње школе: Гимназија, Економско-трговинска школа, Медицинска школа и Електро-саобраћајна школа. Томислав Милић, *На путу здравља 1207-2007*, Здравствени центар „Студеница“ Краљево, 2007.

² Изјава Савке Барјактаревић из Краљева дата 23. 12. 1945. ИАК, Општински суд Краљево, предмет О.26/46.

³ Изјава Радомира Кораћа, полицијског писара, ИАК, Општински суд Краљево, предмет О. 26/46.

⁴ ИАК, Општински суд Краљево, предмет О. 1084/44. У оставинском предмету Среског суда у Краљеву поводом смрти Андрије Кокотовића стоји изјава припадника СДС Милоја Милојевића, наредника Драгачевског одреда дата 25. августа 1944. у

судским предметима и изјавама припадника СДС, међу којима и чланова породица настрадалих, може да се наслутити потрешеност и очај приликом утврђивања идентитета ближњих погинулих у ноћи 1944. године.¹

1. септембар 1944.

Англоамеричка бомбардовања од 1. и 2. септембра обављана су у оквиру операције „Ретвик“ („Недеља пацова“), у којој су циљеви ваздушних удара од 1. до 7. септембра 1944, као подршка дејствима јединица НОВЈ, били усмерени на главне саобраћајне правце и објекте (оштећено је и разорено 27 железничких и путних комуникација, мостови, железничке станице и композиције) на подручју 11 насељених места међу којима и Краљево.² На војном аеродрому у Краљеву, уз ударе по писти у неколико наврата, почетком септембра је услед бомбардовања запаљен једини велики авион „Капрони“.³ Бомбардовања датована 1. и 2. септембра, потом 19. септембра на подручју Краљево, извршена су у мисијама 450-те бомбардерске групе 15. Ваздухопловне армије САД.⁴

Првог септембарског дана 1944. у преподневним часовима 55 авиона бомбардера америчке авијације изручило је више од 150 тона бомби на мостове код Алексинца, Митровице и Краљево, мете у Новом Саду и на аеродром у Нишу.⁵ Примарна мета 28 авиона 450. бомбардерске групе у 132-ој мисији, при 15. ваздухопловној армији САД, био је железнички мост на Западној Морави код Камицоре, на који је према извештају посаде између 10:30 и 10:40 часова изручено 67 тона бомби у четири товара.⁶ Фото-снимање је према извештају са мисије показало највећу концентрацију погодака циљаног моста и око њега, а омашивање циља од неколико хиљада стопа је настало због дима од прелета претходне 376. бомбардерске групе (непознат број авиона). Камицорски мост је знатно оштећен. У непосредној близини у Шумарицама код Краљево на њиви у Ратинском пољу страдале су три особе: Милош Милади-

---

Претстојништву градске полиције у Краљеву.

1 Изјаву је дао и Никола Радојковић, наредник СДС на служби у Крагујевачкој Рачи. ИАК, Општински суд Краљево, предмет О. 26/46.

2 Милован Целебџић, „Дејства на комуникације у Југославији од 1. до 7. септембра 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 3, Београд, 1951, 7-61.

3 Мирослав Филиповић, *Краљевски авиони, Фабрика авиона у Краљеву 1927-1942*, Краљево 1995, 178.

4 www.450thbg.com/real

5 <http://www.vojska.net/eng/world-war-2/united-states/airforce/15/missions/>

6 www.450thbg.com/real/s2/1944/september/1september.shtml

новић и његова жена Олга, која је била у другом стању, а Милошев брат Миленко, из Ратине, преминуо је после неколико дана услед повреда.¹

У Дневном извештају команданта Југоистока од 1. септембра 1944. Врховној команди Вермахта наводи се да су друмски и железнички мост на Морави код Краљева погођени бомбама из 40 четворомоторних авиона бомбардера, уз претходно (31.08.) надлетање ловачке авијације савезника над пругом Крушевац–Краљево.²

2. септембар 1944.

Англоамерички бомбардери Б-24 наставили су 2. септембра пре подне гађање железничког моста на Западној Морави код Краљева.³ Како је главна мета напада 28 авиона 133. мисије америчке авијације био железнички чвор, погођена је железничка инфраструктура у Краљеву и у његовим приградским насељима – Чибуковац и Грдица. Међу резултатима напада у војном извештају пилота 450. борбене групе је наведено да је први товар изручен дуж зграда обележених „Црвеним крстом“, а да фотографије показују три зграде у окружењу.⁴ Породична трагика на погођеној локацији одвијала се ван видокруга посаде бомбардера:

„Од угледног породичног имања Маржикових, са три куће и прелепим великим двориштем, остале су да зјапе три огромне, дубоке рупе од авионских бомби...“⁵

Други товар бомби изручен је западно од железничког чвора, дуж реке Ибар и главног пута, у правцу насеља Јарчујак. Уз људске губитке, најмање 11 цивилних жртава, забележена су огромна разарања. Бомбе су падале и на куће у Железничкој колонији, улицама Југ Богдановој и Хајдук Вељковој, на Ратарском имању и у близини Градског гробља.

Захваљујући измештању краљевачке болнице у Жичу, избегнуте су веће људске жртве, јер је 2. септембра зграда болнице срушена скоро до темеља. Према сачуваним евиденцијама, у Бановинску болницу у периоду од 8. августа до 9. септембра 1944. примљено је 167 пацијената.

1 Из разговора са Надом Вукадиновић-Стефановић: НМК, новембра 2005.

2 Зборник XII, књ. 4, Београд, 1979, 554.

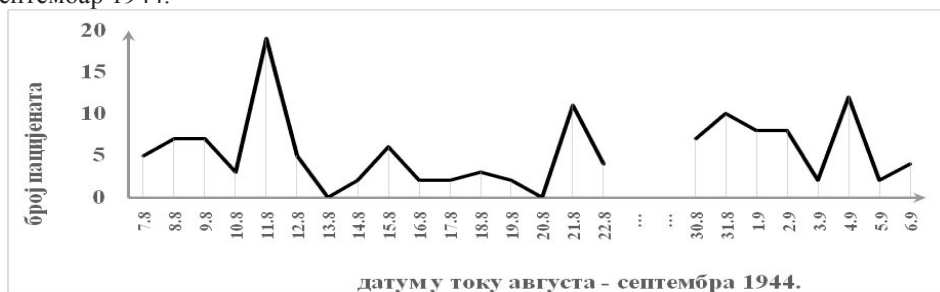
3 На интернет страницама ветерана савезничких мисија, међу којима наредника-пилота Цона А. Мартина (sqт. John A. Martin), у 720. ескадрили 450 бомбардерске групе при 15. АФ у извештајима су резултати бомбардовања мете у Краљеву и околини као примарних циљева ваздушних мисија: 1. септембра, 2. септембра и 19. септембра 1944. уз авио-снимке. www.450thbg.com/real/biographies/martin/martin.shtml

4 „Photographs show three buildings with white square containing a red cross in the center.“ <http://www.450thbg.com/real/s2/1944/september/2september.shtml>

5 Славољуб Маржик, *Маржикови*, Краљево: НМК, ИАК, 2006, 104.

Графикон: број примљених пацијената у Бановинску болницу за период август-септембар 1944.

Медицинско особље се огромним напорима суочавало са бројним тешким последицама рањавања услед бомбардовања.¹ Поред грађана Краљева и околине, од којих су многи повређени у англоамеричким бомбардовањима, међу рањенима је било и 97 припадника четничког покрета (58% укупног броја пацијената у том периоду) повређених у бомбардовању војног складишта горива у Грдици. У данима непосредно након савезничких бомбардовања дошло је, што је и очекивано, до повећања броја примљених пацијената.²

У ратном дневнику команде Групе армија „Ф“ за 2. септембар, у извештају за Србију, наводи се да су услед напада из ваздуха и препада банди из заседе у току последњих 48 часова готово све главне и помоћне железничке везе на простору Нови Сад – Београд – Ниш – Скопље – Краљево – Косовска Митровица делом трајно прекинуте и да има порушених железничких мостова.³ Да су од савезничке авијације прекинуте обе железничке пруге које из Србије воде ка Македонији (пруга Београд – Краљево – Скопље), чиме су запречене све прикладне комуникације, констатује се и у извештају из зоне операција Друге оклопне немачке армије од 8. септембра 1944. □

У извештају од 9. септембра Команди Вермахта о дејствима на подручју југоистока забележени су губици од осам погинулих и 45 рањених војника маршевске групе дивизије у нападу „јаке банде“, увече 7.

1 Најчешће дијагнозе су биле: експлозивне ране, контузија тела, затворене повреде, нагњечење, компликована фрактура, отворени и затворени преломи, повреде тела настале дејством експлозивног средства, посекотине и др. Дијагнозе са латинског језика превела др Ана Вучковић, на чему јој аутори изражавају захвалност.

2 ИАК, Збирка Вариа, Бановинска болница, Матична књига болесника.

3 Зборник XII, књ. 4, Прилози, Извод из ратног дневника команде групе Армија „Ф“ за период од 1. јула до 31. децембра 1944. Београд, 1979, 950.

септембра код Полумира у долини Ибра.¹ Констатује се да је ситуација у долини Ибра заоштрена и да су банде заузеле делове железничке пруге и у нападима на маршевске колоне опколиле немачке јединице за обезбеђење код Ушћа.²

Сведочења савременика представљају важан извор података у реконструкцији слике разарања краљевачког подручја и у бомбардовањима у септембру 1944, када су погођени Ложионица и други објекти железнице, једна теретна железничка композиција на широком колосеку у висини улаза у Градско гробље, где су гробови на ободима услед погодака били разорени.³ Бомбе су, према сведочењима, пале и на Ратарском имање испод „борића“.⁴

Иако је услед оштећења у бомбардовањима 11. августа и 2. септембра, Железничка радионица, према извештају Управе „углавном остала способна за рад“, последице ваздушних дејстава биле су далекосежније. Страх и неизвесност од поновљених бомбардовања утицали су да радници „престану долазити на посао“, а да „окупационе власти почну да евакуишу радинички материјал и да демонтирају и утоварују машине радилице.“⁵ Поред пруге и моста на Западној Морави код Камнице, Железничка ложионица претрпела је мања оштећења услед бомбе која је погодила и део Градског гробља, чији се кратер као немушти споменик видео још годинама.⁶ Истовремено су страдали стамбени делови града која гравитирају селу Чибуковац и Железничка колонија, о чему су посредне податке, приликом сведочења у пријавама ратне штете оставили Милан С. Јеленић инжињер и Мирослав Зах, управник ондашње Железничке радионице.⁷

---

1 Зборник XII, књ. 4, док. бр. 144. Извештај Команданта Југоистока од 9. септембра 1944. Врховној команди Вермахта о дејствима на подручју југоистока, 573. Извештава се о налету 350 четворомоторних бомбардера са слабијом заштитом ловаца који су бомбардовали аеродроме Сарајево-Бутмир и Рајловац, железничку инфраструктуру: Босански Брод, Београд, Винковци-Земун, Панчево-Бечкерек, Ниш.

2 Исто, 577.

3 Сведочење Мирослава Д. Васића (1932), Душан В. Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево, 2009, 60.

4 Исто.

5 ИАК, фонд: Фабрика вагона Краљево, инв. бр. 373, Извештај о бомбардовању Железничке радионице, 9. XII 1944.

6 Сећање Милана Маринковића забележио је Душан Јанићијевић, 26. маја 2008. Прекуцани рукопис: документација НМК.

7 ИАК, Збирка о радничком покрету и НОБ-и, кутија XXVIII, Предмет: Стојадиновић Стојанка.

Услед учесталих прелета англоамеричких авиона, по наредби Окружног начелства округа краљевачког 8. маја 1944, краљевачка Гимназија са Дечјим хранилиштем измештена је у оближње село Јарчујак.¹ По упису деце у Гимназију, на чибуковачком путу, поред мртвих и рањених, другог дана септембра 1944, рањен је у ногу и контузован краљевачки сликар Владислав Маржик, на чији су се породични дом у Улици Цара Лазара бомбе истовремено обрушавале.² Срећна околност била је што је на злослутни звук сирене његова супруга Марија са троје уплашене деце и раније припремљеним стварима кренула из куће ка селу Чибуковац дугачком Карађорђевог улицом, знаним правцем из ранијих бежанија, како се то несрећно напуштање кућа тада називало.

„Тек што је престао хук авиона, злослутни звук и експлозије од бомби, долину Ибра заплъуснуо је плач унесрећених људи и деце. Супруга Марија је убрзо сазнала да је ту, у близини рањен и Владислав, кога је нашла да лежи поред пута, са ногом стегнутом између две даске од тарабе којима је неки сналажљив и паметан, а надасве добар човек увезао његову сломљену ногу... У том несрећном дану уништено је готово све што је породица Маржик имала, а мало је недостајало да живот изгуби и сам Владислав.“³

Чланови породице Маржик склонили су се у село Врдила где су недуго потом немачки војници, услед продора партизана преко Ибра код Матарушке Бање, одсечени од главног правца повлачења немачке војске старим чачанским путем, претресали куће.

„Ушавши у собу у којој је Владислав лежао са ногом у завоју, уз повике да је партизан, грубо су га извукли из кревета ка зиду куће да га ту, пред свима стрељају... Тек када је у шоку супруга успела да у ташни пронађе отпусну листу из болнице где је писало где и када је рањен, војници су схватили да Владислав није човек кога треба убити. Гурнули су га на земљу, док су деца плачући својим телима покрила оца.“⁴

---

1 Наредба Окружног начелства округа краљевачког, бр. 8997, 8. 5. 1944. Наредбу је потписао окружни просветни инспектор Коста Гинић. – АС, МПС (1941-1944), 5-68/44.

2 Владислав Маржик (1896-1981), први краљевачки школовани сликар. Образовање стиче у Краљеву, на Уметничко-занатској школи у Београду, потом на „Академији лепих уметности“ у Прагу. Највећи део радног века провео је као наставник цртања у Гимназији у Краљеву. Захваљујући његовим делима сачувани су мотиви старог Краљева, објекти који су неповратно нестајали... Сузана Новчић, каталог изложбе, НМК, 1998.

3 Славољуб Маржик, *Маржикови*, Краљево: НМК, ИАК, 2006, 104-105.

4 Мета – привремени мост код Краљева према извештају посаде гађана је од

19. септембар 1944.

На примарној мети 144. мисије снага америчке авијације (15. АФ), нашао се поново мост на Западној Морави код Краљева. У претходним мисијама првих дана септембра мост је готово уништен, а на привремени мост 19. септембра пало је 50 тона бомби. Разорне товари од 28 бомбардера Б-24 у мисији, у јутарњим часовима, са висине од 17.000-19.000 фита, испустио је 21 авион.¹ Услед техничких невоља остали бомбардери са разорним товарима вратили су се у базу.²

У прилозима из ратног дневника команде Групе армија „Ф“, у извештају Војноуправног команданта Југоистока од 20. септембра, забележено је: „У живом лову авијације против железничких циљева, нарочито у рејону Краљево–Прилужје–Ниш, погођен је воз са муницијом и 50 вагона уништено.“³ У извештају од 2. октобра 1944. начелник саобраћајне службе констатује да се саобраћај на западној прузи преко моста код Краљева обавља премосницом.⁴

2.2. Последице: људски губици и материјална разарања

Иако су неоспорно војни циљеви англоамеричких бомбардера били јасно одређени, страдали и повређени грађани, срушени и оштећени објекти, међу којима и градска болница у Краљеву – црни су биланси неколико дневних и једног најжешћег ноћног бомбардовања. Највећи број настрадалих услед савезничких бомбардовања током три летња месеца 1944. године забележен је у августу.

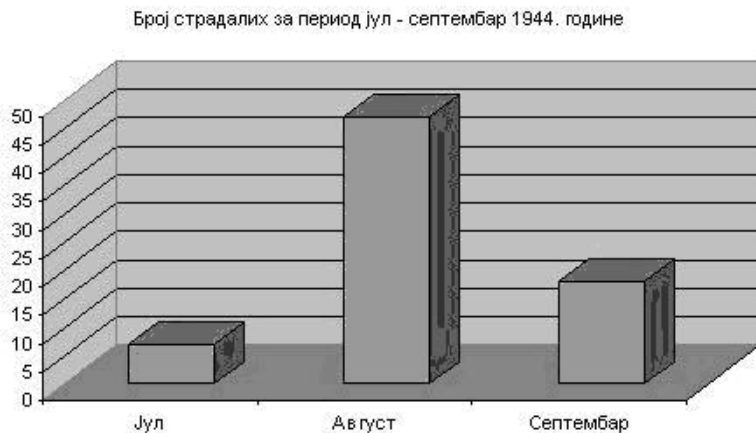
10:21 до 10:49 са висине од око 5.500 метара.

1 У мисији су учествовали 720; 721; 722 и 723 сквадрон (ескадрила). Прецизност погодака била је са најмање 200 фита (стопа у размери 1:0,3 м) око мете и највише 1.000 фита у пребацивању мете. www.450thbg.com/real/s2/1944/september/19september.shtml.

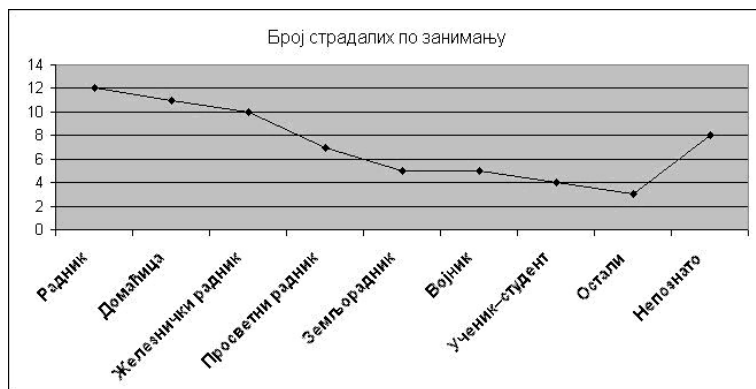
2 Зборник XII, књ. 4, Прилози, Извод из ратног дневника команде групе Армија „Ф“ за период од 1. јула до 31. децембра 1944, Београд, 1979, 962.

3 Зборник XII, књ. 4, Прилози, Извод из ратног дневника команде групе Армија „Ф“, 972.

4 Добривоје М. Говедарица, *Железничари Краљева – радници, револуционари, градитељи*, Краљево 1977, 19-20.

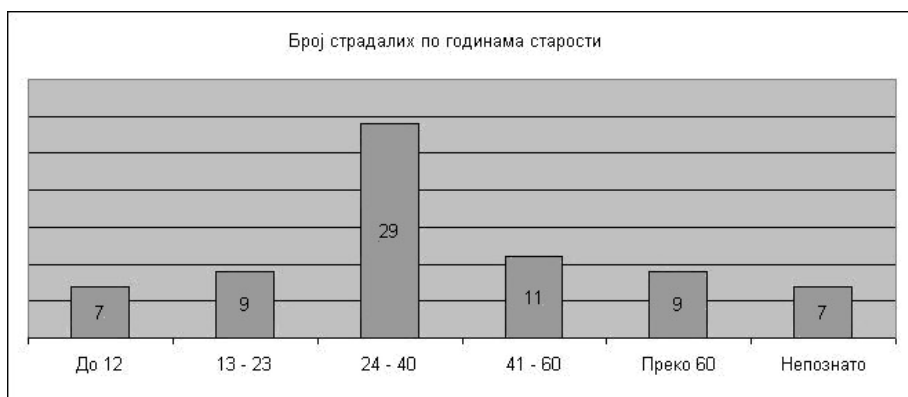

Према аутентичним изворима првога реда (наведени у табеларном приказу), поименично су идентификоване 72 жртве ваздушних бомбардовања, међу којима је чак 46 страдало у ноћи 10/11. августа 1944. Најтеже последице претрпело је градско становништво, као и инфраструктура, што илуструје податак да је више од 80% жртава, за које су у изворима утврђена места страдања, настрадало у градском језгру Краљева. Према утврђеним подацима, међу страдалима су готово сви били цивили, осим пет војника Српске државне страже и Југословенске војске у отаџбини. Од 57 настрадалих чија су занимања позната, седморо њих су били просветни радници. Важност пруге нормалног колосека на релацији Крагујевац–Краљево–Косовска Митровица, отварање Железничке радионице 1936, потоње Фабрика вагона, ширење капацитета, учинили су железнички чвор у Краљеву примарном метом савезничких ваздушних удара 1944. у којима је погинуло најмање десеторо железничких радника.

За потребе интензивираниог железничког саобраћаја у међуратном периоду, размењивани су стручни радници са колегама из сродних железничких служби у Марибору, Загребу, Славонском Броду, Сарајеву, Суботици, Смедереву и Зрењанину и тако привучен неопходан кадар из свих крајева тадашње Југославије, па и руске емиграције.¹ Хетерогена демографска слика Краљева на коју је у ратним околностима утицао и прилив великог броја изгнаника, пресликава се и на аналитичке податке о 64 страдале особе услед ваздушних бомбардовања за које се поуздано зна место рођења, а међу којима је само 20 њих рођено у Краљеву или околини.²

Од 65 особа (за која су познате године старости), 40 их је у старо-

сној доби радно активних – од 24 до 60 година старости, што чини 62% од укупног броја страдалих. Међу укупним жртвама, било је седморо деце узраста до 12 година, или свака десета жртва.

¹ Добривоје М. Говедарица, Железничари Краљева – радници, револуционари, градитељи, Краљево 1977, 19-20.

² С. Крејаковић, н. д., 93.

Идентификоване жртве англоамеричких бомбардовања на краљевачком подручју:

лична податак о жртвама	место рођења	старост	датум страдања	место страдања	извор података
Бабил Драгиша, домаћин из Раче Крагујевачке	село Ташковач, Босна	29	11. 8. 1944. (преминула 13. 8. 1944.)	Краљево	Протокол узорних Српске православане цркве, Црква у Краљеву, бр. 50/119;
Барјактаревци Владимир, Црна Фланкијске Горс контроле	Беране, Црна Горс	33	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 75/265;
Барјактаревци Даринка, Осјек, Хрватска	Осјек, Хрватска	34	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 53/135;
Барјактаревци Љилјана	Фоча, Босна	4	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 75/266;
Барјактаревци Радомир, војник СДС	село Петњак, срез Берански, Црна Горс	34	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 49/112;
Богдановић Војислав, грађевински инжењер	Пљевља, Црна Горс	46	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Марка Трифковића 60	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 55/146;
Брукушанин Радојко, козач из Чибуковац	Село Чаља, општина Мланча, срез студенчани	50	2. 9. 1944.	Краљево, Чибуковац	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 57/158;
Весковић Спасенија, домаћин из Краљева	Шумарине	75	2. 9. 1944.	Краљево, ул. Југ Богдана 55	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 60/179;

: Даље у табели: ПУ СПЦ.

лични подаци о жртвама	место рођења	старост	датум страдања	место страдања	извор података
Вукановић Стеван, земљорадник из Милочаја код Краљева	Адрани	65	2. 9. 1944. (прецизно 7. 9. 1944.)		ПУ СПЦ, Црква у Цветлама, бр. 97/53;
Вукотич технички чиновник из Краљева	Никшић, Црна Гора	36	11. 8. 1944.	Краљево	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 44/10 и бр. 55/147;
Гочалин Ангелина, домаћина из Вранеша	Гречац	47	1. 9. 1944. (прецизно 5. 9. 1944.)		ПУ СПЦ, Црква у Вукушица, бр. 45/43;
Драгојловић Михаило, тровојак из Студенице	Бзеник, срез студенички	53	11. 8. 1944.	Железничка станица Мегаруге	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 50/115;
Ђорђевић Бранислав, из Краљева	Петровац Пирот	6	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 52/128а;
Ђорђевић Милушка, учитељица из Краљева	Конарево, Краљево	38	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 52/127а;
Ђорђевић Милутина, учитељ из Краљева	Костур, Пирот	38	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 52/128;
Ђорђевић Надежда, из Краљева	Краљево	9	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 52/130;
Ђорђевић Никола, ученик из Краљева	Пирот	7	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 52/129;
Ђорђевић Олга, студент машинике из Краљева	Београд	20	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Марка Трифковића	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 54/142;

лични подаци о жртвама	место рођења	старост	датум страдања	место страдања	извор података
Живанчић Живорад, прима леник ЈВУО	Коњевљин		2. 9. 1944.	Краљево, Грлица	Г. Давидовић, Тивотојевић. „Заткована прошлост“, Чачак-Краљево, 2004, Ш, бр.395/3314
Живковић Стеван, железнички радник из Витановца	Витановац	40	22. 7. 1944.	Шумарнице	ПУ СПЦ, Црква у Чукојевцу, бр. 71/46
Здравковић Ангелина, ученица Гимназије у Краљеву	Крагујевац	15	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цера Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 53/137;
Здравковић Божидар, учитељ у Краљеву	Краљево	23	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цера Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 54/139;
Јанковић Филип, професор Гимназије у Краљеву		30	11. 8. 1944.	Краљево	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 55/145;
Јастребов Павла, радник фабрике вагона из Краљева		57	11. 8. 1944. (преминуо 14. 8. 1944.)	Краљево, ул. Марка Трифковића бр. 58	Малена књига болесника Вавоњинска болнице у Краљеву, матични број 817
Јевтић Машинка, домаћини из Краљева	Мланча, срез студенчики	35	2. 9. 1944.	Чибуковац, Краљево	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 57/159;
Јеремић Радисав, трговац из Краљева	Трговиште, срез жички	80	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Облићева бр. 24	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 53/136;
Јовановић Вукосав, локач Железничке ложионице у Краљеву	Ибарска Слатина	42	28. 7. 1944.	У возу на релацији Краљево-Косовска Митровица	Д. Говедарица, Железничари Краљева, Краљево 1977, 100.

лични подаци о жртвама	место рођења	старост	datum страдања	место страдања	извор података
Јовановић Добрила, домћиница из Краљево	Нови Пазар	38	11. 8. 1944.	Краљево, железничка колонија	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 51/124;
Јовановић Драган ²	Рашка	7	11. 8. 1944.	Краљево, железничка колонија	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 51/125;
Јовановић Драгутин, стражар СДС у Краљево	Призрен	28	11. 8. 1944.	Краљево, железничка колонија	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 51/126;
Карба Марјета, учитељица музике	Марибор, Словенија	30	11. 8. 1944.	Краљево	Римокатол. Жупски уред, Матица покојаник, 1934-48, бр. 36/10;
Кнежевић Милосав, машинсковац Железничке пожарнице у Краљево	Младеновац	37	28. 7. 1944.	У возу на релацији Краљево-Косовска Митровица	Д. Говедарина, Железничари Краљево, Краљево 1977, 83
Кнежевић Живојин, земљорадник	Самшита	63	22. 7. 1944.	Заблаје	ПУ СПЦ, Црква у Самшитама, бр. 72/38;
Кокотовић Андрија, земљорадник из Раче Крагујевачке	Бјелош, Црна Гора	39	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Обићлиева 37	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 50/118;
Косић Десанка, студент	Краљево	20	11. 8. 1944.	Краљево, улица Обићлиева	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 54/143;
Липановић Сава, трговац из Краљево	Босански Петровац	63	(преминуо 14. 9. 1944.)	Краљево, улица Обићлиева	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 60/177;
Мандић Стванја из Виглуше код Чучка	Пухово, Лучани	60	11. 8. 1944.	Краљево, улица Цара Душана	ПУ СПЦ, Црква у Тргови, релаци бр. 27

² У извор података унета испривка имена – Мирослав.

лични подаци о жртвама	место рођења	старост	датум страдања	место страдања	извор података
Максимовић Радован, железничар из Краљева	Јаучин, Колубара	40	26. 7. 1944. (преминуо 29. 7. 1944.)	Краљево	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 48106;
Марковић Олга, домаћица	Адрани, срез Јагњички	30	2. 9. 1944.	Краљево, Чибукovac	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 57160;
Мартиновић Миодраг, чиновник у Техничком одсеку у Краљеву	Пећ	19	2. 9. 1944.	Краљево, Чибукovac	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 58163;
Матијевић Радењко, мајстор	Брусница код Горњег Милановца	43	11. 8. 1944.	Краљево	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, 5. парохија, бр. 57157;
Маштошек Рудолф, Жупник Цркве Св. Миховила у Краљеву	Загорје об Св. Словенија	40	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Хајдук-Велкова, Краљева	Римокатолички жупнички уред, Матица покојних, 1934-1948. бр. 36/9;
Милановић Миланко, земљорадник	Рапина	22	1. 9. 1944. (преминуо 8. 9. 1944.)	Краљево, потес Јагњичко, Рапина	СЗС/стр.56, 0256086042 ³
Милановић Милош, земљорадник из Рапине	Рапина	32	1. 9. 1944.	Рапина	ПУ СПЦ, Црква у Врби, бр. 5/41;
Милановић Миодраг, железничар из Крушевца		35	11. 8. 1944.		Матична књига болесника Бановинске болнице у Краљеву, матични број 799

³ Савезни завод за статистику, Попис жртва рата 1941-1945. Савезна комисија за попис жртва рата коју је формирао Савезно извршно веће 17. јуна 1964. Савезна комисија је оценила да је попис непотпун. Публикован је у издању СЗС: *Деца на лозници рата 1941-1945. у НДХ.*

лични подаци о жртвама	место рођења	старост	датум страдања	место страдања	извор података
Миланковић Олга, домарка из Рагана	Рагана	25	1. 9. 1944.	Рагана	ПУ СПЦ, Црква у Врби, бр. 5/42;
Миланковић Божидар, машинско-Железничке локомотиве у Краљеву	Пирот	33	28. 7. 1944.	У возу на релацији Лепосавић-Косовска Митровица	Литература: Д. Говедарица, <i>Железничари Краљева</i> , Краљево 1977, 83.
Милутиновић Милорад			11. 8. 1944.		ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 54/141;
Младеновић Михаило, железничар из Краљева	Крагујевац	62	(преминуо 04. 9. 1944.)	Адрани	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 57/161;
Мушић Даринка			11. 8. 1944.		ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 53/134;
Нашовић Олга, учитељица из Краљева	Чачак	34	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Душана бр. 57	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 53/138;
Николић Ђорђе, пензионер из Краљева	Ниш	64	11. 8. 1944. (преминуо 22. 8. 1944.)	Жгва	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 55/149;
Обрадовић Милорад, железнички радник из Витановца	Витановац	18	22. 7. 1944.	Шумадине	ПУ СПЦ, Црква у Чукојевцу, бр. 71/47
Пајовић Јула	Бресник, орач жички	22	(преминула 21. 9. 1944.)	Краљево	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 61/183;
Пантовић Властимир			11. 8. 1944.		ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 53/133;
Пантовић Даринка			11. 8. 1944.		ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 52/131;

□

лични подаци о жртвима	место рођења	старост	датум страдања	место страдања	извор података
Деце Даринке Пантовић			11. 8. 1944.		ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 52/132;
Поповић Катрина, из Краљева	Београд	29	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Марка Трифковића	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 54/140;
Поповић Оливера, кројачица	Нови Пазар	46	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Цара Лазара	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 50/116;
Прецић Лука, судија Окружног суда у Краљеву	Зајечар	38	2. 9. 1944.	Краљево; Чибуковаш	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 58/164;
Прецић Надежда, професорка	Краљево	28	2. 9. 1944.	Краљево, Чибуковаш	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 58/165;
Раковић Велизар	Нови Пазар	9	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Обилићава	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 55/150;
Раковић Слава	Нови Пазар	12	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Обилићава	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 56/151;
Савић Максим, надничар из Краљева	Нови Пазар	65	(преминуо 20. 8. 1944.)		ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 56/152;
Симоновић Милан, припадник ЈВУО	Ковњини		2. 9. 1944.	Краљево, Грдица	Г. Давидовић, М. Тимотијевић; „Запамћена прошлост“; Чачак-Краљево, 2004, Ш. бр.399/3404
Соколовић Вера, из Краљева	Ласковаш	29	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Војводе Путника бр. 58	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 54/144;
Спasoјевић Александар, службеник на железници у Краљеву	Кусацак, орач Младеновачки	28	11. 8. 1944. (преминуо 12. 8. 1944.)	Краљево, ул. Војводе Степа бр. 25	ПУ СПЦ, Црква у Краљеву, бр. 49/114;

лични подаци о жртвама	место рођења	старост	datum страдања	место страдања	извор података
Стефановић Добросав, желез. кондуктер из Краљево	Вилковач, срез Алексиначки	54	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Обилијева бр. 25	ПУ СПЦ, Црква у Краљево, бр. 54/156;
Стојковић Даница, домаћина	Чурут, Бачка	56	11. 8. 1944.	Краљево	ПУ СПЦ, Црква у Краљево, бр. 54/132;
Стојковић Миломир, Краљево, војник	Чибукovac	18	6. 9. 1944.	Лесковач	ПУ СПЦ, Црква у Краљево, бр. 61/184;
Стошић Босиљка, домаћина из Краљево	Прокупље	44	11. 8. 1944.	Краљево, ул. Обилијева бр. 7	ПУ СПЦ, Црква у Краљево, бр. 52/127;
Хуштов Пераскена, домаћина из Краљево	Рошни, Украјина	21	9. 8. 1944.	желез. станица Матруге	ПУ СПЦ, Црква у Краљево, бр. 43/9;

Непотпуни подаци о жртвама налазе се и у делу: „Насељеном Бречача у Меморији, њихов прогон и расисту“⁴, аутора Бранка Бошковића, где је наведено да су страдали чланови породичне Башановић. Вица, Гојко и Јаско.

³ Умет у списак као особа страдала приликом англоамеричког бомбардовања Ласковца (ван краљевачког подручја), због места рођења и уписа у протоколе умирних за Пету краљевачку парохију.

⁴ Преглед <http://www.roseblo.rs/2013/04/01/naseeljajavajje-srbe-vrhasana-sa-sevencu-albanijei-i-metohinju/>

Трагичан биланс људских губитака у неколико англоамеричких бомбардовања Краљева и околине нису само појединачна, већ су страдале читавих породица.

– Од бомбе која је пала на склониште у дворишту куће у улици Цара Душана број 57, погинула је породица Барјактаревић: Владимир (33) уз брата Радомира (34), његову супругу Даринку (34) и њихову ћерку Љиљану (14). Повређена је Владимирова супруга Славка (30);

– на истом месту настрадали су брат и сестра Здравковић: Божидар (23) и Ангелина (15), као и њихова тетка Олга Нешовић (34). Повређена је њихова мајка Радулка (42);

– том приликом са комшијама погинула је и Олга Ђорђевић (20) са рођаком Богићевић Војиславом (46) чија су деца Анте (15) и Милица (12) повређена;

– авионска бомба пала је на кућу у којој је погинула породица Ђорђевић: Милунка (38) и супруг Милутин (38) са децом Надеждом (9), Николом (7) и Бранимиром (6);

– у истом бомбардовању погинула је у железничкој колонији Јовановић Добрила (38) са сином (7). Повређена је ћерка Босиљка (11);

– у Обилићевој улици настрадали су сестра и брат Раковић: Слава (12) и Велизар (9). Повређени су мајка Милунка (36) и деца Драгица (14) и Војислав (3);

– 11. 08. 1944. настрадала је и породица Пантовић: Властимир и Даринка са дететом;

– истог дана повређени су и Јастребцев Ангелина (60) и њен супруг Павле (67) који је након три дана преминуо у болници;

– у Ратинском пољу настрадао је 1. септембра 1944. брачни пар Миладиновић: Милош (32) и Олга (25), као и Милошев брат Миленко (24).

– дан касније, приликом бомбардовања Чибуковца настрадао је рачни пар Предић: Лука (38) и Надежда (28).

Резиме

Да би се окончало Други светски рат и спречило груписање немачких снага у јаке фронтове, команде англоамеричких средоземних снага (MASAF), потом Балканског војног ваздухопловства (BAF), усмериле су низ ваздушних мисија бомбардовања на војно-стратешке циљеве на Балкану: немачке трупе у месту и покрету, саобраћајнице, железничка чворишта, ранжирне станице, мостове, пристаништа, аеродроме и авиоиндустрију... Важност железничке инфраструктуре за транспорт и снабдевање трупа појачана је 1944. услед планираног повлачења из Грчке, моравско-вардарском долином,

групе Армије „Е“, јачине 350.000 војника и могућност њиховог груписања у јак фронт са немачким снагама на тлу Србије.

Како су међу примарним циљевима англоамеричких бомбардерских мисија 205. групе РАФ (Royal Air Force) британске армије и 15. америчке ваздухопловне армије (15 Air Force), састављене од бомбардера и ловаца, били војни аеродроми и железничка инфраструктура, Краљево се нашло на мети ваздушних удара као важан железнички чвор са предатним постројењима Фабрике вагона и Фабрике авиона, војним аеродромом. Последица промашаја и погрешних процена савезничких ваздушних напада, људски губици и материјална разарања, стога су у највећем броју забележени у градским стамбеним четвртима које гравитирају ка наведеним циљевима: делови железничке колоније и аеродромске колоније, градска болница, зграда Гимназије, објекти Железничке радионице и ложионице, дом Католичке цркве, део градског гробља и ратарско имање. На мапи разарања нашло се и подручје око железничког моста на Западној Морави, пружних праваца: Краљево-Крагујевац (Витановац, Шумарице, Ратина), Краљево-Чачак (Грдица, Адрани, Самаила, Горичани, Заблаће) и Краљево-Рашка (Чибуковац, Матарушка Бања, Полумир, Ушће).

У низу англоамеричких налета током бомбардовања 22. јула, у ноћи 10/11. августа, 1. и 2. септембра и за време последњег, 19. септембра 1944, утврђени су подаци за 72 цивилне жртве на краљевачком подручју. Страдале су читаве породице у својим домовима, на улици, у склоништима, подрумима, а међу жртвама било је десеторо деце млађе од 12 година. Утврђивањем поузданих података о размерама страдања у савезничким бомбардовањима, осветљена је дуго маргинализована тема микроисторије.

Библиографија

Објављени и необјављени извори:

АС, МПС (1941-1944), 5-68/44.

ВИИ ЈНА, *Зборник НОР-а*, том I, књ. 9, Београд, 1955.

ВИИ ЈНА, *Зборник НОР-а*, том I, књ. 13, Београд 1956.

ВИИ ЈНА, *Зборник НОР-а*; том I, књ. 14, Београд, 1957.

ВИИ ЈНА, *Зборник НОР-а*, том XII, књ.3, Београд 1978.

ВИИ ЈНА, *Зборник НОР-а*, том XII, књ.4, Београд, 1979.

Град Краљево, Одељење матичне службе: *Протоколи умрлих Српске православне цркве; Матице покојних Римокатоличког жупског уреда цркве Св. Миховила у Краљеву.*

ИАК, фонд: *Скупштина среза Краљево (1944-1967).*

ИАК, фонд: *Фабрика вагона Краљево.*

ИАК, фонд: *Општински суд Краљево.*

ИАК, *Збирка о радничком покрету и НОБ-и.*

ИАК, *Збирка: Вариа, Бановинска болница.*

НМК, збирка: *Архивалије*

НМК, збирка: *Плакати, леци (1941-1944)*

НМК, збирка: *Реалије и меморијални предмети (1941-1944)*

Штампа:

Данас, 17-18. април 2004. поводом 60-то годишњице бомбардовања, чланак: Момчило Павловић, Истина о савезничком бомбардовању српских градова 1944. – Срби нису били посебно изабрана мета, Београд.

Краљевачке новости, бр. 114, 26. август 2009, 5. чланак: Јован Слијепчевић: Било не поновило се. Бомбардовање Краљева на фотографији пилота, Краљево.

„Терористички бомбардери над Србијом“, *Ново време*, бр. 1003, 23. и 24. јул 1944, 2.

„Генерал Недић за пострададе у Крагујевцу и Краљеву“, *Ново време*, бр. 1005, 26. јул 1944, 2.

„Ноћно терористичко бомбардовање Краљева“, *Ново време*, бр. 1020, 12. август 1944, 3.

„Ноћни напади англоамеричких терориста“, *Ново време*, бр. 1022, 15. август 1944, 2.

Петар Алексић, „На бомбама је писало Срећан Ускрс“, *Српско наслеђе*, бр. 3, Београд, 1998.

Наративни и мемоарски извори:

Бакић-Миланкић, Милица, Краљево, забележено: Душан В. Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево, 2009, 54

Барјактаревић, Савка, Краљево, забележено: изјава 23. 12. 1945. Општински суд Краљево, предмет О.26/46, ИАК.

Богићевић, Анте, Краљево, забележено: 27. маја 2008, НМК, документација.

Васић, Мирослав Краљево, забележено: Душан В. Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево, 2009, 60.

Војиновић, Божидар-Бошко, Краљево, забележено: 26. маја 2008, НМК, документација.

Вукадиновић-Стефановић, Нада, забележено: новембра 2005. НМК, документација.

Дукић, Стеван, Матарушка Бања, забележено: август 2008, НМК, документација.

Ђоковић, Александар, Краљево, забележила: И. Хасановић, 2013, НМК, документација.

Јанићијевић, Душан, Краљево, забележено: 21. маја 2008, НМК, документација.

Коларевић, Даница, Краљево, Збирка о радничком покрету и НОБ-у, Хроника општине Адранске, к XIII, 1957-1960, ИАК.

Кораћ, Радомир, Краљево, забележено: Општински суд Краљево, предмет О. 26/46, ИАК.

Лазих-Марић, Добрила, Краљево, забележено: С. Крејаковић, 2009, НМК, документација.

Маринковић, Милан, Краљево, забележено: Душан В. Јанићијевић, 26. маја 2008. Прекуцани рукопис, НМК, документација.

Марић, Бранислав, забележено: Душан В. Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево, 2009, 39.

Милојевић, Милоје, забележено: 25. августа 1944. у канцеларији Претстојништва градске полиције у Краљеву, Општински суд Краљево, предмет О.1084/44. ИАК

Папакоча, Љубинка, Краљево, забележила: Наталија Папакоча-Епихин, НМК, документација

Радојковић, Никола, ИАК, забележено: Општински суд Краљево, предмет О.26/46, ИАК

Чутура, Србољуб, Рибница, забележено: 3. децембра 2013, НМК, документација.

Шћекић, Томислав, Краљево, забележено: 2010, НМК, документација.

Електронски извори:

Ричард Дејвис (Richard Davis) „Bombing the European - Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945“, Преглед: www.dtic.mil/cgi-bin/

Kit Carter, Robert Mueller, „The Army Air Forces in World War II: Combat chronology 1941-1945”, (Center for Air Force History). Преглед: <https://archive.org/details/AFD-100525-035>.

<http://www.usaaf.net/chron/>, <http://www.armyairforces.com/Home.aspx>;

<http://www.15thaf.org/>, <http://32ndbombsquadron.com/32ndmissns.html>,

<http://www.1fgww2.org/nav.html>, <http://www.2ndbombgroup.org/>; <http://natureonline.com/37/12-op2.html>; <http://www.thehistorycenteronline.com/search/results/?q=Kraljavo>; <http://www.450thbg.com/real/bombardier/1944/09/>; http://www.pbases.com/dwerbil/bomb_plot_gallery; <http://www.450thbg.com/real/targets/194409/index.shtml>; http://www.thehistorycenteronline.com/collections/entry/category/gayle_cruthirds; <http://www.vojska.net/eng/world-war-2/united-states/airforce/15/missions/>; http://www.reddog1944.com/Missions_Targets_Combat_Action.htm.

<http://www.450thbg.com/real/s2/1944/september/1september.shtml>

<http://www.450thbg.com/real/biographies/martin/martin.shtml>

<http://www.450thbg.com/real/s2/1944/september/2september.shtml>

Литература:

- Yehuda Bauer, *Rethinking the holocaust*, Yalle University 2001.
- Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево, 2012.
- Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983.
- Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији (1918-1941.)*, Краљево 2006.
- Vojna enciklopedija, IX, Beograd, 1975.
- Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*. Београд, 1970.
- Добривоје Говедарица, *Железничари Краљева – радници, револуционари, градитељи*, Краљево, 1977.
- Зборник радова: *Борбе са главнином немачке групе Армија „Е“ на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944*, са научног скупа у Краљеву (26-27. новембар 1986), Београд-Краљево-Чачак, 1990.
- Зборник радова: *Краљево и околина у НОБ-у и револуцији – хронологија догађаја 1941-1945*, Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а Краљево. Краљево, 1981.
- Никола Жутић, *Авиоиндустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији 1918-1945*, Београд, 2004.
- Душан В. Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево 2009.
- Раде Јоветић, *Хроника краљевачког гробља*, Краљево, 1994.
- Силвија Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд, 2013.
- Otto Kumm, *Vorwärts, „Prinz Eugen“!*, Osnabruck, 1978.
- Славољуб Маржик, *Маржикови*, Краљево, 2006.
- Томислав Милић, *На путу здравља 1207-2007*, Краљево, 2007.
- Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. Студија и документи*, Лесковац, 1995.
- Branko Petranović, *Srbija u II svetskom ratu (1939-1945.)*, Beograd, 1992.
- Fitzroy MacLean, *Rat na Balkanu*, Zagreb, 1953.
- Ђорђе Станковић, *Савезничко бомбардовање Независне државе Хрватске 1943-1945*, (Историјски стереотипи и стварност), *Токови историје*, бр. 1-4, Београд, 2001, 77-86.
- Rudi Steinbücher, *Oj, zdaj gremo. Slovenski izgnanci v Kraljevju*. Ljubljana, 1988.
- Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Ми-

хаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944.“, *Токови историје*, бр. 1-2, Београд, 2005, 81-111.

Мирослав Филиповић, *Краљевски авиони, Фабрика авиона у Краљеву 1927-1942*, Краљево, 1995.

Драгољуб Кондис Обрадовић, *Старо Краљево*, Краљево, 2007.

Milovan Dželebdžić, „Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji od 1. do 7. septembra 1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd, 1952, 7-61.

М
У
З
Е
О
Л
О
Г
И
Я

Данило Трбојевић
Београд

МАПИРАЊЕ ДРУШТВЕНЕ АМНЕЗИЈЕ У БЕОГРАДУ: ИДЕОЛОГИЈА, ПОЛИТИКА И ЕКОНОМИЈА ЗАБОРАВА У ПЕТ ТАЧАКА

Апстракт: Већ 70 година траје мучан процес меморијализације битке, страдања и жртве из периода Другог светског рата у Београду. Посебно трауматична показала се меморијализација простора некадашњих логора и страгишта. Овај текст обрађује судбину пет таквих места тј. логора: Бањица, Старо сајмиште, Топовске шупе, Милишићева циглана и страгиште Јајинци. Деценијама је однос према тим физичким просторима и грађевинама био директно условљен идеолошким, политичким и економским факторима. Поменута места су пролазила пут од сећања до заборава, од симболичких локација, и места инструментализоване историје до неместа. Овај текст се бави управо процесима и факторима услед којих су ти простори губили или добијали своју симболичку али и физичку структуру, те идентитетским последицама ових процеса. Циљ овог рада јесте не само аналитичко сагледавање начина на који се мењао дискурс о наведеним местима на подручју Београда у прошлости, већ и критички преглед савременог, актуелног приступа проблематици, и њеним последицама.

Кључне речи: Београд, логор, култура сећања, инструментализација историје, траума презентације сећања, холокауст, меморијали

Култура или политика сећања?

Однос друштвеног памћења и простора сећања представља веома комплексан процес. Тема овог текста јесу простори сећања, али разумевање специфичности тих места. Постаје разумљиво само ако их поставимо у оквир културе / политике сећања. Управо тај однос културе сећања и политике селективног сећања, те идентитета простора и идентитета који простор резонује као део ширег националног / државног се-

ћања и јесте предмет истраживања овог рада. „Бањички логор“, „Старо београдско сајмиште“, „Топовске шупе“, логор „Милишићева циглана“ и стратиште код села Јајинци, биће анализирани у овом раду како бисмо схватили који су то фактори обликовали идентитет тих локација чинећи их „меморијалима“ про форме, а де факто местима заборава. Пре него што у том контексту представимо примере, а потом их и анализирамо, важно је појаснити теоријску позадину истраживања, као и основне термине којима ћемо се служити у тексту.

Тодор Куљић наводи да догађаје можемо посматрати на два нивоа: онтолошком и експликативном. То би значило да су се одређени догађаји догодили на одређен начин и да то остаје као чињеница заувек, али да се с друге стране интерпретација, односно тумачење околности и датог догађаја могу разликовати.¹ Исти аутор сматра да је слом „биполарног светског поретка“ крајем 20. века означио и „бум сећања“ који је за последицу имао промене у теоријској мисли о прошлости, као и да се након ових промена јављају и нове области: „политика са прошлошћу, историјска политика, и култура сећања“.²

Како истиче Лада Стевановић, разлика између памћења и сећања³ јесте у томе што је сећање процес који се одвија једино у правцу „из садашњости у прошлост“, док памћење означава процес који се одвија у оба наведена правца.⁴ Другим речима, „памћење“ као процес може се односити на прошлост, али може бити употребљен и као начин на који ће се садашњост посматрати сутра. У том смислу, сећање и памћење и њихова заједничка логичка али и функционална опозиција „заборав“ чине врло важне елементе кроз које друштво поима идеје о прошлости, садашњости и будућности, али и о другима и себи. Куљић наводи став Дубравке Угрешић по коме је „политичка битка у ствари битка за те-

¹ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006, 7.

² Т. Куљић, *н. д.*, 5.

³ Лада Стевановић указује и на став Ренате Јамбеших Крин, по коме је разлика између сећања и памћења и у томе што је сећање индивидуално, а памћење колективно, сећање је често усмено, памћење писано, сећање је неперформативно, несимболизирано, етичко и чулно, памћење је симболички чин, морално, ментално и политичко. – Лада Стевановић, „Реконструкција сећања, конструкција памћења: Кућа цвећа и Музеј историје Југославије“, *Спомен места – Историја сећања*, Етнографски институт САНУ, *Зборник* 26, 102.

⁴ Исто.

риторије колективног памћења^{1,2} Као последица односа моћи који се одражавају и у контексту контролисања и организовања сећања/памћења настају (групни) идентитети без обзира на то да ли је реч о институционализованом или неинституционализованом приступу. „Селективно сећање“ је као и сећање уопште, пример негације законитости времена које по правилу тече једносмерно као увек новом крају, где друштво кроз памћење и сећање успева да се практично врати кроз време и обликује садашњост³.

Идентитетско мапирање унутар временског простора представља директан утицај моћи оне групе која контролише сећање, а тиме догматизује и хијерархизује оно чега држава, нација или група жели да се сећа. Користећи простор, меморијале, светковине, манифестације, организовање и сличне резонаторе сећања, друштво креира начин на који њени припадници сагледавају (заједничку) конструисану прошлост, и тиме повезују свој идентитет у заједничку садашњост.⁴ Лада Стевановић помиње став Џејмса Јанга⁵, једног од најистакнутијих стручњака који се бави културом/политиком сећања, али и феноменом концентрационих логора – меморијала, и музеја – меморијала посвећених холокаусту, по коме је споменик увек меморијал, док меморијал не мора бити споменик.⁶ У том смислу, физички простор одређеног концентрационог логора или стратишта свакако може бити меморијал. Свуда у свету простори на којима су постојали такви логори и стратишта најчешће се практично

1 Термин „колективно памћење“ утемељио је Хуго Фон Хофманстал на самом почетку 20. века. Након њега, „колективно памћење“ су истраживали и бројни други светски стручњаци који се се бавили управо специфичностима социјалне организације памћења и сећања попут Мориса Албакса, Пијера Нора, Пола Конертонa, Џејмса Јанга и многих других.

2 Т. Куљић, *н. д.*, 5.

3 Исто.

4 Пол Конертон наводи управо феномен инструментализације друштвеног памћења кроз комеморације и телесне праксе, како у 20. веку тако и данас, и директне идентитетске последице истог процеса. Историјска реконструкција, реконструкција друштвене прошлости и стварање заједничке националне митологије, директно су били у вези са настанком одређених модела друштва, идентитета, али и идеологија. Видети: Konerton Pol, *Kako društva pamte*, Samizdat B92, Edicija Reč, Knjiga 16, Beograd 2002, 15-99.

5 Више информација о раду Џејмса Јанга: Young. E. James, „The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings”, New Heaven, *Yale University Press*, 1993
Young, James, “When a day remembers: A performative History of Yom Hashoah”, New heaven and London: *Yale University press*, 1993.

6 Л. Стевановић, *н. д.*, 101.

представљају као сакрална места, места страдања и гробнице мученика. Са друге стране, етнички, политички или идеолошки идентитет људи који су убијени и покопани на таквим локацијама дефинисали су идентитет самог простора као места сећања или заборава¹. У антропологији се употреба места страдања, гробница, тела или чак бројки погинулих или убијених људи у циљу реконструисања социјалног идентитета, или промоција идеологија, назива – „политичким животом мртвих тела“². Идентитет мртвих умногоме је допринео да простори сећања у Београду постану простори заборављања. Насупрот томе, а како ћемо у даљем тексту видети, простори сећања постају простори заборављања и услед деловања других фактора нпр. економског, политичко-идентитетског, идеолошког итд. У овом раду сагледаћемо управо који су то специфични, а који заједнички фактори утицали на то да пет поменутих стратишта на подручју Београда, у последњих седам деценија, постану „црне рупе“ сећања.

Логор, стратиште, град, заборав

Београд, главни град Србије, а некада и престоница Југославије, многи називају „градом споменика“, будући да се на његовој територији налази око 300 таквих обележја посвећених Другом светском рату. Приликом обиласка тих споменика и простора 2008. године, чланови Завода за заштиту споменика су констатовали да је велики број њих запуштен и угрожен (у том тренутку око 40 споменика). Тада је апострофирано и питање одговорности с обзиром на то да је Завод био надлежан само за споменике који су словили као споменици културе, док су сва остала места, односно споменици и меморијали под надлежношћу локалних управа.³ Слична ситуација је и са некадашњим логорима и стратиштима на подручју Београда.

Београд је једина је од европских престоница која је на својој територији имала чак пет нацистичких логора/стратишта из периода Другог светског рата. Ваља подсетити да су неки од тих логора/стратишта чак врло близу центру града, што их чини још више специфичним елементима како урбанистичког, тако и културног идентитета града. Током

1 Више информација о „политичком животу мртвих тела“ у Југославији и Србији: Александра Павићевић, *Време (без) смрти*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања, Књига 73, 103-151; Todor Kuljić, *Tanatopolitika*, Čigoja, Beograd 2014.

2 Катрин Вердери је овај термин истакла у својој студији: Verdery Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, 1999.

3 <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:362086-Spomenici-cuvaju-istoriju>

рада на овом тексту, разматрао сам различите принципе по којим би требало „поређати“, примере логора који следе. Напоследку сам се одлучио да наведем просторе по степену заступљености/занемарености унутар идентитета града, а тиме и државе. Разлог због кога сам се одлучио за тај концепт јесте у томе што употребљеност простора сећања о којима ће бити речи иде од линије потпуног заборавља, у којем данас готово више ниште и не значи, па је постао локација скоро као и свака друга, до простора који се временом показао „корисним“ за различите презентације сећања и идентитета. Кроз разумевање утицаја идеолошког, политичког, и економског тренутка, односно промена у том контексту, схватићемо како и зашто такви простори губе или чак добијају историјску, сакралну, и симболичку природу.

„Милишићева циглана“: пример потпуне де(кон)струкције једног сећања

На подручју данашње београдске општине Звездара почетком 20. века била је развијена цигларска индустрија. Милишићева циглана¹ била је у то време једна од најуспешнијих. Оно што је специфично за њу јесте и то што је за време Другог светског рата и немачке окупације Југославије и Београда, служила и као – логор. Логор је формиран крајем рата, 1944. године, и у њему је било интернирано неколико хиљада особа, углавном припадника партизанског покрета² из Далмације и Босне.³ Логораша су заправо стизали у логор на Булбулдеру након што је расформиран логор Дулаг 172 организације ТОТ.⁴ У логору на Булбулдеру убијено је или умрло око пет стотина људи.

Према мишљењу Милана Кољанина логори у Србији се могу сврстати на: а) логоре – затворе, б) прихватне логоре и в) радне логоре.⁵ Прве две врсте логора су по својој структури биле прилично сличне, јер

1 <http://zvezdara.weebly.com/istorijat.html>

2 На једном форуму који се бавио темом „Милишићеве циглане“ стоји податак да су у том логору углавном били интернирани припадници или симпатизери четничког покрета. Тај податак се ипак не чини валидним.

<http://forum.krstarica.com/showthread.php/311896-Da-li-znate/page28>

3 <http://elmundosefarad.wikidot.com/ratni-zlocini:tihi-susedi>

4 *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44.*, uredili Rena Rädle i Milovan Pisarri, 208. http://www.rosalux.rs/userfiles/files/Prirucnik_za_citanje_Beograda_1941-44.pdf

5 Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992, 27.

су та места служила за интернацију, изолацију, тортуру и убијање логораша.¹ По таквим тим критеријумима „Милишићева циглана“ свакако може бити сврстана у ред логора – стратишта. Тај логор се налазио у улици Светог Николе, у близини градске болнице на Звездари. Иако је реч о начелно прихватном логору, који је постојао релативно крако време, а како је – као што је већ поменуто – у њему живот изгубило око пет стотина заточеника, то овај простор дефинише као стратиште.

Иако је одмах након рата, тачније 1947. године, основан Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, слична институција – Завод за заштиту споменика културе града Београда, настаје готово тек две деценије касније.² Након рата је кроз разне манифестације, образовање и меморијале слављена победа над фашизмом, а тиме и антифашистички идентитет Србије, односно Југославије. Стратишта попут логора била су, међутим, подређена местима великих битака, страдања и победа партизана и НОБ (Народно-ослободилачка борба). Такав однос државе према логорима може се разумети као последица три фактора: а) пропагирање (заједничке, јединствене и антифашистичке) борбе, победе, и (новог) живота нације насупрот страдању б) истицањем заједничке, активне, партизанске борбе, а не страдања, градио се јединствени, антифашистички, братски, југосл(а)овенски идентитет народа, в) логори су по тој логици за народе који ће после рата чинити Југославију бити места нежељеног подсећања на међусобне сукобе, што по идеолошкој основи (партизани, четници, усташе), што по етничкој (Срби, Хрвати, муслимани), а највише по позицији: починилац – посматрач – жртва.³ Имајући на уму потребу за брисањем топонима страдања, односно логора – сведока у Београду, схватамо зашто је ово стратиште врло брзо након рата постало руина, која данас не постоји ни у траговима, а на чијем некадашњем месту данас нема чак ни спомен плоче. „Милишићева циглана“ није био велики логор, а историјски гледано, можда ни значајан попут Јасеновца, Старог сајмишта или Бањице, али је на исти начин био подвргнут механизмима просторно/симболич-

1 Исто.

2 <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/logori-smrti-u-beogradu-70-godina-posle/>

3 Још пред крај рата је партизани су срушили део логора (међу којима и Јасеновац, симбол Независне Државе Хрватске и геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима), комунистичка власт наредила је забетонирање јама у које су бацане жртаве, а потом и забранила посете тим местима и комеморације. Деценијама је комунистичка власт изједначавала четнички и усташли покрет и дефинисала их као једнако издајничке односно, фашистичке.

ке деконструкције, након које је постао „неместо“, а тиме и само нема површина. За разлику од логора Бањица или Старог сајмишта, па чак и Топовских шупа, овај логор „никада није био предмет разматрања и валоризације од стране служби заштите“.¹ Пример о (не)сећању на тај логор у самом срцу Београда је важан јер он у малом показује процес и последицу колективног заборављања условљеног идеолошким и политичким факторима.

Милишићева циглана, Урбанистички план Београда из 1922. године.²

Топовске шупе: меморијални или шопинг центар?

„Топовске шупе“ је први концентрациони логор формиран на подручју Београда 1941. године, само месец дана након оснивања логора Бањица. Функција овог логора није се сводила на принудни рад или ликвидацију логораша, већ су заточеници с тог места били транспортовани у логоре Бањица и Старо сајмиште, али и на стратишта изван Београда попут околине села Јабука код Панчева итд.³ У логору су били заточени и таоци које су касније нацисти стрељали у знак одмазде. Ту су били смештани првенствено Јевреји и Роми из Београда, али и Срби. Формиран у простору некадашње касарне Војске Краљевине Југославије, функционисао је од 22. августа до 12. децембра 1941. године. Када је 28. октобра 1941. године основан логор Старо сајмиште, један број заточеника је транспортован у новонастало мучилиште, а један број је убијан у околини Београда све до децембра 1941. године.

1 <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/logori-smrti-u-beogradu-70-godina-posle/>

2 Фотографија преузета са: <http://www.protivzaborava.com/dokumenti/>

3 Р. Редле, М. Писари, *н. д.*, 160.

Након рата и ослобођења, однос према простору Топовских шупа био је сличан као и према другим логорима. Простор где се за време рата налазио логор, после ослобођења земље је додељен Југословенској Народној Армији, и имао је функцију војне радионице. Прва комеморација на тој локацији одржана је 1951. године и том приликом је на једну од зграда комплекса постављена спомен плоча.¹ На том спомен обележју, међутим, није истакнуто да се ту налазио логор већ су поменути само погинули. Прецизније, на плочи је било исписано: „Палим друговима за слободу отаџбине“.² Тек 55 година након те комеморације постављена је спомен табла на којој пише: “На овом месту од августа до децембра 1941. налазио се нацистички концентрациони логор за Јевреје и Роме из Београда и Баната. Сви су проглашени за таоце и дневно по неколико стотина је одвођено на стрељање“.³ У периоду између постављања две поменуте плоче, тачније 1979. године, покренута је стручна дебата о томе како треба поступати у вези са простором некадашњег логора, тј. меморијалом. Том приликом истакнуте су опције очувања аутентичног простора или подизање “адекватног спомен обележја“.⁴ Такође, установљено је да простор Топовских шупа има комеморативну и културно-историјску важност, па је предвиђена његова ревитализација и коришћење у едукативне сврхе.⁵ Као што смо напоменули, и поред свих тих закључака и понуђених идеја о ревитализацији, некадашњи логор, данас практично руина, 25 година касније добија само спомен плочу. Послератну судбину Топовских шупа може се приписати већ поменутом идеолошко-политичком фактору, који је потирао сва места која су указивала на унутарнационалне сукобе и страдања, насупротив уједињеној антифашистичкој борби. С друге стране, простор је након рата остао функционалан као војна радионица, али не и као комерцијални погон. Занимљиво је да коришћење тих простора, објеката и машина у бившим логорима након рата у циљу просперитета заједнице, и у овом случају није био био преседан. У Европи постоје бивши логори унутар којих су за време рата били смештани погони за производњу и фабрике, а који су након рата и престанка рада логора, остајали у радној функцији, па чак постајали важан економски сектор за локалну заједницу. У таквим

1 Исто.

2 http://sr.wikipedia.org/wiki/Topovske_%C5%A1upe

3 <http://www.gophoto.it/view.php?i=http://www.makabijada.com/job/images/tsupe.jpg>

4 Р. Редле, М. Писари, *н. д.*, 160.

5 Исто.

случајевима надлежне власти су бирале између организовања и очувања сећања и економског просперитета заједнице. У том контексту може се навести пример Аушвица, једног од најзлогласнијих концентрационих логора и логора смрти на свету. У случају Аушвица надлежне власти ипак су, чак и на незадовољство грађана места Освећим (надомак ког се Аушвиц и налази), изабрали да та локација буде у функцији простора сећања, а не производње или комерцијале.¹

У случају Топовских шупа, међутим, традицију конструисања „неместа“ на простору бившег логора, које је деценијама спроводио комунистички режим, према садашњем стању ствари, довршиће његова идеолошка опозиција – капитализам. Само неколико година пошто је овај меморијал добио нову таблу и тако на кратко изронио из заборава, то стратиште поново, на кратко, добија пажњу јавности у Србији. Испо-ставило се, наиме, да је простор логора након 2000. године и промене власти приватизован. Један део земљишта је тада закупио МПЦ, док је други, већи део закупила² компанија Делта Рил Естејт (Delta Real Estate).³

После пада комунистичког режима власти у Србији, у периоду између 1987-2000, карактеришу с правом злогласни усташки логор Јасеновац као симбол српског страдања од стране Хрвата/Хрватске (НДХ/усташа). Како су хрватске снаге за време последњег грађанског рата на просторима бивше Југославије заузеле простор тог некадашњег НДХ логора, његову симболичку улогу преузима Старо сајмиште у Београду, бар на кратко.⁴ Након пада Милошевићевог режима, те националистички расположене позиције, простор Старог сајмишта, па и других сличних стратишта опет постаје место заборављања. То се свакако може тумачити и тзв. политиком помирења које су нове власти спроводиле према Хрватској и Босни, а у коју се никако нису уклапале комеморације или

1 Више информација: Alison Stenning, Andrew Charlesworth, Robert Guzik, Michał Paszkowski, „A tale of two institutions: Shaping Oświęcim-Auschwitz“, *Geoforum, Environmental Economic Geography*, Volume 39, Issue 1, January 2008, str. 402 - 405

2 Могућ је закуп у трајању до 99 година.

3 <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/logori-smrti-u-beogradu-70-godina-posle/>

4 Срђан Радовић каже да се комеморације на Старом сајмишту које су почеле крајем осамдесетих година прошлог века могу сматрати што „плимом реституције српског националног идентитета“ и истицања идентитета жртве, што са поситовећавањем са жртвама других нација. – Радовић Срђан, „Градски простори од места до неместа, и vice versa: случај београдског Старог сајмишта“, *СПОМЕН МЕСТА – Историја сећања*, Етнографски институт САНУ, Зборник 26, 154-155.

изградње меморијалних центара на местима некадашњих логора. Тадашња актуелна власт је, дакле, дозволила да простор Топовских шупа буде приватизован и закупљен, као и да се израде и планови о изградњи „импозантног трговинског центра“ на 188.000 комерцијалних метара квадратних, а који обухватају и простор некадашњег логора¹. Иако Топовске шупе и даље поседују „стари“ статус културног добра, чија се „својства, изглед или намена“ не смеју мењати без дозволе Градског завода за заштиту споменика културе, „Делта“ је убрзо објавила планове за почетак изградње тржног центра, а да при томе није поменула начин на који ће бити решен статус меморијала Топовске шупе што су нешто раније помињали званичници те компаније. Јуна 2013. група грађана, међу којима су били и потомци бивших логораша, одржала је протестни скуп и том приликом је истакнута забринутост за судбину меморијала. У протестном писму упућеном представницима локалних власти и највишим државним званичницима, окупљени су истакли да је дужност Србије, као државе која је постала пуноправни члан Међународне организације за истраживање и едукацију у области холокауста, да се држи међународно прописаних норми, као и да је неприхватљиво да економски или урбанистички фактори буду важнији од очувања простора.² Тим поводом, врло брзо су се званичним саопштењем огласили и представници компаније „Делта“. Занимљив је податак да је у њиховом саопштењу истакнуто да су жртве холокауста употребљене као средство манипулације којим држава покушава да додатно пољуља углед власника те компаније Мирослава Мишковића. Поред тога, у саопштењу је наведено и то да је „Делта“ спремна на сарадњу и санирање тог простора сећања: „изградња шопинг-мола Делта Планет приказана је у неким новинским текстовима као рушење спомен парка жртвама нацистичког терора... Истина је да је ова локација коју називамо спомен-парком данас запуштена, није одржавана на начин који приличи њеном значају и само једна плоча на оронулом зиду говори о томе шта се у историји догађало на овом месту. Истина је да је управо ‘Делта’, поштујући историјски и људски значај ове локације, покренула акцију да се Топовске шупе обележе на достојан начин и то ће свакако бити учињено при будућој градњи шопинг-мола. Иза пројеката стоји позната израелска кућа МУС, односно архитекта

1 <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/logori-smrti-u-beogradu-70-godina-pole/>

2 <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/387499/Apel-protiv-rusenja-bivseg-logora-Topovske-supe-u-Beogradu>

<http://www.starosajmiste.info/sr/aktivnosti/javna-vodjenja/obilazak-mesta-topovske-supe-kod-autokomande>

Ами Мур, и сам припадник јеврејског народа“.¹ Ипак, „самоиницијативно обавезивање“ компаније „Делта“ на „организовање“ простора у оквиру шопинг мола и постављање спомен плоче ни грађани ни стручњаци нису дочекали са симпатијама. Социолог Јован Бајфорд истакао је да, уколико „Делти“ буде дозвољено да одлучује о судбини простора некадашњег логора, држава тој компанији практично дозвољава и осмишљавање и управљање меморијалним местом, што није компромис већ је, како наглашава, неприхватљиво. Амбасадор Израела у Београду Јозеф Леви напомиње да би „требало добро размислити пре него што булдожери униште аутентичност тог логора“.² Оштар протест јавности подржали су и придружили му се и Центар „Симон Визентал“, Национални савет Рома, тадашњи председник скупштинског Одбора за мањинска и људска права Мехо Омеровић и многи други. Уколико се на крају одустане од пројекта комерцијализације и реконструкције простора некадашњег логора, то не би било први пут да потреба за аутентичним простором сећања превлада економску добит или чак урбанистику погодност. У случају већ поменутог града Освјећим у Пољској, на чијем подручју је један од најзначајнијих меморијалних центара посвећен холокаусту, Аушвиц, пре неколико година дошло је до релативно сличне ситуације, годинама уназад појављују се пројекти изградње паркинга, супермаркета, па чак и диско клуба у делу локације у чијој је непосредној близини меморијал. И поред исвесне жеље мештана локалне заједнице, сви ти пројекти изградње објеката економске или забавне природе енергично су одбијани уз образложење да Аушвиц не сеже само до ограда меморијала. Ово је можда екстреман пример пошто се у том случају поставља питање где се завршава „град мртвих“, а где почиње „град живих“. За разлику од случаја Топовских шупа, Аушвиц представља меморијал који је деценијама уско „повезан“ са самим градићем на чијој се територији налази, а који је као целина не само центар сећања на холокауст на локалном, већ на и глобалном нивоу.³ Но, без обзира на „локални“ карактер некадашњег логора Топовске шупе већина историчара и стручњака, који се баве студијама о холокаусту, истичу монументалност страдања и недвосмислену специфичност аутентичног места логора/страстишта, који као простор сећања у сваком случају има предност над економским по-

1 http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=03&dd=26&nav_category=12&nav_id=6988

2 <http://pescanik.net/sad-znate-za-topovske-supe/>

3 Консултовати: Rahr, Alexandra, „Are Holocaust Memorials Ethical?“, *The Elie Wiesel Foundation for Humanity*, New York, 2003.

тенцијалом простора на коме се налази.¹ У тренутку писања овог текста (март 2015.), судбина Топовских шупа је и даље неизвесна.

Спомен плоча, Топовске шупе (фото: Сандра Мандић)²

Положај и данашњи изглед простора Топовских шупа³

---

1 <http://auschwitz.org/en/history/> , [http://www.iwm.org.uk/sites/default/files/press-release/German%20Concentration%20Camps%20Factual%20Survey%20-%20IWM%20press%20release%20\(Final\).pdf](http://www.iwm.org.uk/sites/default/files/press-release/German%20Concentration%20Camps%20Factual%20Survey%20-%20IWM%20press%20release%20(Final).pdf)

<https://uk.answers.yahoo.com/question/index?qid=20130311121659AA9UmIo>

2 <http://www.protivzaborava.com/dokumenti/>

3 http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/jevreji-protiv-izgradnje-trznog-centra-namesto-lo-gora-iz-1941._380537.html

Бањички логор: музеј трауме презентације сећања

Концентрациони логор на београдској Бањици¹ био је највећи логор те врсте на подручју окупиране Србије. У њему је у периоду 1941–1945. године било интернирано 30.000, а уморено око 9.000 људи.² На почетку је логор био намењен за Јевреје и Роме, а након што је Београд проглашен за „јуденфрај“ ту су били интернирани и мучени припадници партизана, комунисти, али и четници.³ За време рата логор је био подељен на две секције, једну коју је контролисала специјална полиција, и другу за коју је био задужен Гестапо. Логор је на почетку обухватао бившу војну зграду 18. пешадијског пука „Краљица Марија“, али су потом просторије војног магацина на спрату, а затим и у сутерену, претворене у ћелије; надуго после тога ископани су ровови за зид и изграђена и висока стражарска кула. У казаматима тог логора били су заточени: партизани и присталице НОП-а, политички затвореници, четници тј. присталице Равногорског покрета, криминалци и преступници, интелектуалци, као и многи други. Постојала је чак и ћелија у којој су заједно били интернирани партизани и четници, што је свакако доводило до сукоба, а у појединим случајевима и међусобног страдања логораша. У октобру 1944 логор је распуштен, а гро документације је уништен, изузев неколико бањичких књига. Тачан број логораша који су прошли или уморени у том логору никад није прецизно установљен. Логораша су убијани и покопавани на локацији логора или су стрељани у Јајинцима, Јабуци, Скели, троструком Сурдуку и другим местима у околини Београда, где су и закопавани.⁴

Простор логора је дефинисан као споменик културе тек 40 година након ослобођења у Другом светском рату. Након рата просторије тог логора су, као и у случају „Топовских шупа“, предате на коришћене Народној армији, а нешто касније на тој локацији је отворена Бојна академија. Године 1969. у згради некадашњег логора, прецизније, у просторијама 3, 25 и 26, отворен је Музеј чији садржај је донекле сведочио о суровим условима и смрти у логору. У тај музејски простор претворене су заправо просторије у којима су били интернирани припадници НОБ-а

¹ За више информација о Бањичком логору консултовати: Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944 (I-II)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989.

² Р. Редле, М. Писари, *н. д.*, 136.

³ Исто.

⁴ Исто, 145.

(ћелија бр. 3), криминалци (ћелија бр. 25) и „соба смрти“. Неколико година касније, 1982, „уређена“ је и улазна партија музеја. Нова концепција Музеја установљена је 1983. на 450 метара квадратних, а потом допуњена 2001. године услед „нових истраживачких резултата“.¹ Могло би се рећи да је концепција музејске поставке била у директној вези са тадашњом владајућом политичко-идеолошком климом. За време послератног комунистичког режима, подсетимо, тај простор је био као један од меморијала у служби партизанске и комунистичке народно-ослободилачке и антифашистичке борбе, а мање као приказ стратишта и места страшног страдања Јевреја, Рома или Срба. Потпуно је, дакле, јасно, да је део историјског наратива у различитим временима подлегао трауми презентације јер је, очито, било битно искључити део приче о интернирању и нацистичком прогону четника односно симпатизера Драже Михајловића из поставке Музеја, али и друштвеног сећања у тадашњој Југославији. Комунисти су, као што је познато, четнички покрет дефинисали као издајнички, тумачећи да су четници били сарадницима окупатора и да су чинили злочине над партизанима, комунистима и несрпским становништвом.² Симбол тог покрета био је генерал Дража Михаиловић кога су комунисти стрељали, као савезника окупатора и издајника народа, на Ади 1946. године. Поред основне разлике у идеологији и непријатељству између четника и партизана, на такав однос према сећању након Другог светског рата, утицала је и чињеница да би комунисти, уколико би признали четничку борбу против окупатора и усташа, изгубили ексклузивност како антифашистичке тако и народноослободилачке борбе. Имајући то у виду, може се са сигурношћу констатовати да је фактор идеологије, а тиме и политике, обликовао наратив музејске поставке који је говорио у прилог југословенског сећања владајућег система. Чак и након смрти југословенског председника Јосипа Броза Тита 1980. године друштвено сећање на партизана и четнике није било драстично измењено. За време режима Слободана Милошевића, четнички покрет из Другог светског рата и даље је сматран као „друга страна медаље“ народно-ослободилачке борбе. Тек након промене власти почетком две хиљадитих, ситуација се донекле мења. Године 2006. почиње процес рехабилитације Драже Михаиловића и изједначавања партизанског и четничког покрета. Тај захтев су 2009. године подржали, између осталих, Српска либерална странка, Удружење припадника југословенске војске

1 <http://www.mgb.org.rs/stalne-postavke/muzej-banjickog-logora>

2 http://sh.wikipedia.org/wiki/Proces_rehabilitacije_Dragoljuba_Mihailovi%C4%87a

у отаџбини, Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима и други.¹ Прво рочиште у вези са рехабилитацијом Михаиловића одржано је 2010. године, а након тога покренуто је више иницијатива проналажења докумената или сведока који би помогли да буде пронађен његов гроб и читав случај расветли. Тај процес, разумљиво, изазвао је опречне реакције јавности.² Према анализи мини анкете коју су приредили уредници емисије „Да можда Не“ (РТС, 22. март, 2012.), гледаоци су већински изразили мишљење да је Михајловић био пре непријатељ него сарадник окупатора, да су му већински непријатељи били партизани (32%), а не Немци (26,3%), да суд треба да рехабилитује Михајловића (да – 43%, не – 15,6%), да је потребно наћи његов гроб – 68%.³

Крај комунистичког режима, а убрзо и режима Слободана Милошевића и потребе за новим друштвеним сећањем и идентитетом, утицао је на то да и наратив Бањичког музеја још једном буде промењен. У соби у којој су били изложени предмети из живота логораша, годинама је стајала дрвена табла која је говорила о борби и страдању припадника партизанског покрета и комуниста, док о судбини четника интернираних у логору није било ни помена. Променом идеолошке, тј. политичке климе, а самим тим и постојеће цензуре сећања, промењен је и концепт музејске поставке који сада више не говори само о партизанским већ и о четничким мученицима и жртвама које су нацисти интернирали у логору. Процес рехабилитације Драже Михајловића, симбола четничког покрета, резултирао је различитим тумачењима посматрања тог случаја нарочито у појединим суседним државама.

Поред домаће јавности цео процес рехабилитације Михаиловића, а самим тим и четничког покрета у време Другог светског рата, у Србији је пратила и страна, нарочито хрватска јавност. Највиши политички и дипломатски представници Хрватске више пута су тим поводом изражавали незадовољство, пошто су у тој држави Дража Михаиловић и његов покрет недвосмислено сматрани злочиначким. Поменути процес поделио је јавност и политичке стране и у Србији, али је за главну последицу имао заправо „затезање“ тада ионако лоших односа Србије и Хрватске. За разлику од Србије, у којој је након деценија политичког потискивања и прогона, четнички покрет од већег дела јавности почео бити сматран нефашистичким или антифашистичким и ослободилачким,

¹ Исто.

² <http://www.sandzacke.rs/vijesti/drustvo/protesti-za-i-protiv-rehabilitacije-draze-mihajlovica/>

³ <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story>

у Хрватској је ситуација била дијаметрално супротна и ту је српски четнички покрет практично изједначаван са усташким, без сумње фашистичким покретом, па је актуелни процес за рехабилитацију Михаиловића у тој суседној држави окарактерисан као „фашизација Србије“.¹ Да ли због комплексности новонасталих поменутих међународних тензија или критичког погледа дела домаће јавности и невладиних организација, и поред нове, измењене поставке, Музеј и даље остаје само формално место националног културног наслеђа, али и државног заборавља.

Данас овај, могло би се рећи, један од најспецифичнијих и најважнијих простора и тематских музејских поставки у граду, ради само четири дана недељно, а посете се морају претходно и најавити.² За разлику од осталих логора у Београду овај има и свој Музеј који нажалост одражава слабо интересовање градске и државне управе задужене како за облик изложбе тако и сам музејски маркетинг, који иначе чини оваква места и њихову поруку успешним или неуспешним.³ Поред маркетинга, едукација као основни начин упознавања људи са простором и историјом места, потпуно изостаје, а овај музеј није на рути школских односно ђачких екскурзија. Захваљујући актуелном политичком контексту, као и у време Титове Југославије, музеј постаје топоним трауме државног пре него националног сећања, стим што су овај пут национални интереси подређени не очувању југословенског већ промовисању новог српског, европског идентитета у периоду транзиције. У случају простора и музеја Бањичког логора можемо сасвим јасно констатовати директан утицај идеологије, односно политичке климе не само на начин организовања и облик наратива поставки, већ и идентитет простора од места (трауматичног) сећања до места заборавља.

---

1 http://likaplus.hr/iz_medija/rehabilitacija_cetnika_je_fasizacija_srbije/default.aspx

2 <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/39005/Muzej-radi-kad-kustos-svrati>

3 Консултвати: Tomislav Šola, *Marketing u muzejima*, Clio, Beograd 2010.

Унутрашњост музеја логора Бањица (Фото: Данило Трбојевић, 2009)

Унутрашњост музеја логора Бањица, меморијална сала
(Фото: Данило Трбојевић, 2009)

Логор Старо сајмиште: заборав у ери комунизма, социјализма, национализма и капитализма

Сасвим сигурно, централни нацистички, а касније и усташки логор у Београду је комплекс некадашњег Старог сајмишта на левој обали Саве, тачно насупрот центра Београда. Од октобра 1941. до јула 1944. године, у том логору организованом на месту београдског сајма (изграђеног 1937. године), на левој страни реке Саве, тада на територији Независне Државе Хрватске, нацисти су у смрт послали десетине хиљада људи.¹ Логор Старо сајмиште или тачније „Јеврејски логор Земун/Semlin

¹ Р. Редле, Т. Писари, *н. д.*, 180.

Judenlager“ , првенствено је био намењен интернирању и убијању Јевреја, а након што је и последњи Јевреј убијен, прецизније од 1942, тај простор постаје прихватни логор („Anhaltelager“) у коме су интернирани и Срби, Роми, али и политички затвореници попут комуниста, партизана, четника, па и криминалаца.¹ Логор је такође био и веома значајна транзитна локација јер су одатле за Европу слати радно способни логораша, и то у логоре попут Матхаузена² или Аушвица³, или су пак они неспособни за рад, слаби и стари слати у Јасеновац⁴, где су били убијани у Доњој Градини. Логор на Старом сајмишту је такође био и логор смрти јер је за време окупације десетине хиљада логораша угушено у „душегупкама“, стрељано у Јајинцима, или је умрло због нељудских услова у њему.

Након рата, тај простор је третиран као место „трагичне борбе прогресивног човечанства против фашизма“.⁵ По већ раније поменутом кључу изградње новог идентитета Југославије и народа у новој држави заснованом на традицији антифашистичке борбе, 1951. године први пут је споменички обележено страдање у том логору и то на подручју Бежанијске косе, на месту где је пронађено и ексхумирано 3.600 лешева. На плочи постављеној том приликом било је исписано: „У време од 1941. до ослобођења Београда, фашистички окупатор је на овом месту, после зверског мучења у логору на Сајмишту, стрељао преко 8.000 најбољих синова и кћери нашег народа.“ На јеврејском гробљу у Београду годину дана касније, 1952, подигнут је споменик јеврејским жртвама у Другом светском рату, а који је финансирала јеврејска општина.⁶ Поред ових места, спомен обележја на местима страдања логораша означена су и у Загребу, Сарајеву, Ђакову и Новом Саду. На тридесетогодишњицу ослобођења Београда, 1974. године, први пут је постављена спомен

1 Више информација о логору на београдском Сајмишту: М. Кољанин, *н. д.*

2 Више информација о југословенским логорашима у логору Матхаузен: Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mathauzen*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992.

3 Више информација о југословенским логорашима у логору Аушвиц: Miodrag Milić, Tomislav Žugić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989.

4 Више информација о логору Јасеновац: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. I-II, 1986, knj. III, 1987, knj. IV, 2007, Narodna knjiga, Gambit, Beograd, Jagodina.

5 http://sh.wikipedia.org/wiki/Logor_Sajmi%C5%A1te#cite_note-semmlin-1 / <http://www.semmlin.info/>

6 Р. Редле, М. Писари, *н. д.*, 201.

плоча на зид једне од зграда некадашњег логора.¹ Плоча се налазила на неадекватном месту, није познато ко је стајао иза њеног постављања али је сигурно да то нису били чланови Удружења логораша, односно заточеника логора. На плочи је било исписано: „На простору старог Сајмишта, немачки Гестапо основао је 1941. године логор „Сајмиште“ у коме је уз помоћ домаћих издајника свирепо мучено и убијено преко 40.000 људи из свих крајева наше земље“.² Та плоча бива скинута 1984. године, а постављена је нова која је говорила о 40.000 убијених логораша. Нова плоча је постављена на иницијативу Месне заједнице Старо сајмиште и Председништва месног одбора СУБНОР-а.³ Године 1987, Скупштина града Београда одлучује да тај простор буде уређен као културно добро и место сећања на „Старо сајмиште – Логор Гестапоа“.⁴ Последња „физичка“ интервенција на том простору је постављање Споменика жртвама логора Сајмиште, рад вајара Миодрага Поповића 22. априла 1995. Године. Иначе, 22. април 1945. је датум великог мученичког пробоја преосталих, углавном српских, логораша из логора Јасеновац.

У наставку текста покушаћемо објаснити потребу за новим спомеником и симболику датума.

Иако делује да је простор некадашњег логора на Сајмишту у деценијама након рата прошао нешто боље од претходно споменутих, таква констатација, нажалост, само је делимично тачна. Истина је да је приступ овом простору одувек био подређен идеологији актуелне власти, али и политичком контексту. Већ је речено да су нацистички, а нарочито усташки логори били „проблематична места“ сећања за систем који је настојао да одржи нову Југославију и југословенски идентитет. Јасно обележавање неких нацистичких логора не само на подручју Београда било је спорно јер су представљали доказе о страдању, па и четничких губитака, а не искључиво партизанску и комунистичку борбу против окупатора, док су усташки логори били подсетници геноцида који је у НДХ почињен над српским, јеврејским и ромским становништвом. У том смислу Сајмиште, место не само прекопута центра Београда, већ и простор на левој обали Саве на територији простору будуће општине Нови Београд, носило је са собом и одређену „проблематичну“ симболи-

¹ Исто.

² Ana Martinoli, „Staro sajmište – Istorijско сећање и виртуелно промишљање будућности“. *Tekstovi sećanja: filmski, medijski i digitalni/Texts of memory: cinema, media, digital*, 12.

³ Р. Редле, М. Писари, *н. д.*, 201.

⁴ Исто.

ку¹; његово историјско сагледавање и приступ меморијалном простору били су врло уско повезани са амбицијама система, како после рата тако и касније, деведесетих година, па и данас. Готово одмах по завршетку рата, на простору овог логора боравили су чланови бригада које су градиле Нови Београд, а потом је од 1950. године ту била смештена и колоније уметника. Сајмиште је као део Новог Београда требао је у том контексту да буде и простор *новог* почетка који би говорио о културном развоју града и државе, а не трауматичној историји.² Урбанистички планови из 1950. и 1987. такође су предвиђали да простор некадашњег логора постане и део „зеленог појаса“ намењеном одмору и рекреацији.³

Шездесетих година прошлог века⁴ лансирана је идеја о идеја о „београдској Копакабани“, односно купалиште на простору бившег логора неки су видели као место о одмору и релаксацији, свакако пре него сећања и размишљања о месту злочина. У другој половини шездесетих година лева страна обале Саве бива проглашена „спомен обалом“ дуж које је планирана изградња биста локалних народних хероја, плоча са именима жртава и сличним натписима. Дање, 1968. године тај простор постаје потенцијално место за изградњу зграде нове Београдске опере, а идеја о спомен обали пада у заборав.⁵

Комеморативни скупови који су на годишњем нивоу, сваког 1. маја, одржавани на том простору представљали су ритуале државних органа, који су имали за циљ „реафирмацију моралних и друштвених вредности НОР-а и социјалистичке револуције“. Ти скупови били су осмишљени тако да на првом месту буду борци, илегалци и родољуби, а тек на крају и етничке групе, односно пре свих Јевреји који су једноставно спомињани као „прве жртве сајмишта“.⁶ Како истиче Ана Мартиноли, јеврејска заједница је у периоду социјализма имала дозволу да комеморира жртве холокауста само унутар простора јеврејских гробаља или простора који припадају овој заједници.⁷ Чак се и Јом Хашоа, Дан сећања на жртве холокауста обележавао пред поменутиим спомеником из 1952. на јеврејском гробљу, а не на простору Сајмишта. Касније ћемо се

1 <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/logori-smrti-u-beogradu-70-godina-posle/>

2 <http://www.semlin.info/>

3 *Исто.*

4 А. Мартиноли, *н. д.*, 12.

5 *Исто.*

6 <http://www.semlin.info/>

7 А. Мартиноли, *н. д.*, 12.

уверити како је управо Јом Хашоа утицао на ставове о томе како се у Србији посматра Старо сајмиште. Дана 9. маја 1986, на датум који је проглашен за „Дан логора Сајмиште“, одржана је комеморација жртвама логора али је истовремено обележен и Дан победе над фашизмом.¹ Већ пет година касније иста комеморација садржала је елементе који су више говорили о „лику и делу“ Јосипа Броза Тита, партизанима и комунистима и очувању Југославије, него о логору. Након тога, 1992. концепт комеморације одржава се на начин који у први план поставља српско страдање и жртве. На три наведена примера је утицала актуелна политичка клима настала наком смрти Броза, једног од најзначајнијих симбола НОБ-а и југословенског идентитета. Подсетимо, почетком деведесетих национализам буја у готово свим републикама Југославије, а јавља се и потреба за потирањем дотадашње историје и југословенског идентитета². Године 1995, док још бесни грађански рат у Југославији одржава се по много чему специфична комеморација. Датум комеморације више није био 9. мај, Дан победе над фашизмом, већ 22. април, датум који означава дан пробоја логораша из Јасеновца, можда највећег симбола српског страдања у Другом светском рату.³ Том приликом откривен је и нови споменик, а наратив одржаних говора бавио се више историјом и континуитетом страдања Срба, него јеврејским жртвама или страхотама холокауста.⁴ Нова плоча која је том приликом постављена је много више говорила о националном и културном идентитету жртава, него што је то раније био случај. Такође, плоча је недвосмислено тај простор дефинисала као симбол српског страдања у холокаусту, а потом и страдање јеврејског народа, Рома, антифашиста и других. Срђан Радовић наводи редефинисање дискурса према Сајмишту као последицу потребе за „реституцијом српског националног идентитета“ почев од 1987. кроз идентификацију српског са другим народима – жртвама.⁵ Исти аутор истиче да је среди-

1 Исто.

2 Knjige Folkhard, Fraj Norbert, *Podsećanje na zločine*, Platoneum – Savez jevrejskih opština Srbije, Novi Sad-Beograd, 2011, 135-136.

3 А. Мартиноли, *н. д.*, 15.

4 Сајмиште је окарактерисано као место на коме је извршен геноцид над „100 000 родољуба, учесника НОБ, над децом, женама и старцима. Сваки други заточеник убијен је у логору, или на стратиштима – Јајинци, Бежанијска коса, Јабучка и Островачка ада. Многи су одведени у немачке логоре смрти широм окупиране Европе. Највише је страдало Срба, Јевреја и Рома.“ – А. Мартиноли, *н. д.*, 15.

5 Срђан Радовић, „Градски простори од места до неместа, и vice versa: случај београдског Старог сајмишта“, *Спомен места*, Етнографски институт САНУ, Београд, 2009, 154.

ном деведесетих Старо сајмиште симболички постало „резервни Јасеновац у Београду“ или српски „Јад Вашем“, али да се до краја деценије тај простор ипак вратио у стање „хроничне симболичке и урбанистичке маргиналности“. Радовић је закључио да је тај, некада простор „редуковане историје“ у социјализму, „инструментализоване историје“ у ратној/националистичкој епохи, данас постао простор очишћен од историје.¹

Ипак, након две хиљадитих година долази до поновног јављања нових идеја о могућим просторно-урабанистичким решењима Старог сајмишта. Занимљиво је да је поменути спомен плоча која стоји испред споменика постављеног 1995., била крадена па је није било приликом мојих обилазака терена 2009. и 2011, али да је данас ипак ту и садржи идентитчан наратив као и када је први пут постављена. Ипак, 15 година након промене власти у Србији, о судбини Сајмишта још није донета одлука. У поменутих годинама помињана су разна решења; предлагано је да ту буде изграђен Војни музеј или Музеј жртва геноцида („српски Јад Вашем“), потом да се тај простор реконструише као сајам који за разлику од великог Београдског сајма може угостити и мање манифестације, а било је чак и идеја по којима би део Сајмишта требало искористити за друге комерцијалне сврхе.² Зачуђујуће, од свега наведеног заправо је комерцијализација делова Сајмишта једини правац који је практично покренут³. Поред продаје или издавања делова некадашњег логора (Спасићев павиљон продат је приватној фирми „Посејдон“), у његовој близини се налазе и објекти попут фудбалског терена или сплорова намењених забави, а који, једнако као и плажа некада, из етичких или моралних разлога не би смели бити ту. Управо је манифестовање забавног карактера поново скренуло поглед јавности на судбину тог места. Услед протеста који су 2007. године упутили представници Општине Нови Београд, Скупштине општине града Београда, али и јеврејске институције из света, па и Центар „Симон Визентал“, отказан је концерт групе *Косин*, који је требало да буде одржан у простору некадашњег Спасићевог павиљона.⁴ Промотерска агенција „Лонг плеј“ која је била организатор тог концерта, након отказивања је изразила наду да ће велика медијска пажња која је услед поменутих догађаја уперена у Сајмиште, помоћи

1 С. Радовић, *н. д.*, 155.

2 *Београдско старо сајмиште 3 + 1*, Уредник Дарко Тагић, Београд, 2008

3 <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/logori-smrti-u-beogradu-70-godina-posle/>

4 http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=271&yyyy=2007&mm=11&d=03&nav_id=270683

да питање његовог статуса и уређења буде решено.¹ Нажалост², иако је већ наредне године на сајту Општине Нови Београд најављена изградња „Музеја холокауста“, што би била прва иницијатива за изградњу музеја експлицитно посвећеног искључиво тим страшним дешавањима у Другом светском рату,³ до данас (2015.) стање на терену се није променило.

Последњих година је простор Старог сајмишта поново привидно изронио из заборава и то као меморијал. Данас је Старо сајмиште ипак простор сећања, али више не усмерен на сећање једног идеолошког система, или српских жртава из времена Другог светског или ратовима деведесетих већ, глобално прихваћеној манифестацији Yom Hashoah која означава Дан сећања на холокауст. Иако су најбројније жртве холокауста Јевреји, на овај дан се обележава сећање и на ромске, српске и све друге жртве нацистичког режима и њихових помагача.⁴ Последњих деценија у свету, а у новије време и код нас, сећање на ратове замењује култура сећања која као објекат има сећање на жртве, њихове потомке, и наслеђе тих страдања које би требало да има и едукативну функцију⁵. Крајем двехиљадитих, након деценија инструментализованог сећања и комеморација одржаваних на простору Старог сајмишта, тај простор постаје централно место у обележавању поменутог Дана сећања. Занимљиво је да је у Србији у почетку као Дан сећања на холокауст 2006, означен 22. април, али је наредних година као датум обележавања тог дана ипак одабран 27. јануар⁶, када га обележава и већина земаља у свету. Дан сећања на жртве Јасеновца је остао 22. април, али то и поред права на избор датума, није остао Дан сећања на холокауст.

Новоусвојена традиција обележавања Дана холокауста на простору Старог сајмишта, као и прихватање 27. јануара као датума обележавања тог дана последице су поновне промене друштвено политичког контекста.⁷ Период транзиције и „европских интеграција“ за Србију је ујед-

1 Исто.

2 Обилазио сам терен марта 2015, и констатовао да се недалеко од споменика, на територији некадашњег логора налази „балон“ за фудбал, терен за фудбал, терен за кошарку и слично. На простору логора се поред неугледних кућица налазе и кафићи, а поменути „Посејдон“ данас не садржи само кафић већ је и спортски центар, односно теретана.

3 А. Мартиноли, *н. д.*, 16.

4 http://en.wikipedia.org/wiki/International_Holocaust_Remembrance_Day

5 С. Радовић, *н. д.*, 156.

6 27. јануар је датум када су совјетске трупе ослободиле Аушвиц – Биркенау, највећи нацистички логор.

7 Данило Трбојевић, *Сећање на зло*, Српски генеалогски центар / Музеј жртава

но означио и процес редефинисања сопственог идентитета, али и односа према прошлости. У овом периоду, као што смо видели на примеру Музеја логора Бањица, однос Србије према прошлости, али и начину на који су ранији системи инструментализовали догађаје из тог времена, има директне последице на начин на који је држава конципирана по замисли чланица Европске уније, којој она тежи. С друге стране и поред слике Србије на глобалном нивоу, за политичку и економску сарадњу у региону, тј. Балкану, још једном услову за сарадњу са „Европом“, потребно је избећи већ постојеће тензије, као нпр. сећања на период Другог светског рата или однос идентитета жртве и починиоца. Управо због је евидентно да је друштвено сећање на холокауст данас подељено на глобално, изражено кроз комеморацију 27. јануара, део европског идентитета Србије, а „локално“ сећање на холокауст кроз сећање на Јасеновац, трауматично.

Будућност Старог сајмишта још није извесна. Чини се да ће након деценија утицаја идеологије и политике, економски фактор бити тај који ће обликовати простор некадашњег логора и стратишта на левој обали реке Саве. У последње две године у Београду је актуелан архитектонски и урбанистички пројекат „Београд на води“, који подразумева изградњу модерног комплекса пословних зграда, хотела и сличних објеката, потпуну промену изгледа десне обале реке, а тиме и модернизацију тог дела центра града.¹ Пројекат који представља Београд као леп град на реци подразумева реконструкцију само једне обале. Планирана је, како рекосмо, изградња стамбених зграда, пословног простора, продавница, хотела, дела намењеног „култури/забави“, а потом и шопинг мола/тржног центра који би требало да заузима око 148.444 метра квадратна.² Наравно, ти планови аутоматски покрећу питања етике и морала, нарочито имајући у виду примере који су раније наведени у овом тексту, а који недвосмислено говоре о односу најважнијег светског меморијалног центра према идеји изградње простора забавног или комерцијалног профила у близини аутентичног стратишта, простора сећања, едукације и опомене. Како је овај пројекат осмишљен тако да се Србија будућим инвеститорима и финансијерима прикаже као модерна, савремена, и професионална држава решена да просперира и гледа у будућност, намеће се питање шта ће се десити са простором некадашњег стратишта које деценијама пропада на супротној страни. Део плана који се тиче изградње стамбеног дела у поменутом пројекту обухвата део обале тачно насупрот оро-

---

геноцида, Београд, 2014, 115-118.

1 <http://www.telegraf.rs teme/beograd-na-vodi>

2 <http://www.dodaj.rs/f/D/dE/2uUkYQII/24sata-bgd-na-vodi.jpg>

нулом и зараслом простору бившег логора и неугледном дивљем насељу на његовој површини. На већини промотивних фотографија које приказују план и модел овог пројекта, страна на којој је Старо сајмиште приказана је као лепа и уређена зелена област. Посебно је занимљиво то што се део обале на коме су Сајмиште и поменуто насеље врло често приказани као безоблична зелена површина, пошумљено подручје или је место логора само овлаш назначено. Како је октобра прошле године пренео београдски дневни лист „Политика“, градоначелник Београда је оформио стручно радно тело, на челу са епископом Јованом Ђулибрком и министром Александром Вулином.¹ Поменути новински чланак управо указује на моје раније изнето запажање по коме забрињава то што је целокупна десна страна обале потпуно осмишљена, док је Старо сајмиште, с друге стране, представљено као „пар безличних квадрата“.² Символички гледано, као да хоће да се каже да оронulo Сајмиште представља простор прошлости, не само оне из времена Другог светског рата, већ и за деценије редефинисања идентитета на тим просторима. Друга страна реке као да представља проблематичну садашњост и жељу власти да превазиђе сва нерешена питања из ранијег периода, те представи Србију као модерну „земљу будућности“, а не прошлости. Док страна „Београда на води“ представља простор којим се актуелна власт дичи и акцентује, супротна обала и данас је једнако трауматично подручје, колико су то деценијама била и остала сећања свих оних који имају било какву везу са тим простором.

Последње вести о меморијалном пројекту у време писања овог текста говоре да су „истраживачки радови на централној кули“ при крају и да је Град већ издвојио новац за још два пројекта, те да је обнова куле сада већ реалност.³ И даље није извесно на који начин ће Град и Комисија одабрана да спроведе у дело „изградњу меморијалног центра“, приступити овом етички, морално, научно и урбанистички веома комплексном пројекту. Део приче о Сајмишту завршавам констатацијом Ане Марти-

1 У коментару нацрта закона о спомен обележјима организација „Против заборава“ истиче чињеницу да за разлику од остатка „демократског света“, наша држава не уводи ширу, цивилну јавност, академски дискурс, бројне јавне конкурсе и позиве, већ централизује политику сећања али и историјске наративе. <http://www.protivzaborava.com/ministarstvo-zrtava/>

2 <http://www.nspm.rs/hronika/srpski-liberalni-savet-da-li-ce-beograd-na-vodi-potopiti-staro-sajmiste.html?alphabet=1>

3 <http://www.ekapija.com/website/sr/page/1061076/Grad-Beograd-priprema-re-konstrukciju-memorijalnog-kompleksa-Staro-sajmi%C5%A1te-Po%C4%8Detkom-2016-kre%C4%87e-obnova-Centralne-kule>

ноли: „Када се имају у виду чињенице које говоре о историјском и политичком третману простора Старог сајмишта стиче се утисак да је код нас дошло до замене питања, што је последица десензитизације друштва на питања страдања и холокауста који се дешавао у самом центру града – више се не поставља питање да ли је пристојно изградити шопинг мол у близини некадашњег логора, већ да ли је пристојно изградити меморијални центар посвећен жртвама холокауста у близини тржног центра?“¹

Плажа и заборав. Купалиште на простору некадашњег логора. Београд 60-их година 20. века. (Фото: Дебељковић Бранибор)²

Споменик и плоча на месту логора Старо сајмиште
2009 - 2011 - 2015

Изглед и стање споменика и спомен плоче на простору Старог сајмишта (постављени 1995.). Сликано 2009., 2011., и 2015. (Фото: Данило Трбојевић)

¹ А. Мартиноли, *н. д.*, 16.

² Бранибор Дебељковић, *Београд – Фотозаписи једног доба*, Продајна галерија Београд, 2011.

Стање и изглед „Спасишевог“ павиљона 2015. (Фото: Данило Трбојевић)

Стратиште Јајинци: масовне гробнице, граја, пикник и ауто трке

Једини простор о којем се говори у овом тексту, а да није у ширем центру Београда, јесте данашњи „Спомен парк Јајинци“, некадашње стратиште поред истоименог села у подножју планине Авале, 15-так километара од центра града. Јајинци су највеће стратиште из периода Другог светског рата на простору Србије, а након Јасеновца/Доње градине, и у некадашњој Југославији. Верује се да је на овом месту убијено и покопано око 80.000 људи.¹ На простор тог стратиште довожена су тела мрвих логораша или живи логораша који су потом стрељани и покопавани. Жртве тј, логораша који су скончали на овом месту били су интернирани због свог етничког, националног, религијског, али и идеолошког идентитета. У зиму 1943/44. један број покопаних тела је ексхумиран и спаљен у покушају да се униште докази злочина.² Бранка Прпа изјављује да је управо поменуто спаљивање и расипање пепела жртава по површини стратишта учинило тај простор сакралним.³ Ипак, по свој прилици, проћи ће још много година да би на тај начин стратиште било конципирано од државних органа, па и суграђана и сународника жртава.

На прву десетогодишњицу устанка подигнуто је и спомен обележје, односно плоча, а 13 година касније, на двадесетогодишњицу

1 Р. Редле, М. Писари, *н. д.*, 220.

2 Исто, 221.

3 http://www.politickiforum.org/tribina_stamp.php?naredba=stamp_teksta&id=557

ослобођења Београда постављен је и споменик, дело академског вајара Стевана Боднарова. У деценијама које су следиле, ово место је постало једно од централних простора комеморације односно сећања на Други светски рат у Србији и Београду. Као и претходним случајевима, на тим комеморативним скуповима су истицани антифашистичка природа како партизанске борбе тако и оних који су као жртве окончали живот у Јајинцима. Поред тога што је овај простор био важан због великог броја жртава, он је такође био и мање трауматичан када је реч о начину комеморисања, од нпр. Старог сајмишта, Бањичког логора, а свакако и од Јасеновца. Крај осамдесетих година обележен је постављањем споменика рада вајара Војина Стојића у сам центар спомен парка, али и иницијативом Српске православне цркве за изградњу храма на простору стратишта.¹ За пројекат су добијене потребне дозволе 1993., а изградња је почела 2002. године. Иако тај храм до данас (март 2015.) није завршен, верници се већ седам година у њему окупљају.²

Након што су комеморације у Јајинцима доживеле своју „катарзу“ крајем осамдесетих и почетком деведесетих година, Старо сајмиште постаје центар одржавања комеморативних скупова у знак сећања на српске и остале жртве холокауста и геноцида у организацији државних органа, а Јајинци полако, али сигурно падају у заборав. Пошто сам се још на факултету интересовао за судбину тог и сличних стратишта, у два наврата, 2009 а потом и 2011, сам одлазио на подручје где се налази овај спомен парк. Када сам први пут посетио то подручје прво што сам приметио била је стара и „нема“ спомен плоча са које је нестао запис који је објашњавао о каквом је (спомен) парку реч. Даље, било је евидентно да је сам парк претворен у својеврсно излетиште, и да заправо мноштво људи викендом, нерадним данима, а посебно за време „светковина“ као што је нпр. 1. мај, долази на простор меморијала и организује роштиљање и пикнике. У парку су на травнатим површинама или, ако ћемо чињенично, над покопаним телима жртава или, још прецизније, гробовима, биле постављене и велике клупе и столови намењени управо оваквим окупљањима. Поред оних који су седели на зеленим површинама било је и оних који су на њима играли фудбал, одбојку или чак голф.³ Аутомобили су такође били део те атмосфере, јер је већина посетилаца паркирала своја возила на поменутих зеленим површинама/гробовима, или пак на стазама у меморијалу у којима то иначе не би смело да се ради. По (пе-

1 Исто.

2 <http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Hram-u-Jajincima-i-nedovrsen-zivi.lt.html>

3 <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1566422>

шачким) стазама меморијала су вожени и мотоцикли¹, чак и мање ауто трке.² То је све директна и недвосмислена последица (културе) заборављања, јер то место више није служило за државну презентацију улога нација и идеологија у прошлости, али и изостанка едукације која би људе упозорила на специфичност простора. После више пријава комуналним и другим надлежним службама, две године касније ситуација је донекле нешто другачија. Прво, измештени су столови и клупе са зелених површина како посетиоци више не би организовали пикнике, а улаз моторним возилима на простор меморијала је забрањен. Истовремено, то је донекле редуковало окупљања људи и поменуте забавне садржаје, док су други пак проналазили алтернативне начине да својим аутомобилима ипак уђу на тај простор. Како истичу надлежни, едукација је кључна, јер је последњих година смањен број поменутих активности. Едукација посетилаца, али и оних који крше правила понашања најчешће обављају кроз разговор припадници комуналне полиције. Постоје два места која су практично и намењена едукацији посетилаца, а то су оронула кућица у меморијалу, која представља изванредан музејски простор на том стратишту, а обновљена је и спомен плоча. Занимљиво је да на плочи иста порука која је ту стајала и на оригиналу, дакле за време социјализма односно комунизма, а која истиче антифашистичку позицију жртава, пре него њихов национални идентитет.³ На тој плочи данас пише: „На овом месту је за време Другог светског рата (1941-1945.) стрељано више од 80 000 Срба, Јевреја, Рома и других антифашиста“. Натпис је, историјски гледано, нетачан јер не можемо рећи да су сви логораша и жртве били хапшени и убијани због свог антифашизма, већ је над великим бројем њих извршен злочин управо због њихове етничке припадности или вероисповести, или су ти људи једноставно интернирани, а касније и погубљени као таоци. Овај натпис је само један од многих примера потпуне неусаглашености порука, али и идентитета који поменути простори данас имају.

Пажња коју је овај простор добио од надлежних власти последњих година не мора, нажалост, бити весник боље ситуације када је реч о судбини бивших логора или меморијала. Јајинци су стратиште, а не логор, али су и стратиште – симбол страдања у свим логорима на подручју

1 http://www.politickiforum.org/tribina_stamp.php?naredba=stampa_teksta&id=557

2 <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:362086-Spomenici-cuvaju-istoriju>

3 Бранко Шнап наглашава да је потребно поставити нове табле који ће сведочити о догађајима на том месту, пошто постојеће не говоре довољно о његовом карактеру. <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1566422>

Београда чије жртве данас почивају на овом простору. Период транзиције у којем се нашла држава Србије намеће прихватање извесних међународних стандарда, а то значи и политике и етике односа према сличним местима, тако да овакав приступ постаје императив једнако као у случају Старог сајмишта, Бањице, Топовских шупа или Матхаузена, Бухенвалда или Заксенхаузена.¹

Изглед и стање оригиналне спомен плоче из 2009. и 2011. године. Снимак лево (2009.

Спомен плоча на улазу у меморијални парк "Јајинци" 2009 и 2011 година

година) приказује стање плоче са које су поскидана (покрадена) бронзана слова која су чинила текст, а који данас носи нова дрвена спомен табла. Слика десно приказује исту таблу на којој данас само стоји натпис „Спомен парк Јајинци“.

¹ Чињенице о некадашњим логорима Бухенвалд и Заксенхаузен и њиховим меморијалима одличан је пример који ставља стање комеморација страстишта у Југославије и Србије у перспективу. У оба случаја први наративи меморијала говорили су о немачким жртвама Хитлеровог режима и антифашистичкој борби источних Немаца, а након тога, о немачким жртвама Стаљинове репресије. Након уједињења две државе национална меморија потпуно је реконструисана у складу са глобалним дискурсом о холокаусту. Ипак остале су идентитетске последице због којих део источних Немаца и данас себе сматра жртвама ових система али и западних Немаца, капиталиста и фашиста. Видети: Farmer Sarah, „Symbols that Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen“, *University of California Press*, 1995.

Пикник, граја и возила паркирана на зеленим површинама/стратишту, „Спомен парк Јајинци“ 2009. (Фото: Данило Трбојевић)

Пикник, граја и возила паркирана на зеленим површинама/стратишту, „Спомен парк

Јајинци“ 2009. (Фото: Данило Трбојевић)

Завршна разматрања

У овом тексту су анализирани примери простора сећања на четири логора који се налазе у ширем центру Београда, и једног стратишта на периферији града. Сви простори логора деле исту судбине оронулости и запуштености мањег или већег степена. Уколико се сагледава стање простора градацијом може се рећи да је логор „Милишићева циглана“ потпуно уништен и да данас о његовом постојањем практично не

постоје трагови, да су „Топовске шупе“ оронуте и такође пред рушењем, простор логора Бањица је сведен на музеј, док су простор и грађевине некадашњег „Старог сајмишта“ у критичном стању, мада наводно пред рестаурацијом. Простор стратишта Јајинци иако је то практично само пољана, одавао је такође знакове запуштености и оронутости, али се последњих година ради на ревитализацији тог места страдања.

У овом раду је истакнута веза друштвеног, јавног сећања и идеологије, политике и економије која је утицала на конципирање наведених простора. Логор „Милишићева циглана“ и Топовске шупе пали су у заборав као и многа друга места која нису изабрана за стратишта симболе партизанске и антифашистичке борбе. Места попут логора Бањица, па и Старог сајмишта, представљала су својеврсна места трауме презентације односно комеморације само једног дела жртава док су друге због своје идеолошке или етничке припадности занемарене. У периоду комунизма и социјализма Јајинци су због природе простора, тј. Стратишта, а не логора, деценијама служили као немо место на коме је систем кроз комеморације инструментализовао историју. У том периоду митологија и историја који су стајали иза тзв. југословенског идентитета или идеје „братства–јединства“ били су организовани и кроз селективно сећање изражено кроз ритуале комеморације жртава холокауста, које су за те потребе биле претворене у симболе партизанске, народноослободилачке и антифашистичке борбе, без обзира на етничку припадност, веру и нацију. Простори и наративи који су се тицали других идеолошких страна које су се бориле или страдале од припадника окупатора, те специфичности страдања Јевреја, Рома или Срба не због антифашистичких убеђења већ националне припадности, били су потиснути у простор заборав. У случају „старе Југославије“, као пресудан показао се идеолошки фактор.

Еру режима Слободана Милошевића и ратова на простору бивше Југославије, многи аутори поистовећују са периодом национализма. Деведесетих година су на простору некадашње Југославије „испливали“ национализми који су деценијама били потискивани од оних који су инсистирали на тзв. југословенском идентитету и заједничкој прошлости. У тој деценији простори попут Музеја логора Бањица су задржали свој наратив о партизанској борби и страдању у логору, или су, као у случају Топовских шупа потпуно пали у заборав. У време ратова 90-тих простор Старог сајмишта постаје привремени „Српски Јад Вашем“ или „Јасеновац у Београду“, симбол страдања српског народа у Другом светско рату са нагласком на континуитет геноцида. Чини се као да је тај период, као и однос према прошлости и садашњости обликовала „реституција срп-

ског национализма“, али поистовећење са другим мартирским нацијама.

Након пада Милошевићевог режима, због покушаја раскрштавања са прошлошћу готово сви наведени простори сећања падају у заборав. Процес који је донекле утицао на развој новог дискурса комеморација је захтев за рехабилитацијом четничког генерала Драгољуба Драже Михајловића и Равногорског покрета. Тај процес донекле је променио традицију по којој су као основне жртве логора посматрани партизани, али и идеју по којој су само они били део антифашистичког фронта. Ипак поред промене поставке Музеја Бањица, ни то није изазвало веће реакције јавности. Другу половину двехиљадитих обележава поновно занимање јавности за простор Старог сајмишта услед сазнања да су неки делови тог простора продати или да се изнајмљују у комерцијалне/ забавне сврхе. Само неколико година касније, испоставило се и да је простор некадашњег логора Топовске шупе на путу да искуси судбину Милишићеве циглане, односно да потпуно физички, а тиме и симболички нестане. У случају Топовских шупа пресудан фактор није био идеолошки већ економски, дакле не комунизам или национализам већ капитализам. До данас није сигурно шта ће се десити са простором тог логора чији је простор на 99 година изнајмила приватна фирма ц намером да ту изгради огроман шопинг центар. У сличној ситуацији, мада уз више медијске пажње, јесте и простор Старог сајмишта, који данас изгледа као оронуло дивље насеље, с понеком оригиналном грађевином из периода Другог светског рата, спортским теренима, теретаном, кафићима и дискотеком. Чини се да ће у случају Сајмишта и Топовских шупа, у периоду транзиције, економски фактор одлучити да ли ће се у будућности на тим просторима налазити меморијални или комерцијални комплекс, простор сећања или простор очишћен од сећања.

На крају, анализирали смо и спомен парк Јајинци. Тај парк сам изабрао управо због чињенице да је на том месту покопана већина жртва сва четири поменута логора, и да и данас ту леже заједно без обзира на своју етничку или идеолошку позадину. Пример тог парка је важан јер он показује управо колико лако такав посебан, практично сакралан простор, може постати простор без значења, а за шта је довољно неинтересовање државе и изостанак едукације друштва.

Као финални коментар на крају овог рада стоји чињеница да све док се овим просторима сећања прилази из идеолошких или економских побуда или чак зарад промовисања новог, европског идентитета државе, а не на научни и хуманистички начин, ова поменута места ће пре свега представљати просторе трауме презентације сећања, а потом и за сваки

наредни политички систем, места трауме репрезентације тог сећања.

Резиме

Већи део рада третира заправо преглед промена односа државе односно друштва према овим местима чији се статус више пута мењан тако да су она постајала места сећања, заорава или „неместа“. У зависности од епохе, делује као да су ова места увек била симболички простори трауме сећања, јер су наративи били често потчињени жељеној слици прошлости идеолошких система или политике, а не историјским чињеницама. Тако смо могли приметити да сећања која су презентована кроз политичке ритуале комеморација одражавала у комунизму/социјализму идеје Југословенске идеје, партизанске и антифашистичке борбе и жртава, 90-тих у „ери национализма“ та места су представљала подсећање на континуитет српских жртава и потврђивала тезу о мартирском духу српског идентитета, да би након пада Милошевића, а посебно после друге половине двехиљадитих, помену-та места поново постала део интересовања друштва, али и начин да државна власт презентује нови, „европски“ идентитет Србије. Проблематичним се ипак показало то што се држава у исто време потрудила да прихвати у свету одговарајуће начине опхођења према оваквим местима, али је с друге стране дозволила да економски фактори и други слични интереси буду одлучујући када је реч о даљој судбини тих места на њеној територији. Закључак је пре констатација по којој је потребан студиозан научни приступ, едукација и већа умешаност локалне заједнице у пројекте спасавања и одржавања ових простора сећања од – заорава, јер након ере комунизма, социјализма, и национализма, сећању на холокауст учитаном у простор логора данас прети капитализам.

Литературе

Sima Begović, *Logor Banjica 1941 - 1944 (I-II)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989.

Дебељковић Бранибор, *Београд – Фотозаписи једног доба*, Продајна галерија, Београд, 2011.

Sarah Farmer, *Symbols that Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen*, University of California Press, 1995.

Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Čigoja, Beograd, 2006.

Todor Kuljić, *Tanatopolitika*, Čigoja, Beograd 2014.

Pol Konerton, *Kako društva pamte*, Samizdat B92, Edicija Reč, Knjiga 16,

Beograd 2002.

Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992.

Knige Folkhard, Fraj Norbert, *Podsećanje na zločine*, Platoneum/Savez jevrejskih opština Srbije, Novi Sad-Beograd, 2011.

Martinoli Ana, „Staro sajmište – Istorijsko sećanje i virtuelno promišljanje budućnosti“. *Tekstovi sećanja: filmski, medijski i digitalni*/Texts of memory: cinema, media, digital.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. I-II, 1986, knj. III, 1987, knj. IV, 2007, Narodna knjiga, Gambit, Beograd, Jagodina.

Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mathauzen*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992.

Miodrag Milić, Tomislav Žugić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989.

Александра Павићевић, *Време (без) смрти*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања, Књига 73, Београд 2011.

Срђан Радовић, „Градски простори од места до неместа, и vice versa: случај београдског Старог Сајмишта“, *Спомен места – Историја сећања*, Етнографски институт САНУ, Зборник 26, Београд 2009.

Alexandra Rahr, Are Holocaust Memorials Ethical?, *The Elie Wesel Foundation for Humanity*, New York, 2003.

Rena Rädle i Milovan Pissari, *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44*, Дигитално издање.

Лада Стевановић, „Реконструкција сећања, конструкција памћења: Кућа цвећа и музеј историје Југославије“, *Спомен места – Историја сећања*, Етнографски институт САНУ, Зборник 26, Београд 2009.

Alison Stenning, Andrew Charlesworthb, Robert Guzikc, Michał Paszkowski, „A tale of two institutions: Shaping Oświęcim-Auschwitz“, *Geoforum, Environmental Economic Geography*, Volume 39, Issue 1, January 2008.

Дарко Татић, *Београдско старо сајмиште 3 + 1*, Београд, 2008.

Данило Трбојевић, *Сећање на зло*, Српски генеалогски центар / Музеј жртва геноцида, Београд 2014.

Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Post-socialist Change*, Columbia University Press, 1999.

Tomislav Šola, *Marketing u muzejima*, Clio, Beograd 2010.

James Young. E., „The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings“, *New Heaven*, Yale University Press, 1993

James Young, „When a day remembers: A performative History of Yom Has-

hoah“, *New Heaven and London*, Yale University press, 1993.

Интернет странице:

<http://www.novosti.rs>

<http://zvezdara.weebly.com>

<http://sr.wikipedia.org>

<http://www.starosajmiste.info/sr> <http://www.b92.net>

<http://pescanik.net>

<http://www.mgb.org.rs>

<http://www.sandzacke.rs>

<http://www.rts.rs>

<http://www.blic.rs>

<http://www.semlin.info>

<http://www.telegraf.rs>

<http://www.dodaj.rs>

<http://www.nspm.rs>

<http://www.politickiforum.org>

<http://www.politika.rs>

<http://www.novosti.rs>

**А
Р
Х
И
В
С
К
А**

**Г
Р
А
Б
А**

355:929 Будак М.
341.322.5(=163.41)(497.13)“1941/1945”
343.819.5(497.13)“1941/1945”

Велько Ђурић Мишина
Музеј жртва геноцида, Београд

ОДБРАНА МИЛА БУДАКА НА СУЂЕЊУ У ЗАГРЕБУ 1946. ГОДИНЕ

Миле Будак (Свети Рок код Ловинца у Лици, 30. август 1889. године – Загреб, 7. јун 1946), војник, ратни заробљеник, адвокат, књижевник, усташки првоборац, уредник новина, високи државни функционер у Независној Држави Хрватској.

Будак је као аустроугарски војник био на фронту у Србији, где је у борбама код Ваљева 12. новембра 1914. рањен. Као заробљеник прошао је Албанију и допао заробљеништва у Италији, на једном острву код Сардиније. Из заробљеништва се вратио средином 1919, наставио студије права и докторирао. Запослио се као приправник у адвокатској канцеларији Анте Павелића, на суду 1925. бранио комунисту Владимира Чопића. Због политичких активности као челник Хрватске странке права, ухапшен је крајем октобра 1929. и провео седам месеци у затвору. Почетком фебруара 1933. напустио је Југославију и отишао у Аустрију а потом у Италију. По доласку у Италију прикључио се покрету Анте Павелића, који га је почетком маја 1934. именовано за доглавника. Наредних година уређивао је усташко гласило „*Nezavisna hrvatska država*“, објављивао чланке и расправе.

После споразума Милана Стојадиновића и Галеаца Ћана од 25. марта 1937, и састанка са Стојадиновићем средином јуна 1938, вратио се у Југославију, у Загреб.

Ухапшен је 27. фебруара 1940. због текста упереног против политике Владимира Мачека и Хрватске сељачке странке, а ослобођен 11. априла исте године.

Проглашење Независне Државе Хрватске 10. априла 1941. дочекао је у Загребу.

И поред ових сувопарних општепознатих чињеница, биографија Мила Будака је и даље пуна недореченог и контраверзи.

У публицистици и историографији остале су тврдње да је током првих месеци Независне Државе Хрватске држао веома претеће говоре против Срба. Тако је, на пример, према изјавама двојице младића датих 1941. године у Комесаријату за избеглице у Београду, у селу Косињ код Госпића, у Лици, 26. јула 1941. Будак казао и следеће: „Један дио Срба ћемо побити, један дио протјерати у Србију, један дио покрстити и од њих направити Хрвате, а оно што остане биће само зло сјећање на њих“!

Сматрамо да би мали допринос у разјашњењу појединих недоумица везаних за Будаков животопис могао да буде објављивање његове одбране на суду у Загребу 1946. године. Критичко објављивање са коментарима захтева много више простора па документ дајемо у изворној форми.

Preslušavanje okrivljenog BUDAK MILE

26. V 1945.

Ime i prezime: Dr. Mile Budak pk. Mile i pk. Ane,
 Datum i mjesto rođenja: d. 30. VIII. 1889 u Sv. Roku, opć. Lovina-
 Lika.
 Narodnost: hrvatska
 Vjerska povjest: rimo-katolik
 Porodično stanje: udovac, otac 3 djece,
 Imovinsko stanje: posjeduje nekretnine u Zagrebu, Rim br. 98
 u polovici sa djeцом, koja nasljeduju i:
 pk. žene, no ostavinska rasprava još nije
 provedena, te pokućstvo u svom stanu
 Josipovac 19, osim sagova na kojima otr-
 ga piše "vlasništvo NDH", glasovira koji
 je sam tamo zatekao i jedne klub-
 garniture /sastojeće se od tri komada/
 te svijećnjaka i zastora u tim istim
 dvoranama.
 Školska sprema: Pravni fakultet, svršio u Zagrebu
 Zanimanje: prije odvjetnik a kasnije književnik.
 U NDH Ministar nastave od početka do
 svršetka listopada 1941, od 6. XII. 1941
 do početka svibnja 1943 poslanik NDH u
 Berlinu, zatim Ministar vanjskih poslova
 od 1. maja 1943 do 30. IX. 1943, a razrije-
 šen dužnosti koncem studenog 1943, kada
 stavljen u mirovinu. Poslije toga nikak-
 vih funkcija.
 Poročnost: neporočan. /./

Прва страница документа

"bježite psine preko Drine!". Ne sjećam se, da sam to rekao, no da sam i rekao, bilo bi samo neiskusno i uvredljivo, ali ujedno i u tako lošoj formi jedan dokaz više, da mi nije nikad bila bliza pomisao, da se može hrvatsko-srpski spor riješiti klanjem i ubijanjem, nego samo međusobnom izmjenom pučanstva.

Već sam spomenuo kada i zbog česa sam prestao držati daljnje skupštine, i poslije toga nijesam uopće više održato ni jednog političkog govora u NDH.

Moj stav prema Narodno-oslobodilačkom pokretu: ja sam ga iz početka smatrao logičkim stavom komunističke partije Jugoslavije, a kada sam čuo, da u njega bježe Srbi bez razlike, pa i mnogi Hrvati onda sam vidio, da je to nužna reakcija na postupak onih, u ustaškom pokretu, o kojima smo prije govorili.

Molim, da sve gore navedeno objektivno se uzme u obzir i pravednu ocjenu. Ne osjećam se krivim ni za jedno počinjeno zlodjelstvo jer ne samo da ih nisam poticao, nego sam nastojao svagdje pomoći gdje god sam mogao i pojedincima i skupinama, a ukoliko sam ipak i dalje ostao ne samo u ustaškom pokretu, nego i neko vrijeme u vladi, ~~nikako~~ doista se ne može uzeti kao krivnja s obzirom na moju cijelu prošlost i javni rad, pa molim da se i to ocijeni i uvaži.

U pogledu odbrane staviti ću naknadno konkretni prijedlog.

Последња страница документа

Preslušanje okrivljenog BUDAK MILE

Ime i prezime:	Dr Mile Budak pk. Mile i pk. Ane
Datum i mjesto rođenja:	Dne 30 VIII. 1889 u Sv. Roku, opć. Lovinac, Lika
Narodnost:	hrvatska
Vjeroispovjest:	rimokatolik
Porodično stanje:	udovac, otac 3 djece
Imovinsko stanje:	posjeduje nekretnine u Zagrebu, Rim. br. 9 u polovici sa djecom, koje naslijeđuje od pk. žene, no ostavinska rasprava još nije provedena, te pokućstvo u svom stanu Josipovac 19, osim sagova na kojima otraga piše „vlastništvo NDH“, glasovira koji je sam tamo zatekao i jedne klub-garniture (sastojaće se od tri komada) te svijećnjaka i zastora u tim istim dvoranama.
Školska sprema:	Pravni fakultet, svršio u Zagrebu
Zanimanje:	Prije odvjetnik a kasnije književnik. U NDH Ministar nastave od početka do svršetka listopada 1941, od 6. XII. 1941 do početka svibnja 1943. poslanik NDH u Berlinu, zatim Ministar vanjskih poslova od 1 maja 1943 do 30. IX. 1943, a razriješen dužnosti koncem studenog 1943, kada je stavljen u mirovinu. Poslije toga nikakvih funkcija.
Poročnost:	Neporočan.

Nakon što je okrivljeniku predodan predmet kaznenog postupka on navodi slijedeće:

U ustaški sam pokret stupio koncem ožujka 1933, kada sam u emigraciji došao Dr. Paveliću u Italiju, a u emigraciju sam otišao iz slijedećih razloga: Ja sam se od vjkada bavio politikom i to u mladim danima sam bio u Mlado-hrvatskom pokretu, a poslije svjetskoga rata u stranci prava, pa sam tako poslije odlaska Dra. Pavelića u emigraciju bio predstavnik hrvatske stranke prava u SHS. Kad je grupa Javor /Soldin-Hranilović/ bila pohapšena uhapšen sam i ja. To je bilo koncem studenog 1929 god. U zatvoru sam bio 8 mjeseci a da protiv mene nije provedena niti istraga, jer nije bilo nikakvih dokazala, tada sam pušten na slobodu. Medjutim je tadašnji šef policije Dr. Bedeković javno tvrdio, da je ipak Budak vodja te grupe, pa su upućeni dokazivali, da uslijed takovog stava njegovoga tadašnji „Novi Pokret“ organizirao na mene atentat 7. VI. 1932, bio sam teško ranjen i ostao sam živ. Nakon toga je bio 2 puta na mene zasnovan atentat, no svaki puta je bio osujećen, ali ja uslijed tih prilika više nijesam mogao ostati u zemlji, jer sam osim svega bio i pod stalnom polic. paskom tako, da su se moji klijenti razbježali. S toga sam se odlučio na emigraciju. Dobio sam redovnu putnicu za liječenje u Karlsbadu, no ostao sam u Grazu u jednom sanatoriju, gdje sam ostao oko 1 i 1/2 mj. i uspostavio medjutim vezu sa Dr. Pavelićem. Nakon toga krenuo sam k njemu u Modenu.

Prihvatio sam njegovo stanovište, da treba uspostaviti nezavisnu državu Hrvatsku, jer se sa Srbijom ne može živjeti hrvatskim nacionalnim životom. Naša akcija u vezi s time bila je predviđena za duži rok, jer se znalo da Jugoslavija neće propasti bez većeg rata. Nismo ovom prilikom razgovarali o konkretnijim zadaćama pojedinaca, no Dr. Pavelić je već tada počeo osnivati ustaške logore, u koje su dolazili naši ljudi, koji su morali bježati iz Hrvatske, zatim iz raznih stranih zemalja gdje su bili na radu.

Prvi logor je bio Bovengo kod Brescie. U pogledu finansijskih sretstava za našu akciju protiv Jugoslavije znam, da je Dr. Pavelić prije odlaska stavio u Prvu Hrvatsku štedionicu veći polog novca, ne znam od kuda, a rekao mi je u Italiji, da dobiva novce iz Amerike, što je bilo i istina. Sve do internacije naše na Liparima nisam mogao saznati, a niti sam se interesirao, da li tadanja italijanska vlada financira pokret. Moja je zadaća bila, da stupim u vezu sa određenim funkcionerom talijanskog Ministarstva vanjskih poslova /zove se Randi/ za kulturne veze. Rodom je iz Splita, a imena ću mu se već naknadno sjetiti. Stupivši sa njime u vezu, moja je prva želja bila, da preko njega postignemo, da se u talijanskoj literaturi Hrvati ne blate paušalno, a napose sam mu tumačio kako se medju austrijskim vojnicima, koji su služili u Italiji, a po i stvarnim i navodnim zlodjelima u Italiji svi uzeti kao Croati, bili svih mogućih narodnosti bivše Monarhije, pa i Talijani. Naš je odnos bio čisto kulturne prirode, a nikako propagandni. U Italiji tada o našem pokretu i hrvatskom

pitanju nije ništa objavljeno, jer se Italija pro forma držala korektno prema tadašnjoj Jugoslaviji. Isticao sam mu napose, kako u talijanskim školskim udžbenicima falsificirana je na samo povijest, nego i zemljopis.

Logor u Bovegnu nije dugo ostao, jer je navodno jugosl. špijunaža za njega doznala i preselio se u srednju Italiju u neko zabačeno selo u brdovitom kraju. Taj sam logor posjetio ljeti 1933 zajedno sa Poglavnikom. Tom zгодом održali smo sastanak sa ljudima i govorili o potrebi provedenja akcije za ostvarenje hrvatske državnosti. Svi logoraši nisu imali puške, pa su se naizmjenično vježbali u rukovanju s oružjem. Nešto kasnije 1933 god. ovaj se logor preselio u mjestu Olivetto u srednjo-istočnoj Italiji. Ljudi su sve više pridolazili, ali točan broj ne znam. Nastavu su vršili u logoru pukovnik Jesensky /Slovak, koji je služio u hrvatskom domobranstvu za vrijeme Austrije/, major austrijski Stipe Tomićić i još nekoliko drugih. Pod jesen 1933 god. ovaj se logor preselio još južnije i tako da se stalno logor preseljavao i povećavao. Svaka je seoba naslijedila na vijest da je jugoslovenska špijunaža nešto posumljala ili nešto otkrila. Talijani su valjda svaki put Poglavnika na to upozorili.

Ustaška načela, kao i sve ustaške propise vazda je sastavljao poglavnik sam, osim ustaškog vježbovnika, kojeg je sastavljao puk. Jesensky. Za ta ustaška načela znao sam iste godine ja, kao i ostali u logoru. Ja sam najprije u Modeni, a kasnije u Torinu živio s mojom porodicom u zajedničkom kućanstvu sa poglavnikom i njegovom porodicom, a poglavnik je namicao materijalna sretstva.

Početkom god. 1934 poslao me je Poglavnik u Berlin kao našeg pretstavnika, da nastavim rad Dr. Jelića, koji je bio poslan u Sjv. Ameriku i tamo sam ostao sve do konca rujna te godine, kada sam dobio nalog, da se vratim u Italiju. Moja je zadaća bila političko-propagandistička u vezi sa našom akcijom. Izdavao sam tamo nekoliko brojeva lista „Nezavisna Država Hrvatska“, koji je štampan najprije u Berlinu, a zatim u Danzigu. Imao sam zadaću da stupim u vezu sa njemačkom nacionalsocijalističkom strankom, odnosno da kod nje nastavim Jelićev rad na tome i da ih uputim u težnje hrvatskoga naroda. Uspjeh nije bio velik osim izdavanja lista, jer su nas samo tolerirali. Iz Berlina me poglavnik pozvao u Bolognu i sada je nakon nekoliko dana uslijedio Marseljski atentat. Nisam znao zašto sam pozvan, no nakon tog atentata mi je bilo rečeno, da bi nas Njemačka sve pohapsila i izručila. U Bologni sam ostao samo desetak dana, a zatim otišao sa pok. ženom opet u Torinu Poglavnikovoj porodici. Poglavnik je uhapšen 17. X. 1934, 8 dana nakon atentata na kralja Aleksandra, svi su ljudi poslani na Liparske otoke, jedino sam ja ostao sa našim 2 porodicama na slobodi. Medjutim sam bio preslušavan, a 6. I. 1935 mi je rečeno, da moram i ja ili a zatvor ili na Lipare. Ja sam odgovorio, da o tome

---

odlučuje poglavnik, ako je na izbor. Ja sam otišao na Lipare po poglavnikovoj odredbi kao zapovijednik logora. Tamo sam našao 510 ljudi muškaraca i žena, a bilo je i nekoliko djece. Stanje je medju ljudima bilo teško, jer su ih Italijani prevarno razoružali i doveli na otok. Ljudi su bili smješteni a Castellu dosta dobro u nekoliko zgrada, svaki je imao svoj krevet, a hrana je bila dobra, dok su obitelji bile smještene po gradu, kao i ja i časnici, njih 5, 6. Talijanska je vlada preko inspektora javne sigurnosti Conti-a davala nužna sretstva za uzdržavanje logora. Predvidio sam nastavni plan za 4 razreda srednje škole, sveučilištarci koji su bili tamo, izradili su osnove za 4 razreda srednje škole i izradjivali predavanja. Svako jutro je bila tjelovježba. Političko djelovanje je bilo minimalno. Tema političke nastave bila je u vezi sa našom akcijom. Kad sam ja preuzeo zapovijedništvo, vidio sam da su sretstva nedovoljna za uzdržavanje logora, napose u zdravstvenom pogledu, pa sam kod slijedećeg sastanka u Messini, koncem siječnja 1935 god. molio inspektora Conti-a za povišenje. Odobreno je 94.000.-Lit. mjesečno. Pučanstvo na Liparima nije znalo tko smo mi, jedino je komesar znao, što smo posve slučajno otkrili, jer je i on imao nalog da šuti. Dne 25. III. 1937 god. je Jugoslavija napravila pakt prijateljstva sa Italijom, u kome je bilo predviđeno, da Italija ima raspustiti logor, a da se može u Jugoslaviju vratiti bez odgovornosti, osim za teroristička djela. Poglavnik je tada poslao dopis ljudima /već je bio 1 god. dana na slobodi/ da se svaki može vratiti u domovinu, ako nije upleten ni u kakav teroristički čin, odnosno ako to neće, Italija će mu dati putnicu da ide u drugo inozemstvo, a ako ni to neće, može ostati u Italiji, ona svakom jamči slobodu i mogućnost opstanka. Meni je poglavnik dao nalog, da ja svakoga čovjeka posebno preslušan o ovom pitanju i sastavim zapisnik o tome. Od 510 logoraša vratilo se u Jugoslaviju svega dvadesetak, a drugi su svi razmješteni kojekuda po Italiji u veoma malim grupicama. Ja sam bio interniran u Salerno sa obitelji.

Ja sam se u Jugoslaviju vratio 6. VII. 1938 poslije nedoličnog postupka talijanskih vlasti prema meni. Povratak mi je omogućilo Jugosl. poslanstvo u Rima, koje je k meni radi toga u Salerno uputilo polic. atašea Vladetu Ivičevića (Милићевића – *примедба пруређивача*). U Zagreba me nitko nije smetao sa strane vlasti. Ovdje sam našao 2 grupe HSS i njezine protivnike. Ti protivnici su bili nezadovoljni pravaši, koji su u glavnom se skupili oko Bućove „Nezavisnosti“. Ja sam nekoliko mjeseci živio posve povučeno i da se odmorim i da se snadjem i da se sredim svoje materijalne prilike. Nisam bio zadovoljan sa Bućevim listom, ni sa pravcem a napose ni sa tonom. Ali nisam bio još ništa odlučio ni sam raditi dok se ne porazgovorim dovoljno sa Dr. Mačekom. Jer sam računao da možemo nastaviti, gdje smo prekinuli sa potpisom „Zagrebačkih punktacija“ i mojim odlaskom u emigraciju.

Dr. Maček me je primio vrlo ljubazno, no nakon nekoliko duljih razgovora ja sam vidio, da je on već otišao mnogo dalje od „Zagrebačkih punktacija“ priklanjajući se Beogradu. Sa Mačekom sam se posve razišao prilikom izbora 1938 god, kada sam ja poslao „Hrvatskom Dnevniku“ malu bilješku, da na upite mojih prijatelja odgovaram da svaki Hrvat mora glasovati za Mačekovu lista, bez obzira na njegovu politiku i kandidate. Nakon toga je uslijedio u „Hrv. Dnevniku“ žestok napadaj na mene. Mi smo sami mnogim našim ljudima savjetovali nakon diktature i za vrijeme iste, da se začlanjuju u HSS, jer nije bilo moguće djelovanje HSP. Kako je bilo mnogo nezadovoljnika sa Seljačkom strankom, a i sa Bućevim djelovanjem, ja sam sa nekoliko prijatelja pokrenuo list „Hrvatski Narod“ veljače 1939 god., zastupajući u njemu gledište apsolutnog ostvarenja hrvatske državnosti. Oko toga lista su se naglo kupile pristaše. Pristalice ranije stranke prava su bile nezadovoljne sa sporazumom Maček-Cvetković i to se nezadovoljstvo odrazilo u velikoj tiraži „Hrvatskog Naroda“ /80.000 primjerak/ i ako su gotovo svi bili učlanjeni a HSS, osim najstarijih pravaša. I na visokim položajima državne uprave je bilo ličnosti koje su odobravale naš rad. Mi tada još nismo formalno provodili ustaške organizacije, ali je u Zagrebu postojala pripomoćna zadruga „Uzdanica“, čiji su članovi bili sve ustaše. Isto tako je sveučilišna mladež, osim medicinskog fakulteta, sve bila naša. Kvaternik je imao dužnost, odnosno radio je na uspostavi veza sa Hrvatima oficirima u Jugoslovenskoj vojsci. Koliko ih je povezao neznam, ali je govorio da ih ima dosta, i u „Hrvatskom narodu“ mi smo zastupali politiku oslanjanja na osovину s razloga, što su sve druge sile bile u savezničkim odnosima sa biv. Jugoslavijom te na, izbor nije preostajao. Akcionog odbora u Jugoslaviji za našu akciju nije bilo, već se je mislilo i hvatalo veze, da u svakom mjestu upoznano ljude, da u odlučnom času možemo računati s njima. To su radili svaki prema svome kraju. To je bio zapravo zametak organizacije u zemlji, a evidenciju o tim ljudima imali smo u upravi „Hrvatskog naroda“. Koliko ja znan nije nitko podržavao tada veze sa službenim predstavnicima osovinskih sila. Jedino su postojala poznanstva sa pojedinim stranim ljudima, pripadnicima osovinskih sila, pa čak i sa Francuzima kao n. pr. Marcell Deor. U glavnom su se razgovori kretali o informacijama o našim prilikama. Ja sam na pr. stajao već tada sa Franzom Hille, koji je interesirao se za prijevod „Ognjišta“ i preveo ga kasnije, pa smo naravno razgovarali i o politici. Mislim, da je bio kulturni ataše Njemačkog poslanstva u Beogradu ili lektor u Ljubljani.

Koncem siječnja 1940 god. Banovina je zabranila izlazak „Hrvatskog Naroda“. Pokušali smo i molili da nam dozvole ponovno izlaženje, što nije uspjelo. S obzirom na okolnost, da još nismo mogli provesti javnu organizaciju ustaša, to nismo tražili od svojih prijatelja i pristaša da istupe iz Seljačke

---

stranke, već ano naprotiv savjetovali da saradjuju i sudjeluju u javnom i stranačkom životu HSS pod vodstvom Dr. Mačeka. Naši su ljudi zauzimali i u Banovini više položaje pa i u drugim granama državne uprave. Tako n. pr. ustaša Kruno Batušić bio je zapovijednik osobne garde Mačekove i to još 1938 god.

Dne 24 veljače 1940 izvršen je atentat prskalicama na telefonske govornice, bez učinka, a sutradan je uhapšeno oko 50 lica, među njima i ja. Od tada nas je Banovina počela žestoko goniti. Razlog pooštrenju režima protiv nas ne bih mogao navesti.

Kad je došlo do njemačkog napada na Jugoslaviju stanje organizacije u zemlji bilo je slijedeće: u inozemstvu je boravio Dr. Pavelić i rastrkani pojedinci, valjda oko 300 od starih ustaša, po svim mjestima Italije. U Njemačkoj nije bilo nikada logora, a u Mađarskoj je logor Janka-pusta vjerojatno bio raspušten i po svoj prilici otišli su Italiju. U pogledu tuzemstva ističem, da smo u svim mjestima Hrvatske imali svoje ljude, a navodno u vojsci u svim jedinicama, kako je to tvrdio Slavko Kvaternik. Ideološka veza između njih postojala je preko lista „Hrvatskog Naroda“, dok nije ovaj zabranjen, a poslije toga mislim da je išao netko okolo i to mislim Dr. Jerec Marko i ljudi, koje je slao Slavko Kvaternik. Poslije 11 travnja 1940 god. t.j. kada je umrla moja žena, ja sam puštan iz zatvora i politički nisam djelovao i zato sam smatran ideološkim vodjom ustaškog pokreta u domovini. Djelovanje mi je bilo i onemogućeno i policijskim mjerama. Tako su se događaji razvijali bez mog učešća, a većina najvrednijih je bilo u Kruščici i logoru. Veze između nas i inozemstva nije bilo, bar po mome znanju. Dne 12. III. 1941 sam otišao u bolnicu i tamo operiran na žučnom mjehuru, nekako oko 25 ili 26. III. 1941. 10 travnja zatekao me je u krevetu sa otvorenom ranom, te nisam učestvovao u proglašenju NDH. Istom 17 aprila 1941 izišavši iz bolnice posjetio sam Poglavnika na Markovom trgu i imenovan sam za Ministra prosvjete. Za doglavnika sam imenovan, mislim u svibnju 1933 u emigraciji, kada sam položio i ustašku zakletvu. Kod izrade ustaških načela nisam imao nikakovog udjela, jer je iste izradio sam poglavnik.

Svoje nazore o uredjenju hrvatske države iznio sam a božićnom broju „Hrvatskog naroda“ 1939 god. U emigraciji sam napisao knjigu „Hrvatski narod u borbi za nezavisnu državu hrvatsku“, što je bilo 1933 god. a štampana je u USA.

Moja uloga kao doglavnika od 1933 god. do danas nije bila upravo nikakova, jer nije odredjen nikakav djelokrug doglavnika. Po ustaškom ustavu, kojeg je poglavnik izradio, trebalo bi biti 12 doglavnika i to bi zajedno sa poglavnim pobočnicima, kojih bi trebalo biti 6, imalo biti političko vijeće uz poglavnika. Nikada nije ni jedno ni drugo tijelo uspostavljeno niti je ikada

funkcioniralo. Prema tome je to stvarno bio samo prazni naslov. I ako krnje tu i tamo nas je poglavnik pozvao na sastanak k sebi, gdje bi govorio o posve nevažnim stvarima, tako da nam nikada nije bilo podastrijeto ni jedno važno državno pitanje na rješavanje.

Ministarstvo prosvjete preuzeo sam oko 20 travnja 1941. Odmah. sam imenovao savjetodavni odbor od sveučilišnih i srednjoškolskih profesore na čelu sa prof. Drom Zimmermanom, sa zadaćom izrade nastavne osnove i da mi budu savjetnici u svim potrebnim školskim pitanjima.

Dok sam ja bio Ministar sastajala se vlade povremeno na sjednice radi rješavanja aktualnih problema i iz početka se taj rad uzimao ozbiljno sve dok nismo vidjeli, da se zaključci na provode. Ustanovili smo, da se u pojedinim Ministarstvima i izvan njih pojedinci rade samovoljno ne odgovarajući nikome, osim poglavniku. U mom Ministarstvu nije bilo te pojave. U personalnom pogledu nastojao sam, da ne diran ni u što dok se ne uputim sam, a imao sam kao pomagače sve stare referente iz biv. Banovine, osim prof. Marka Veršića, koji je bio imenovan drž. tajnikom u Min. prosvjete. U mom resoru izvršene sa samo minimalne personalne promjene, obzirom na provođenje ustaških načela. Koliko ja znam ovdje nije bilo persekucija zbog političkog uvjerenja. Koliko su se Njemci uplitali u unutarnje poslove NDH osjetio sam u svom Ministarstvu na njihov prijedlog zakona o njemačkom školstvu u NDH. Nastojao sam da spriječim donošenje toga zakona, no uspjelo mi je jedino to, da uklonim od ispita njemačkog nadzornika isključivo, gdje bi mogao naš prisustvovati samo ako hoće. Uticanje Njemaca na naše javne poslove nismo mogli suzbiti, jer je to naredjivao sam poglavnik a resorni ministri su to provodili. Pošto u ustaškoj državi ustaša nije mogao demisionirati, trebalo se pokoriti odredbi poglavnika. Stoga sa doneseni brojni zakoni i u korist njemačke manjine u Hrvatskoj, kojim se krojilo pravo naroda Hrvatske, a i drugi akti kao n. pr. vojske, jer je protivljenje bilo ili nemoguće ili bezuspješno.

S obzirom na zakon o oslobadjanju stranih državljana od plaćanja školarine primjećujem, da taj nije donesen na pritisak Njemaca, nego po mojoj izričitoj nakani i to stoga, što sam želio, da privučemo što više stranih sveučilištaraca na hrvatske univerze i jer sam se sjetio, da je u biv. Jugoslaviji postojao zakon, po kojem su strani studenti u Zagrebu morali plaćati vrlo visoke školarine, a u Beogradu naprotiv su bili oprošteni od svakog plaćanja.

Na pritisak Njemaca donesena je zakonska odredba o upotrebi njemačkog jezika, zastave i oznake u NDH od 30. X. 1941 kojim se zakonom Njemcima priznaju neograničena prava obzirom na uporabu njem. jezika i zastave. Na traženje Njemaca tekstovi zakona u prilog Njemaca pisani su u izvorniku i na njemačkom i na hrvatskom jeziku. Jednako je donesen i zakon

---

o činovnicima njemačke narodnosti u NDH od 30. X. 1941, prema kojemu je vođa njemačke skupine imao pravo na odlučnu ingerenciju kod postavljanja činovnika njemačke narodnosti, pa čak i onih, koji su strani državljanjani.

Zakoni, koji su donášani radjeni su po resorima često prema odredbi poglavnika, a nisu pretresani redovno na sjednicama vlade tako, da ostali Ministri nisu ni znali za mnoge zakone dok nisu bili objavljeni.

Primjetio sam i ja, da naročito u pogledu vojske Njemci sve više preuzimaju ingerenciju dok im na kraju Ministar vojske Slavko Kvaternik nije sasvim predao zapovijedništvo vojske. Razumljivo je, da su uslijed toga Njemci uticali neposredno i presudno na mnoge druge poslove u vezi sa vojskom.

Nisam učestvovao u donošenju zakona o državljanstvu od 30. IV. 1941, a u pogledu zakona o zaštiti arijske krvi od 30. IV. 41, znam da je poglavnik taj zakon dao izraditi po nekim stručnjacima, čija imena neznam. Taj zakon nije bio pretresan na sjednici vlade. Možda sam i potpisao, jer je bio običaj, da svi ministri potpisuju zakone.

Zakonsku odredbu o prelazu s jedne vjere na drugu od 5. V. 41 potpisao sam uz poglavnika i Dr. Žanića, a njezine sadržine se sada ne sjećam.

Izvanrednu zakonsku odredbu od 26. VI. 1941 o kolektivnoj odgovornosti židova za alarmantne vijesti donio je sam poglavnik, pa ni o tome nismo raspravljali na sjednicama. Sve zakone o nearijevcima izradjivao je stručni odbor po nalogu poglavnika i mi nismo diskutirali sam zakon, ali smo o samom predmetu često razgovarali. Svi članovi vlade zauzimali su antisemitski stav. Zato nas je rukovodilo iskustvo, da sa židovi u Hrvatskoj provodili uvijek protuhrvatsku politiku i podupirali takav režim. Bilo je mnogo iznimaka, koji su ideološki stajali na hrvatskoj liniji i time se nastojalo pomoći. Činjenica je međjutim, da su usprkos našeg nastojanja da se oni zaštite i mnogi takovi stradali, ali zato ne mogu ni ja ni drugi članovi vlada snositi punu odgovornost, jer su to izvršili pojedini ustaški funkcioneri, koji su bili izravno odgovorni poglavniku. Oni su provodili sasvim neodgovorno i nezavisno od nas sistem i režim strahovlade. Ja sam o ovim progonima razgovarao sa njemačkim generalom u Hrvatskom Glaise fon Horstenau, koji je sam osudjivao skupa samnom ovakav postupak ovih neodgovornih elemenata kao Dido Kvaternik.

Predočenu mi zakonsku odredbu o suzbijanju kažnjivih čina protiv države od 7. VIII. 1941, kojim se utvrđuje kolektivna odgovornost ukućana nepočinitelaca za djela drugih izradio je sigurno Dido Kvaternik, ravnatelj za Javni red i sigurnost, koji je bio podređen neposredno poglavniku. I ako smo potpisali zakon mi nismo njega pretresali. Ja ne znam da li sam se ogradio i protiv ovoga zakona, ali ja još koncem lipnja 1944, poglavniku san uputio pi-

smo s kojim mu prikazujem sve strahote rada naše uprave i napose Kvaternika jednog i drugog. Ja kao pravnik smatram najstrašnijim i pomisao za djela, koje netko nije počinio, a napose odgovornost članova porodice, pa i djece za djele njihova oca. Kao političar nisam mogao povući konsekvence.

U pogleda zakonske odredbe o postupku kod komunističkih napadaje od 2. X. 1941 ističem, da se drugačije nije moglo, jer mi je Kvaternik donio s poglavnikovim odobrenjem gotov zakon na potpis. Kao pravnik znadem iz izkustva, da redarstvo redovno nije ni u stanju, a pogotovo nije zvano da definitivno utvrdi bez osude nadležnoga suda tko je komunista, no ovdje se nije dalo drukčije činiti, jer je cijela ta uprava bila čisto policijska uprava.

U pogledu ovog zakonodavstva i režima protiv nearijevaca i ustanovljenja kolektivne odgovornosti vjerujem, da je to donášano na potstrek Njemaca, ali ne znam ništa pobliže.

O zakonima o prijekim sudovima ja pobliže ništa ne znam, jer nisam onda učestvovao.

Zakonskom odredbom o ustaškoj vojnici, kojom se po § 7 svi državni pripadnici NDH proglašuju obveznicima ustaške vojnice, ja ništa ne znam, jer sam onda bio u Berlinu.

U pogledu zakonske odredbe o podržavljenju imetka židova od 9. X. 1941 kojim se eksproprijira židovski imetak bez prava na naknadu bez žalbe ili tužbe na sud, izjavljujem kao što sam već gore naveo o držanju židova u politici, a u gospodarskom pogleda oni sa nemilosrdno: izrabljivali narod i zgrtali imetke, šaljući velike svote u inostranstvo tako, da je ono što je ostalo kod nas tek najmanji dio imovine našega naroda, koju su mu židovi špekulativno oteli. Ta je imovina, u ostalom, krivicom nekolicine ljudi, osim nekretnina, potpuno rasuta i upropaštena.

Ja sam od konca listopada 1941 vršio dužnost Ministra prosvjete, cijeli studeni sam bio na odmoru a 6. XII. 1941 sam otputovao u Berlin za poslanika. Za cijelo vrijeme tamošnjega boravka nijesam imao nikakova upliva na unutarnje zbivanje u zemlji.

Ja nisam osjećao da Gestapo 1941 zasjeca u naše poslove i mislim, da su istom 1943 naselili akademijinu palaču na trga Kulina Bana, a znam da je izričito rečeno, da Feldgendarmeria može djelovati samo na područja gdje su u akciji njemačke trupe, no meni je poznato, da su oni uhapsili naše ljude, pa čak i ustaše. Isto mi je tako poznato da su ih ti negdje u zagrebačkom predgrađu metali u neki logor i da su ih naši onda otimali i odvodili.

Jednom zgodom 1943 god. sastao sam se kog poglavnika sa komandantom Feldgendarmerie Kamerhoferom. Znam, da je Gestopo djelovao a Zagreba, ali ja s njima nisam imao nikakova dodira.

Prilikom poglavnikove posjete Hitlera u ljeto 1943 bilo je govora ne samo o ratnom položaju, nego i o prilikama u Hrvatskoj, Tom zgodom izjavio je Hitler svoje simpatije za ustaše.

Ja u 1942 nisam potpisao ni jedan zakon, jer sam tada bio a Berlina. Istina, ja sam svega 1-2 puta dolazio na referat u Zagreb.

Mislim 5 ili 6. V. 1941 odredjen sam od strane poglavnika da zajedno s njim, Lorkovićem, Artukovićem i još nekim odem u Ljubljanu na sastanak s Talijanima. Tamo smo se sastali se grofom Cianom i talijanskim generalitetom, koji su nam predočili imperijalističke ekspanzije Italije i to tako, da bi se od Hrvatske amputira čitava Lika, Hrv. Primorje, Dalmacija do Boke Kotorske. U diskusiji povedenoj po tome, odnosno kad smo bili nasamo s njim, rekao i Ciano poglavniku u mom prisustvu, da bi se moglo i drugačije urediti ovo pitanje, kad bi NDH dobila za kralja princa savojske krvi. Odgovor na to nije dan. U Zagrebu sam doznao, za razgovor između poglavnika i Kaschea po tom pitanju i da je poglavnik tražio tim povodom pomoć i zaštitu od Njemaca. Odgovorili su Njemci, da oni za sada ne mogu pomoći i da učinimo što najbolje znamo. Daljnji tok pregovora o kralju i granicama ne znam, tek sam dan prije polaska u Rim dobio od poglavnika nalog da i ja idem sa deputacijom, za potpis ugovora i traženje pristanka princa Aimone da Spoleto za hrvatskog kralja. U Rimu je uz veliki ceremonijal protekao taj akt potpisa ugovora, kojega su potpisali samo Musolini i poglavnik.

U tom ugovoru utvrđene su granice NDH zagwarantovavši integritet hrvatskih zemalja pod krunom savojskog princa, ali o Istri nije bilo ni govora.

Ovaj ugovor smatrao je poglavnik uvijek privremenom nuždom, a nije mislio na njegovo ispunjenje. Talijanski arhitekti su htjeli doći a Zagreb graditi dvor, ali je to poglavnik vješto izbjegavao. Čini mi se, da ni sam Spoleto nije namjeravao doći u Zagreb prije svršetka rata. A sa naše strane ga uopće nitko nije želio.

Nije tačna bilješka u „Hrvatskom Naroda“ br. 60 od 13. IV. 41, da sam ja pretsjednik vlade. Ja sam tada bio još u bolnici i vjerojatno su novinari misli da ću biti pretsjednik. U Berlina kao poslanik dolazio sam a dodir sa vodećim krugovima Njemačke, glavna mi je briga bila oko smještaja i opskrbe našeg radništva u Njemačkoj, a zadaća mi je bila i to, da otklonim talijansku agresiju na naše krajeve i mislim da sam u tome uspio. Vodećim njemačkim ljudima prikazao sam neosnovanost talijanskih aspiracija na naše krajeve i strahovit način vladanja u našim krajevima. Prikazao sam Njemcima veliki broj zločinačkih djela, koji su Talijani u Hrvatskoj počinili, naročito u tzv. 2 zoni i u anektiranoj Dalmaciji, kako su neosnovano progonili na svaki način naš tamošnji živalj. Svakom zgodan sam ovo prikazivao ne samo službenim,

nego i neslužbenim licima. Vrlo sam često iz domovine dobivao izvještaj o zločinima, koje su Talijani počinjali u našim krajevima, naročito od Dr. Ive Petrića, pa sam te izvještaje dijelio Njemcima. Kod službenih osoba tražio sam zaštitu našeg življa od Talijana, ali ne vjerujem, da su oni išta učinili. Isto tako sam im prikazao talijansku dvolična igru između Srba i Hrvata, koju su vršili naoružavanjem četnika. Ali su Talijani i dalje naoružavali četnike, što znači, da Njemci to nisu spriječavali. U Berlinu sam ostao do početka svibnja 1943, kada mi je poglavnik odredio, da preuzmem Ministarstvo vanjskih poslova. Nije mi poznato da su Njemci tražili proširenje baza vlade NDH, barem preko mene to nisu nikad činili. Za moga vremena je poglavnik išao u Firerov glavni stan, ali ja o tome nisam bio obavješten, nego sam to tek naknadno saznao samih Njemaca.

Za moje vrijeme bilo je svakako oko 100.000 radnika iz naših krajeva u Njemačkoj. Naš ataše za socijalna pitanja Bašić je tvrdio, da ih ima oko 120.000, dok su Njemci, napose D.A.F. /Deutsche Arbeits-Front/, tvrdili, da ih je samo 80.000. Radnici su uživali ugled vrlo čestitih i urednih ljudi. Imali su dobru hranu, a samo je u jednom logoru u Leipzigu jedan Lagerfuhrer postupao grubo, a za ovo je bio napadnut. Od svojih zarada radnici su mogli stanovitu svotu slati kućama, a ostatak novca slagali su na razne načine, kupujući predmete za koje su vjerovali da ih mogu otpremiti kućama i unovčiti.

DAF je davao stanovitu svotu mjesečno po svakom radniku našem socijalnom odjelu, koji je rukovao sa tim novcem u organizatorne svrhe.

Ministar vanjskih poslova sam bio od početka svibnja 1943 pa de facto do konca rujna 1943, tada je Dr. Mandić postao pretsjednikom vlade. Po kapitulaciji Italije, ja sam kao ministar vanjskih poslova objavio svim nadležnim ministrima, da sva materijalna dobra, koja su Talijani ovdje držali imaju smjesta zaplijeniti, što su oni i proveli. Napose sam javio preko našeg poslanstva u Pešto Italiji, da opozivljemo darovanje kuće u Zagrebu /Seljačkog doma/ za Talijansko poslanstvo i da im ujedno vraćamo vilu, koju su oni nama u istu svrhu poklonili u Rimu. Nakon nekoliko tjedana su javili Talijani, da će poslati ovamo svojega poslanika, na što sam ja šifriranom brzojavkom javio našem poslanstvu u Berlin, da umoli tamošnjeg talijanskog poslanika, da javi svojoj vladi, da je potrebno, da njihov poslanik u Zagrebu donese sa sobom njihovo priznanje novog teritorijalnog stanja nastalog njihovom kapitulacijom, jer da inače njegova saradnja ne bi bila plodonosna. Mussolinijeva vlada je otklonila nakon toga, da uopće pošalje poslanika u Zagreb, a pošto su meni ovo zamjeralo kao moj samovoljni čin, imalo je svoje posljedice.

Samovoljni ispadi Njemaca, s obzirom na imovinu, koju su Talijani ostavili kod nas, izazvali su me, da protestiram kod poslanika Kasche protiv

---

njihovih nasilničkih čina. U nekoliko mahova ja sam uspio spriječiti odnošenje naših materijalnih dobara, ali ponovne moje intervencije uslijed sve većih samovoljnih akata Njemaca dovele su do stvarnog prekida između mene i Kaschea. To je bila posljedica, da je kod sastava Mandićeve vlade, poglavnik mi je rekao, da ne mogu više bit i ministar vanjskih poslova, jer ne mogu raditi suglasno sa Kascheam. Upitao me, da li sam voljan preuzeti Ministarstvo pravosuđa, što sam ja oklonio. Poslije toga sam ja umirovljen i bavio se književnošću a ne javnim poslovima.

Poznato mi je, da je briga oko zarobljenika u Njemačkoj bila povjerenja posebnom izaslaniku Ing. Vladimiru Bosiljevića. Modaliteta toga vraćanja zarobljenika u domovinu i njihovog kasnijeg uvrštavanja u domobranstvo, ja ne znam, mislim, da je to imao Vlado Bosiljević. Niti među radnicima, niti među našim zarobljenicima u Njemačkoj nije vršena politička propaganda u korist osovine, niti da se ide u vojsku.

Mislim 11. IV. 1941, došao je k meni u bolnicu Slavko Kvaternik i pripovijedao mi je, da je Maček dao objavu, kojoj svjetuje suradnju svim svojim pristašama. Ja s njim lično /Dr. Maček/ nisam nikako više dolazio u doticaj. Zadnji put sam ga vidio a Celovcu 7. svibnja 1945, kada se je u autu provezao kraj mene, mislim sa dr. Pešeljom. Dr. Maček je boravio u Kupincu na svom imanju, a jeseni 1943 god. došao je u Zagreb, gdje je nastanjen u svojoj kući Prilaz br. 9. i to pod stražom. Odnos nas iz vlade prema njemu nije bio neprijateljski ali negativan. Vjerojatno je, da su Mačekovi ljudi, koji sa došli ili već bili na istaknutim položajima a NDH, a s njim na bilo koji način podržavali i dalje veze, no ja o tome ne bi znao ništa reći.

Mislim svibnja 1943, bili su Pernar Dr. Ivan i Ing. August Košutić kod poglavnika na razgovorima. Poblize ne znam. Čuo sam, da su neki istaknuti Mačekovi suradnici bili dobili dozvole, da ga u Kupincu posjete radi političkih razgovara. Nije mi poznato, da se radilo o ulasku Mačekovih ljudi u vladu NDH.

Čuo sam, da su negdje oko polovice travnja 1945, dolazili u Zagreb na pregovore sa ustaškim predstavnicima Nedićevi ljudi i to neki general i Ing. Predavec. Navodno se radilo o tome, da ili propustimo, da mirno predju preko teritorija NDH u Sloveniju.

Organizacija ustaške mladeži u školama nije spadala u nadležnost Ministarstva prosvjete, nego u zapovijedništvo Ustaške mladeži. Za provadjanje te organizacije nije me nitko pitao, a nije ni trebao prema ustaškim načelima.

I ja kao Ministar prosvjete i bogoštovlja, a i ostali članovi vlade za moje vrijeme gledali smo najnegativnije na rušenje crkava u Hrvatskoj. Što se tiče jevrejskih bogomolja moj je stav bio, da se one ne ruše, već da se upo-

trebe za druge svrhe, a napose zagrebačka sinagoga u umjetničke svrhe kao najakustičnija dvorana. Nije mi poznato tko je ipak i pored stava vlade NDH rušio crkve i bogomolje. Čuo sam za izvršeni pokolj u glinskoj crkvi 21. VII. 1941 i da je nekoliko tjedana nakon toga ta crkva srušena. Ja međutim ne znam tko je dao srušiti ovu crkvu. Da su mene ustaše pitali, da li će rušiti ili ne, svakako do rušenja ne bi došlo.

Na sva pitanja postavljena mi u vezi sa progonima masovnim klanjem, mučenjem i svakovrsnim zlostavljanjem, a napose razaranjima i uništavanjem protiv naroda i njegove imovine u Hrvatskoj mogu odgovoriti samo slijedeće: bilo je nekoliko ljudi, koji su radili ne samo mimo, nego protiv intencija svih članova vlade i koji nijesu bili podvrgnuti ni jednom resornom ministru. Oni su na svoju ruku radili što god im se prohtjelo, a odgovarali nijesu nikome, osim, valjda, poglavniku.

Razumije se, da su se pojedina zlodjela pročula i da se u vladi o tome govorilo. Tako se desilo, da sam ja u Virovitici na jednoj skupštini o srpskom pitanju medju ostalim rekao, da u isto vrijeme na istom teritoriju ne mogu postojati dvije državne ideje, pa budući, da je ostvarena NDH Srbima na tom teritoriju ne preostaje ništa drago, nego: „Ili se pokloni, ili se ukloni“ Na to mi je netko izmedju općinstva dobacio: „Gospodine, mi smo se poklonili“. Ja sam odgovorio, da onda može biti siguran, da je u NDH zaštićen baš kao i svaki Hrvat. Kad sam se vratio u Zagreb poglavnik mi je rekao, da je slušao prenos moga govora i da je zadovoljan. Poslije nekoliko dana pročulo se, mislim u srpnju 1941, da je poklano jedno cijelo selo Srba, koji su prešli na katoličku vjeru, na što sam ja otišao poglavniku i rekao mu, da se na ovaj način ne da vladati i učvrstiti država, a napose, da ja ne mogu i neću više držati skupštine, jer narod more vjerovati, da ga svijesno varam. Poslije toga nisam održao više ni jedne skupštine. O tom je raspravljano na sjednici vlade, te je zaključeno da se riješavanje srpskog pitanja ima urediti tako, da se osnuje jedan odbor izmedju ministara i drugih visokih funkcionera, mimo kojega se ne smije u tom pitanju ništa dogoditi. Odbor je osnovan. Sjećam se, da je u njega osim mene i profesor Ivan Oršanić, a drugih se ne sjećam. Usprkos toga ovaj odbor nije na žalost nikada proradio, a da je danas se ne bih mogao sjetiti tko nije dao, da taj odbor radi. Vjerojatno je i poslije toga bilo pokolja Srba, i bunio sam se i radi načina vladanja uopće. Na moje prigovore protiv klanja Srba u Hrvatskoj i čitavog režima, progona naroda, poglavnik je samo šutio i obično tvrdio, da to ne vjeruje. On je u glavnom saradjivao samo sa nekoliko povratnika-ustaša iz Italije, sa Kvaternik Slavkom, sa Didom Kvaternik, sa Lisakom, sa Pećnikarom, sa Luburićem, sa Herenčićem, a od onih koji su bili i prije ovdje: sa Slavkom Kvaternikom, sa Kirinom /Icom/, sa Mladenom

---

Lorkovićem itd. Posljedica moga držanja je bila, da sam ispaao iz vlade i otišao u Berlin, i da su me baš ovi ljudi smatrali nekim stranim i nepoželjnim. Poglavnikovo držanje prema meni, ima se svesti na činjenicu, što su se naše obitelji razišle u Torinu, tad je on bio u zatvoru, a ja interniram na Liparima. Moja pk. žena je tada uzela poseban mali stan i posve se odvojila.

Čuli smo i znao san, da postoji logor u Jasenovcu, čuli smo, da je strašan režim tamo i sjećam se, da je netko od mojih prijatelja rekao nekome od glavnih funkcionera u Jasenovcu, da bi došao pogledati logor, a on mu je odgovorio: možete doći unutra, ali je pitanje da li ćete izaći iz njega. Iz ovoga slijedi, da su pojedinci, kao Luburić i Kvaternik, bili svemoćni i neodgovorni.

Sva zvjerstva ovih pojedinačnih ustaša samovoljnika počinjena po neodgovornim licima, ni ja ni pojedini član vlade, ni vlada kao cijelina, nismo imali mogućnosti ni savjeta, a kamo li zapovijedi. Nikada nisam posjetio ni jedan logor ni zatvor, a prema tome ja neposredno ništa neznam, kako je bilo u istima. Stojeći na stanovištu, da se država ne gradi na nasilju, pojedini članovi vlade NDH pokušavali su, kao i ja, da kod poglavnika izrade prestanak svih krvoprolića, ali rezultata nije bilo, jer je poglavnik uvijek govorio da se pretjeruje. Ja nisam održavao nikakove veze ni imao dodira ni sa jednim od ovih neposrednih izvršitelja krvavih nedjela, izuzevši kod slučajnog susreta.

U stvari tzv. „čišćenja“ pojedinih krajeva od strane ustaša, Njemaca i drugih, ja nisam imao nikakove uloge ni uticaja, jer se u pitanje vojske nisam nikada mješao, a ne sjećam se, da je vlada dobivala ikakove izvještaje o tome.

O raseljavanju našega življa ne znam tko je donosio odluke, ni tko je rukovodio sa tim. Imovinu ovih lica odseljenih i ubijenih, a u prvom redu židovsku u Zagrebu. ukoliko je bila skupljene najviše je posve lakoumno rasuo Slavko Kvaternik, koji se suvereno miješao u sva pitanja i dijelio imovinu.

Ja san se uselio u židovsku vilu br. 14 u Tuškancu, no sa svojim pokućstvom, nakon što mi je moj stan od 6 soba u Jurišićevoj br. 3/II kat desno uzet za državni ured. Kad sam se vratio iz Berlina onda sam od Dra. Puka bio samo gost dok mi ne bude dodjeljen drugi stan. Rečeno je, da nema drugoga, nego vila na Josipovcu br. 19. U njoj sam živio sa svojom udatom kćeri i sa svojom neudatom kćeri, a kada je moja udata kćer sa mužom otišla u Graz uzeo sam k sebi u zajedničko kućanstvo svog rodjaka Danu Prpića sa njegovom ženom. Cijeli namještaj je u kući u svim prostorijama moje vlasništvo izuzevši onoga što smo prije u zapisniku naveli, a za vilu sam plaćao mjesečno 5.900 Kn. najamnine.

U stvari odlikovanja, naročito dodjeljivanja naziva „viteza“ nisam ja ni mogao uticati, jer je to bila stvar poglavnika.

Vlada u kojoj san ja bio, nije donáša odluke o mobilizaciji niti sam ja na to mogao uplavisati. Poznato mi je, da su naši ljudi odredjivani, da idu u talijanske i njemačke vojne jedinice, ali neznan tko je to odredjivao, ne znam da su ljudi išli vrlo nerado, naročito u talijansku vojsku.

U pogledu prinudnog deportiranja radnika na prinudni rad u Njemačku, ja neposredno ništa ne znam, međjutim poznato mi je ovo: Njemci su lovili naše ljude, metali ih u svoje logore i onda slali na rad, mimo znanja i protiv volje naših vlasti. Tako se je desilo, da je 11 moj ih suseljana dospjelo preko Velebita u Obrovac četnicima u ruke, koji su ih izručili Njemcima, a oni ih doveli u Zagreb i metnuli u svoj logor. Ja sam to doznao na vrijeme i preko znanaca pokušao intervenirati da budu pušteni, no dobio sam odgovor, da su već otpremljeni 11 toga mjeseca u Njemačku prisilno. Poslije toga se je njih nekoliko povratilo i posjetili rne, pa su mi saopćili, da su otpremljeni 16 toga mjeseca, dakle, poslije nogo što sam im ja pokušao pomoći.

U stvari prelaženja na drugu vjeru izjavljujem slijedeće: ja nijesam bio protivan da ljudi mijenjaju vjeru kako tko hoće, ali obzirom na pravoslavne vazda sam isticao i stajao na stanovište, da je to po hrvatsku stvar štetna pojava, jer od prelaznika ne može imati koristi ni crkva ni domovina, budući da će se time poslužiti samo špekulanti, koji i tako ne drže ništa ni do jedne vjere.

O prinudnom pokrštavanju nije bilo ni govora, bar ne među ljudima s kojima sam ja dolazio u obzir. Bilo je pojedinaca, koji su to činili. Ako se varam, čuo sam to, za Vel. Župana Ljubo Kvaternika u Bihaću, no nisam siguran, nije li se radilo o nekim drugim njegovim eksperimentima. Vlada je istina izdala odredba o modalitetima prelaza, ali nije nikoga silila da prelazi. Ne sjećam se, da bi vlada kao takova, bila dala posebnu izjavu, da će prelaznici biti posebno zaštićeni, no neki članovi vlade su preporučivali da budu zaštićeni oni, koji se mirno vladaju, bez obzira na to koje su vjere. Potsjećam ovdje na moj govor u Virovitici. Činjenica, da su ipak čak i prelaznici bili pobijeni, tereti onoga tko je to neposredno izvršio. U prvom redu Didu Kvaternika kao ravnatelja za javni red i sigurnost. Vlada njemu nije mogla naredjivati, jer je bio neposredno podređen poglavniku.

Kao čovjek izjavljujem, o masovnom klanju uopće, a napose o klanju u logorima, bacanju živih ljudi u ponore i spaljivanju zatvorenih ljudi, klanju djece, žena i staraca, a još napose i o mučenjima u zatvorima, da su to strahote koje sam vazda osudjivao i koje su na hrvatski narod udarile ljagu, koja će se morati dugo i teško prati. Na tome ja nažalost nisam mogao ništa učiniti ni kao član vlade, a ni kao čovjek protivna mišljenja izvan vlade, s razloga koje sam već naveo.

Moj stav prema svim priznatim crkvama je bio najkorektniji izuzevši staro-katoličku, te njezine pretstavnike nisam htio ni primiti. Pretstavnike srpsko-pravoslavne crkve primio sam odmah prvih dana i obećao im sa svoje strane da ću im ići na ruku koliko god budem mogao. Židovski pretstavnici crkve nijesu se ni prijavili. Ne znam ni čija je ideja ni kako je došlo do osnutka hrvatsko-pravoslavne crkve i imenovanja Germogena, jer sam tada bio u Berlinu. Koliko se ja sjećam nije nikada proglašeno, da je ukinuto priznanje srpsko-pravoslavne crkve, ali ja naglašavam, baš sa strane samog poglavnika, da ne može na teritoriju NDH postojati nacionalna crkva, koja imade svoga vrhovnog glavara u drugoj državi. Vjerojatno je, da je zato došao do osnutka hrvatsko-pravoslavne crkve, ali ja u tome nisam sudjelovao. Sa Germogenom sam dolazio svega dvaputa u dodir i to kod primanja.

Sa nadbiskupom Stepincem dolazio sam više puta u dodir kao nadležni njegov ministar, razgovarali smo o raznim crkvenim pitanjima, naročito o prelaznicima, čemu je on prigovarao i krstio se, da dopusti nagle prelaze, već je tražio da svaki prelaznik mora proći kršćanski nauk kroz 6 mj., pa ako i onda ostane kod toga da predje, može preći. Znam da je nadbiskup Stepinac dolazio češće poglavniku i da je intervenirao za prelazniku, koji su pozatvarani i ubijani po ustašama, ali rezultat ne znam. Pošto stranke u NDH nisu postojale vjerujem da nije postojala ni hrvatska pučka stranka i ne znam kako su se njihovi ljudi odnosili prema NDH, t.j. prema ustašama, no držim, da su svi mlađji prešli u ustaše, naročito križari, kao i druge klerikalne organizacije. Odnos funkcionera grkokatoličke crkve prema rukovodstvu NDH bio je pozitivan.

U pogledu saradnje naše sa četnicima ne znam ništa, osim već navedenog. Za Dražinovce isto tako neznam.

U stvari napuštanja Zagreba izjavljujem: općenito nije poznat poglavnikov stav prema meni, pa su mi mnogi Hrvati i zamjerali vjerujući, da nisam htio na njega djelovati, da prilike u NDH budu bolje nego što su bile. S druge opet strane zbog mog držanja i prema poglavniku i prema njegovoj okolini, ova je mene pratila sa najvećim nepovjerenjem. S protivničke strane ja sam često smatran uzročnikom najvećih zlodjela, koja su počinjena u NDH. U takvom stanju pred činjenicom sloma Njemačke, a s njome i NDH, te dolaska Jugoslav. armije u Zagreb, ja sam bezuvjetno već ranije odlučio, da se za neko vrijeme uklonim ispred prvog naleta. Kad to ne bih učinio vjerujem, da bi ne bilo ubile ustaše u uvjerenju, da sam se onako prije držao, jer sam, barem, partizanski simpatizer. Stoga mi je bilo posve prirodno da se uklopim u vladinu povorka, a kao doglavnik sam imao na to i pravo I dužnost. Kakove sam imao dalje namjere, najbolji je dokaz moj stan, u kojem nijesam ni jedne igle makao sa mjesta, osim jedna jedine vrednote, a to je

mali torzo od Ive Lozice. Njega sam povjerio jednom prijatelja da ga sačuva za slučaj da bi moj stan ipak stradao. Kanio sam ostati vani mjesec dana, a možda i dva, dok se ovdje ne srede prilike i onda se povratiti, jer ne želim još jedan put izkusiti emigraciju, pa ni s kim u društvu. Kojim smo putem išli do Tamswega, gdje je Dr. Mandić došao u vezu sa Englezima, to je već opisano a drugim zapisnicima. Postupak Engleza prema nama bio je vrlo fin. Englezi su nas poslije nekoliko dana dopratili do Hosenbacha, gdje nas je preuzeo jedan jugoslovenski potpukovnik, koji nam je naglasio da budemo mimi, da će postupak sa nama biti savršeno dobar i da nam do Zagreba neće nitko oduzeti ni najmanje stvari. Ja poglavnik uopće nisam vidio, niti znam kuda je otišao. Mačeka sam vidio u Klagenfurtu /Celovca/ kao što sam ranije naveo.

S obzirom na predočene mi moje ranije govore i članke izjaviti mi je slijedeće: Ja sam na početku u NDH na više mjesta držao skupštine na kojima sam želio prikazati povijesnu važnost ostvarenja našega sna o državi i ujedno raščistiti naš odnošaj prema srpstvu. Intencija mi je bila tim skupštinama prirediti organizaciju ustaškog pokreta onako kako sam ju ja zamišljao. O Srbima sam iznašao narodno iskustvo, koje nisam formulirao ja, nego sam narod. Nepovjerenje! To sam potkrepljivao narodnim frazama. Čuo sam već ovdje opetovano, da sam negdje rekao „Bježte psine preko Drine!“ Ne sjećam se, da sam to rekao, no da sam i rekao, bilo bi samo neukusno i uvredljivo, ali ujedno i a tako lošoj formi jedan dokaz više, da mi nije nikad bila bliza pomisao, da se može hrvatsko-srpski spor riješiti klanjem i obijanjem, nego samo međusobnom izmjenom pučanstva.

Već sam spomenuo kada i zbog čega sam prestao držati daljnje skupštine, i poslije toga nijesam uopće više držao ni jednog političkog govora u NDH.

Moj stav prema Narodno-oslobodilačkom pokretu: ja sam ga iz početka smatrao logičkim stavom komunističke partije Jugoslavije, a kada sam čuo, da u njega bježe Srbi bez razlike, pa i mnogi Hrvati onda sam vidio, da je to nužna reakcija na postupak onih, u ustaškom pokretu, o kojima smo prije govorili.

Molim, da sve gore navedeno objektivno se uzme u obzir i pravednu ocjena. Ne osjećam se krivim ni za jedno počinjeno zlodjelo jer ne samo da ih nisam poticao, nego sam nastojao svagdje pomoći gdje god sam mogao i pojedincima i skupinama, a ukoliko sam ipak i dalje ostao ne samo u ustaškom pokretu, nego i neko vrijeme u vladi, doista se ne može uzeti kao krivnja s obzirom na moju cijelu prošlost i javni rad, pa molim da se i to ocijeni i uvaži.

U pogledu odbrane staviti ću naknadno konkretni prijedlog.

П
Р
И
Л
О
З
И

Ненад Антонијевић, историчар-виши кустос
Музеј жртава геноцида, Београд

Зборник радова, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славяноведения Российской академии наук, Београд 2014, 648 страна

Тематски зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године*, објављен је у издању три установе, две из Републике Србије и једне из Русије: Института за новију историју Србије (Библиотека „Зборник радова“, књига 10), Музеја жртава геноцида и Института за славистику Руске академије науке.

Инспиративни предговор под називом „*Југословенске кризе и искушења рата*“ написао је др Драган Алексић, уредник Зборника, који је, можемо да истакнемо, уз колеге Александра Стојановића и Душана Р. Бајагића, најзаслужнији што је овај Зборник радова, угледао светлост дана.

Зборник садржи 27 радова и подељен је на три тематске целине које покривају следећа истраживачка питања: 1. Југословенска криза и искушење рата, 2. Југославија, суседи и велике силе на почетку Другог светског рата, 3. Србија под окупацијом 1941. године.

Обухваћене су следеће тематске области: политичке снаге у Југославији у предвечерје рата и преуређење државе, Југославија у плановима зараћених сила у јесен и зиму 1940/41, мартовска криза 1941, окупација, колаборација, отпор, политика нацистичких окупатора у Србији, грађански рат, масовна репресија, холокауст, избегличко питање, Срби у Независној Држави Хрватској, избегличка влада 1941. Своје радове су приложили истраживачи из шест земаља поред Србије (Немачка, Хрватска, Словенија, Бугарска, Русија, Велика Британија). Радови су објављени на српском, руском, немачком и енглеском језику.

У обимном и садржајном прилогу, који је нашао место на крају Зборника радова, и има највећи значај међу бројним и истакнутим ра-

---

довима, аутори Д. Р. Бајагић и А. Стојановић, под називом „*Југословенске кризе (1918-1941) и други светски рат на простору Србије у новијој српској историографији*“, на детаљан и научно утемељен начин објашњавају кључне теме, проблеме и изазове са којима се сусрећу српска и друге историографије приликом истраживања тема које су нашле место у Зборнику радова „Срби и рат у Југославији 1941. године“.

Бајагић и Стојановић анализирају писање новије српске историографије, од 1990. до 2010. године, о југословенским кризама (1918–1941), искушењима рата, као и о Другом светском рату на простору Србије.

Према закључцима Бајагића и Стојановића, деценије „надзора“ над југословенском историографијом која је, после Другог светског рата углавном била у функцији политике, спутавале су развој науке која је, у начину интерпретације историјских чињеница и у избору истраживачких тема, била зависна од погледа, ставова и потреба партије на власти. Због наметнутог тенденциозног, једностраног и идеологијом оптерећеног приступа настали су бројни стереотипи и „црно-беле“ представе, које нису могле да пруже јасан и прецизан увид у истраживане теме.

Тек шездесетих година 20. века започело је постепено удаљавање од утицаја комунистичке партије, што је омогућило истраживачима да дођу до објективнијих одговора на поједина питања. Напори за преваладавањем идеолошких ставова праћени су и проширивањем тематског круга питања. Интересовање историчара усмерено је на све области друштвеног живота.

Постепено су формиран ставови да се сазнања о прошлости Југославије могу унапредити само уколико буду истраживани сви садржаји људског живљења, уколико се идентификују процеси дугог трајања и уколико им се одреди место у укупним цивилизацијским токовима.

Тај правац следила је и српска историографија од деведесетих година 20. века до данас, ослобођена идеолошко-политичких притисака и спремна да на прошлост гледа без предрасуда и предубеђења. Савремена српска историографија, која је утемељена на основама научне историографије, отворила је читав низ питања и увидела читав низ нових чињеница и закључака.

Кључни проблеми које је потребно објаснити и представити на научној основи су: Карактер југословенског уједињења, уређење и преуређење Краљевине, српско национално питање, привреда, војска, верске заједнице, село, политичке странке (њихова идеологија, удружено деловање опозиције), Коминтерна, Комунистичка партија Југославије, револуционарни раднички покрет, спољна политика, дипломатија и ди-

пломате Краљевине, културна политика, интелигенција, историја идеја, европски, а посебно немачки утицаји у југоисточној Европи и Југославији, сепаратизам, припрема геноцида, окупација, колаборација и друге теме.

Најзначајније теме о којима је писала српска историографија за период између два светска рата и у Другом светском рату су: југословенска идеја и југословенско уједињење, југословенска држава и друштво, војска Краљевине СХС/Југославије, политичке групе, организације и идеологије, културна политика, Римокатоличка црква и клерикализам, Срби у Хрватској, село и сељаштво у Краљевини СХС/Југославији, југословенске државне и политичке институције, националне мањине у Југославији, Албанци, југословенска држава и међународно окружење, масовна изолација и државна репресија, емиграција, економски односи Југославије и Француске, Милан Стојадиновић, 27. март и Априлски рат 1941. године, Југословенска краљевска влада у емиграцији; Србија у Другом светском рату: окупација и колаборација, ратни злочини окупатора у Србији и холокауст српских Јевреја, свакодневни живот под окупацијом, устанак 1941. године, покрети отпора у окупираној Србији, Милан Недић – извор несагласности српске историографије у земљи и емиграцији, пропаганда и културна политика српских колаборациониста, ослобођење Србије и репресија након ослобођења.

У тематском зборнику радова отворен је велики број поменутих питања и тема на које су дати нови одговори, коришћењем адекватне архивске грађе, али и другачијим тумачењем већ познатих историјских извора, као и коришћењем најновијих научних резултата објављених у монографијама и другим научним радовима, насталих последњих година о историји Србије, Југославије, српског народа у 20. веку, посебно, у првој половини минулог века, тј. у деценијама после Великог рата, као и у Другом светском рату, а у овом конкретном случају, у првој ратној години Другог светског рата.

Аутори текстова у овом тематском зборнику радова су: Александар Стојановић (текст о Владимиру Велмар-Јанковићу); Christian Kurzydowski (о Димитрију Љотићу); Божо Репе (о Словенији пред почетак Другог светског рата), Владимир Алексеевич Тесемников (о биографији Лебедева и Совјетском Савезу); Александар Александрович Силкин (о режиму у Краљевини Југославији); Жељко Бјељац, Марија Дробњаковић и Милан Радовановић (о миграцијама становништва Војводине); Александар Лукић (о Младену Жујовићу); Леонид Гибианский (о политици Совјетског Савеза према Југославији); Katrin Voeskh (о пла-

---

новима нацистичке Немачке према Југославији); Војин Војиновић (о односима између Бугарске и Југославије); Марио Јареб (о односима САД и Југославије); Зоран Јањетовић (о југословенском Банату); Александар В. Милетић (о улози КПЈ у догађајима 27. марта 1941. године); Арпад Хорњак (о улози Мађарске у распарчавању Југославије); Владан Јовановић (о Вардарској бановини у време Априлског слома); Драган Алексић (о мисији немачког дипломате Едмунда Фезенмајера у окупираној Србији); Ненад Антонијевић (о српско-албанским односима у Косовском округу, делу окупиране Србије од немачких нациста); Јован Мирковић (о идеолошкој основи злочина НДХ); Алексеј Тимофејев (о совјетском утицају на почетак борбе против окупатора и о почетку грађанског рата у Југославији); Силвија Крејаковић (о одмазди немачке војске-Вермахта над српским цивилима у Краљеву октобра 1941); Драган Цветковић (о губицима партизанског покрета у окупираној Србији 1941); Милан Терзић (о југословенским војним извештајима из Каира); Коста Николић (о ратним циљевима КПЈ); Љубинка Шкодрић (о просветној политици владе Милана Недића); Дејан Зец (о спортској политици владе Милана Недића) и Никица Барић (о односу власти НДХ према Србима у северној Далмацији 1941-1943. године).

Надамо се да ће приређивачи наставити свој успешан и прегалачки рад и на приређивању и објављивању нових зборника радова који говоре о историји Срба и српског народа и у периоду 1942-1945. године.

Музеј жртава геноцида ће их у оквиру материјалних и истраживачких могућности свесрдно подржати у тим активностима. Та сарадња је могућа у оквиру програмских активности Музеја (издавачка делатност), чију реализацију омогућава финансијска подршка Министарство културе и информисања Владе Републике Србије. Приказани Зборник радова је највећим делом финансиран од Министарства просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије, а део недостајућих средстава је обезбедио Музеј жртава геноцида.

Никола Н. Живковић
Берлин/Београд

Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes und Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, Verlag: Karl Blessing Verlag; 2010 München, 879 (Историја Немачког министарства иностраних дела – немачки дипломати у време Хитлера и Западне Немачке“)

Савезна Република Немачка, као што се види, преведох као „Западна Немачка“ из простог разлога да не дође до забуне. Јер и данашња уједињена Немачка има исто име. А књига се бави историјом немачке дипломатије између 1933. и 1970, а она се односи не на Демократску Републику Немачку, дакле Источну, већ на Западну, са главним градом Бонном. Чим се књига појавила, изазвала је велико интересовање јавности. Недељама и месецима по штампању тог обимног дела (садржи близу 900 страна), водила се жучна дискусија како у немачкој стручној штампи, тако и у најугледнијим немачким новинама. Књига је 2012. штампана у џепном издању („Pantheon“, München 2012). Осврћу се само на најважније моменте те полемика, док ћу највише простора бити посвећено, разуме се, оним деловима књига које говоре о односу Немачког министарства иностраних дела, према Србији и српском народу.

И до сада је, после Другог светског рата, написано неколико запажених радова на ту тему: Gerald Reitlinger, *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945*, London 1953; Paul Seabury, *The Wilhelmstrasse. A Study of German Diplomats Under the Nazi Regime*, Berkeley and Los Angeles 1954; Léon Poliakov und Joseph Wulff, *Das Dritte Reich und die Juden. Dokumente und Aufsätze*, Berlin 1955; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York 1961; Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940-1943*, New York 1978; Hans-Jürgen Döscher, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schat-*

---

ten der „Endlösung“, Berlin 1987.

Студија поменуте четворице историчара настала је као резултат једног скандала, а њега је изазвао тадашњи немачки министар иностраних дела Јошка Фишер. Наиме, године 2004. умро је један немачки амбасадор по имену Франц Крапф (Franz Krapf). Уобичајено је да се у интерним списима спомене преминули колега и да се са неколико речи опише његов живот и вишедеценијски рад у служби немачке дипломатије. Фишер је, међутим, одбио да то учини. То је образложио чињеницом да је Крапф био не само био члан нацистичке странке, већ да је носио и униформу есесовца („SS“).

Тај потез Фишера изазвао је талас протеста у Немачком министарству иностраних послова. Када је већ одбила „фирма“ да објави читуљу, нашло се неколико његових колега и тада као приватна лица сакупили новац и немачки медији су је објавили. Фишер је то оценио као провокацију, те је решио да сазове комисију историчара. Дао им је задатак да оцене рад немачких дипломата у време Трећег Рајха.

Образложење је гласило да је студија потребна јер недостаје један репрезентативан, општи преглед историје „АА“, како се скраћено на немачком пише Немачко министарство иностраних дела („Auswärtiges Amt“).

Због чега је то поглавље немачке не тако давне прошлости тако контраверзно? Зато што су од свих немачких институција Трећег Рајха, „АА“ сматрао да је био најмање „заражен“ вирусом нацизма. Тако многима није било чудно што је велики број дипломата из Хитлеровог доба, кратко после конца Другог светског рата примљен у дипломатију Западне Немачке (формиране 1949. године), или како њен пуни назив гласи: Савезна Република Немачка (Bundesrepublik), са главним градом Боном (Bonn).

Студија је резултат рада четворице међународно признатих историчара: Конце, Фрај, Хејс и Цимерман (Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes und Moshe Zimmermann). Екарт Конце је професор историје на универзитету у Марбургу (Marburg). Објавио је поред осталог књигу *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik von 1949 bis in die Gegenwart*, München 2009, веома запажену у јавности; Норберт Фрај је професор универзитета у Јени (Universität Jena). Коаутор је дела које је такође изазвало велико интересовање: *Flick. Der Konzern, die Familie, die Macht*, München 2009; Питер Хејс је амерички професор и то са Northwestern University Evanston, Illinois. Написао је књигу *Handbook of Holocaust Studies*, Oxford 2010; Моше Цимерман, израелски историчар,

професор са Хебрејског универзитета у Јерусалиму. Његово најзначајније дело је *Deutsche gegen Deutsche Das Schicksal der Juden 1938-1945*, Berlin 2008.

У предговору књиге аутори непосредно скрећу пажњу да је резултат њиховог рада поразан за „АА“. Наиме, у новој Савезној Републици Немачкој (in der neuen Bundesrepublik) дуго се неговао и чувао мит о „посебној улози Немачког министарства иностраних послова током Хитлерове диктатуре („den lange auch gepflegten und gehüteten Mythos von der besonderen Rolle des Auswärtigen Amtes in der Hitlerdiktatur“): да је већина дипломата из времена Хитлера и Рибентропа била заправо тајно против нацистичке диктатуре. Но, они су, тврдило се, остајали на својим дужностима, како би спречили да се десе још страшније ствари („die Schlimmeres verhüteten“). Наведени аутори верују да им је пошло за руком да тај својеврсни мит, ту легенду, заувек сахране и униште (zerstören). Четворица историчара сматрају да су пронашли довољно докумената који показују и доказују, да Министарство иностраних дела у Берлину („das Auswärtige Amt in Berlin“, или како се популарно зове „das Amt in der Berliner Wilhelmstraße“), од самог почетка активно учествовало („aktiv beteiligt“) у систематском уништавању Јевреја.

Чињеница је да је после 1945. веома мали број немачких дипломата због таквог криминалног понашања одговарао пред судом. Зато је и могло да се догоди да су многе Хитлерове дипломате наставиле да раде свој посао и после проглашења Савезне Републике Немачке. Конрад Аденауер је јасно казао да у Бону (Das Auswärtige Amt an der Koblenzer Straße in Bonn) не желе рестаурацију нацистичке дипломатије из берлинске улице Вилхелм („keine restaurierte Wilhelmstraße“), јер је држави изнад свега стало да основу дипломатског кадра чине „искусани службеници старе пруске школе“ („das erfahrene Personal der alten preußischen Schule“). Када су Аденауера питали због чега је из претходног режима преузео тако велики број дипломата, он је одговорио: „Човек не просипа прљаву воду, ако нема чисте“ (Konrad Adenauer „Man schüttet kein dreckiges Wasser weg, wenn man kein reines hat.“). Идеја је била, како се званично тврдило, да се из службе искључе само компромитоване дипломате, које су свим срцем прихватиле нацистичку идеологију. Да ли је то урађено темељно, доследно, како је у ствари требало, то је друго важно питање.

Главна замерка када је реч о концепту и садржају књиге, односи се на чињеницу да су поменути четворица историчара највише пажње посветили улози „АА“ у уништавању Јевреја. Као да у рату нису страда-

---

ли и други, била је опаска критичара!

О томе, по мом мишљењу, убедљиво, говори књига Керфера (Daniel Koerfer „*Diplomatenjagd: Joschka Fischer, seine Unabhängige Kommission und Das AMT*“). Он замера четворици аутора да нису написали „подробну и свеобухватну историју Немачког министарства иностраних дела („KEINE umfassende Geschichte des Auswärtigen Amtes“) у време нациста, већ да су се искључиво ограничили на проучавање геноцида над Јеврејима и немачкој дипломатији, која је била укључена, па и активно учествовала у тим пословима („sondern beschränkt sich ausschließlich auf die Verstrickung des AA in den Völkermord an den Juden“).

Керферова замерка је можда и тачна. Процентуално је, на пример, страдало далеко више Белоруса, него Јевреја. Као резултат немачке агресије, важно је подсетити да су Руси изгубили више од 20 милиона људи, док су Срби, отприлике као и Јевреји, ако се има у виду процентуални број страдалих. Па ипак, Запад, па и ова књига, када се посматрају губици у Другом светском рату, у деведесет одсто случајева говоре само и искључиво о Јеврејима. Није, наравно, добро да се ствара листа жртава, да тако кажемо, првог и другог реда. То, најзад, није добро и за саме Јевреје.

Но, једну чињеницу ниједан озбиљан историчар не може да порекне, а то је да је „das Auswärtige Amt“ био у великом броју случајева директно одговоран за злочине које су се догодили у време Трећег рајха“ („die Verbrechen des 3. Reiches“).

У уводу књиге даје се биографска скица немачког дипломате Фрица Колбеа (Fritz Kolbe). Он је један од малобројних државних службеника који је 1933. године дао оставку јер се није слагао са политиком Адолфа Хитлера. После Другог светског рата Колбе није могао да се поново запосли у западнонемачкој дипломатији, пошто је „своју отаџбину у тешким временима оставио на цедилу“ („weil er sein Vaterland in schwerer Zeit im Stich gelassen habe“). Другачије казано, дипломате из времена Хитлера и Рибентропа спречили су заправо Колбеа да се опет нађе у дипломатској служби Западне Немачке.

Четворица аутора поменуте књиге почињу са 1933. годином, када је Хитлер дошао на власт. Присуство нациста одмах је почело да делује у свим државним институцијама. Разуме се, није остало поштеђено ни Министарство иностраних послова. Само се мали број дипломата супроставио новом режиму делујући храбро и доследно. Светао пример представља Притвиц (Friedrich von Prittwitz und Gaffron). Он је тада обављао дужност немачког амбасадора у Вашингтону. Имао је свега 49

година, што је тада представљало реткост да неко у тој старосној доби постане амбасадор и то на тако важном месту.

Колбе и фон Притвиц представљају изузетак.

Како се понашала већина других немачких дипломата? Не мали број активно је учествовао у Хитлеровом програму. Шеф „АА“ био је Рибентроп (Joachim von Ribbentrop) и он је у својој политици од 1938. године у свом деловању имао потпуну подршку Хитлера, Химлера и његове елитне есес-јединице („SS“). Химлер је, да подсетим, осуђен на смрт на Нирбершком процесу и обешен у октобру 1946.

Ипак, остаје чињеница да је знатан број особља из „АА“ лебдео између пасивног отпора и успешног прилагођавања. У њих поменути аутори убрајају водећег дипломату тог времена – Вајцекера (Ernst Freiherr von Weizsäcker). Његов син Рихард био је до 1984. градоначелник Западног Берлина, а потом пуних десет година и председник Савезне Републике Немачке.

Из докумената и личних бележака се види да је Ернст Вајцекер био резервисан према режиму Адолфа Хитлера, али се није решио на активан отпор нацистичком режиму. Он је био, одмах после Рибентропа, други човек у Министарству иностраних дела (Staatssekretär Ernst von Weizsäcker, 1882–1951). Године 1938. постао је државни секретар у „АА“. Често је долазио у сукоб са Рибентропом и нацистичком партијом. Како су аутори убедљиво предочили, они су се сукобљавали око тактике и компетенције, али веома ретко око самог политичког садржаја. У том смислу Вајцекер је делио мишљење са својим шефом Рибентропом. Сагласан је и са Хитлером по питању ревизије немачко-пољске границе. С друге стране, из докумената је видљиво, да је Вајцекер био против тога да Немачка поведе рат против Лондона и Москве и противио се плановима нациста да Немачка завлада светом („die deutsche Welt Herrschaft“). Исто тако, како се може уочити, он је делио јасне антипатије према Јеврејима, а нарочито су му били антипатични „источни Јевреји“ („Ostjuden“), дакле, руски, пољски и румунски Јевреји. Када је Немачка напала Пољску, један његов син је погинуо већ другог дана рата – 2. септембра 1939. – па се тако он, Вајцекер, нашао у ситуацији да крене примером свог сина, сматрајући да га његова смрт на неки начин обавезује, односно, да му је дужност да служи земљи и народу („sah er sich in der Bahn der Pflicht“).

У такозваном процесу „против улице Вилхелм“ („Im Wilhelmstraßenprozess“), одржаном 1948/49, на оптуженичкој клупи нашло се осам немачких дипломата из времена Хитлерове владавине. Вајцекер

је осуђен на седам година затвора. Адвокат му је био син Рихард. Носиоци националсоцијализма – као и у свим радикалним покретима – били су, углавном, млади људи, у великој мери фанатици, док је свет дипломата пре припадао старијем, конзервативном слоју друштва. Већ и та чињеница говори да они нису могли да буду узор младим нацистима.

Активан отпор нацистичком режиму од немачких дипломате био је редак, спорадичан и свео се на свега неколико личности. Поред већ споменутих Колбеа и фон Притвица, међу тим људима су били и: Хасел (Ulrich von Hassell), Трот (Adam von Trot), Хефтен (Hans von Haeften, Берншторф (Albrecht Graf von Bernstorff), Фајне (Gerhart Feine).

Аутори су покушали да појасне континуитет између старе и нове немачке дипломатије, то јест између Вилхелмове улице и Бонског министарства иностраних послова („zwischen der alten Wilhelmstraße und dem Bonner Auswärtigen Amt“). Овде је Фрај, изгледа, у праву када тврди да су многе исувише компромитоване дипломате из времена Рибентропа, после Другог светског рата нашли ухлебљење у западнонемачким амбасадама широм арапског света („Und allzu belastete 'Ehemalige' – die schickte man gern in die arabische Welt“, Ein Gespräch mit dem Mitglied der Historikerkommission Norbert Frei, 28. 10. 2010, „Die Zeit“).

И најжешћи критичари, међутим, сагласни су у једном. Дело четворице историчара донело је много нових и занимљивих података („viel Neues“), како то, на пример, каже историчар Шефер-Носке (Schäfer-Noske). Према његовом мишљењу, многе непознате чињенице угледале су први пут светло дана („viele Dinge ans Licht gekommen“), јер су до тада дуго стајале сакривене у мраку подрума дипломатских архива.

Шефер-Носке убраја се у уважене критичаре поменутог дела, али је истовремено спреман да прихвати и вредности студије четворице истакнутих професора. Он нарочито хвали онај део књиге који су обрадили професори Фрај и Цимерман (http://www.deutschlandfunk.de/da-werden-nicht-die-verdienste-genannt.691.de.html?dram:article_id=54796 26. 10. 2010)

Нема сумње да су многе немачке дипломате својим деловањем током Другог светског рата допринеле уништавању Јевреја. У депортацији Јевреја, рецимо, у Француској се истакао Абец (Otto Abetz), а у Риму – Ран (Rudolf Rahn).

Опет долазимо до питања да ли је међу немачким дипломатама било случајева отпора? Нека имена су већ наведена. У књизи је описан пример Фајна (Gerhart Feine). Он је од марта 1944. био на функцији немачког амбасадора у Будимпешти. Заједно са швајцарским дипломатом

Луцом (Carl Lutz), Фајне је пружио уточиште многим прогањаним Јеврејима и тиме их спасао од депортације и смрти. Међутим, за разлику од Фајна, други немачки дипломата у том граду, Везенмајер (Edmund Veessenmaier), активно је учествовао у депортацији и уништавању мађарских Јевреја.

Неку врсту коореферата реагујући на књигу четворице аутора написао је, како је претходно речено, берлински историчар Керфер (Daniel Koerfer: „Diplomatenjagd. Joschka Fischer und seine Unabhängige Kommission und 'Das AMT'“; Strauss Medien & Edition, 2013 Potsdam, 544). Његов рад је веома значајан за све оне који се баве или ће се бавити том темом, јер је успео да укаже на нека очевидна претеривања. И он је сагласан са тврдњом да је у немачком Министарству иностраних послова било мало хероја који су пружили активан отпор нацистичком режиму. Али, према његовом мишљењу не стоји тврдња да су службеници „АА“ одиграли главну улогу у уништавању Јевреја. Већина њих се, каже, прилагодила новим условима, били су каријеристи и просто су извршавали наређења која су долазила из берлинске централе. У Пољској и у окупираним деловима Совјетског Савеза „АА“ био је углавном без утицаја.

Како је и на Нирбершком процесу доказано, главни протагонисти холокауста били су: Хитлер, Химлер и Хајдрих (Hitler, Himmler, Heydrich). Већина немачких дипломата који су активно учествовали у депортацији Јевреја не припадају „старој гарди“, дакле, из времена Вајмарске републике, већ су примљени у „АА“ на захтев Хитлера и осталих водећих главешина нацистичке државе; ове чињенице су важне за оне који се баве том темом. Дакле, тај део књиге заправо говори о немачко-немачким проблемима, када је реч о питању суочавања са сопственом прошлошћу.

Но, вратимо се коментарима поводом књиге „Историја немачког Министарства иностраних дела“. Велика заслуга тог истраживања, како се тврди, састоји се у следећем: ако су немачке дипломате криве што су активно учествовали у уништавању Јевреја, онда се то свакако односи и „на Србију, Грчку и Мађарску“ („schwerwiegend sei etwa der Anteil des Auswärtigen Amts und einiger seiner Mitarbeiter in Serbien, Griechenland und Ungarn gewesen“).

За српску јавност, природно, најважнији су они делови који се односе управо на Србију. Ево што се ту, поред осталог, каже: „Србију и Грчку Хитлер је војно освојио. После тога у тим земљама инсталирана је немачка војна управа. Србија и Грчка стајале су под немачком окупацијом... Као опуномоћени представник немачког Министарства спољних

послова за Србију именован је Феликс Бенцлер. Он је на основу Хитлеровог указа од 28. априла 1941. био одговоран за решавање свих питања у Србији – али у договору са шефом штаба војних власти.“ („Hitler hatte Serbien und Griechenland militärisch erobert. Danach wurden in beiden Balkanstaaten deutsche Militärverwaltungen eingerichtet. Serbien und Griechenland standen unter deutscher Besatzung... Als Bevollmächtigter des deutschen Auswärtigen Amtes fungierte Felix Benzler, 1891-1977, der laut Führererlass vom 28 April 1941 'für die Behandlung aller in Serbien auftauchenden Fragen' zuständig war und in Abstimmung mit den militärischen Stellen“: E. Conze, N. Frei, P. Hayes и M. Zimmermann, цит. дело, стр. 252).

После брзог слома Југословенске краљевске војске, Немци су у Србији успоставили војну управу, а Бенцлер и Турнер били су врховни арбитри по свим питањима. Бенцлер је био у дипломатској служби од 1919. године. Он је морао од почетка да сарађује са Харалдом Турнером. Турнер је био шеф управе штаба војног команданта („Benzler mußte von Anfang an mit Harald Turner, SS-Obersturmführer, zusammen arbeiten, der war als Chef des Verwaltungsstabes beim Militärbefehlshaber Harald Turner“: исто, стр. 252). Најважнији задатак им је био, да „спрече активност српских политичких елемената“ („eine Betätigung serbischer politischer Elemente zu verhindern“: исто, стр. 252), како стоји у горе споменутом Хитлеровом указу од 28. априла 1941.

Од немачких дипломата важну улогу на Балкану играли су Нојбахер (Hermann Neubacher) и Везенмајер (Edmund Veessenmayer). Нојбахер је од 1940. имао своје седиште у Румунији, а од септембра 1943. прешао је у Београд. Везенмајер је био акредитован у Будимпешти.

После брзог слома Југословенске војске, Берлин је захтевао да се у крњој Србији формира влада, која би била одговорна за ред и мир, и водила рачуна о снабдевању храном припаднике немачке окупационе силе. Тако је 28. августа 1941. формирана српска влада предвођена генералом Миланом Недићем. Турнер је очевидно, у очима Берлина, био сувише „мек“ према окупираној Србији. Нарочито је његовим поступањем био незадовољан свемоћни Химлер. Он, могло би се закључити, принципијелно није веровао српским саговорницима и ускоро је издејствовао да Турнера замени Мајснер. Његов слоган је гласио: „Само мртав Србин је добар Србин“ (Turner zog sich den Unwillen Himmlers zu, der dem serbischen Partner prinzipiell nicht traute und Turner bald durch den SS-Führer August Edler von Meyszner ersetzen ließ, dessen Leitspruch nach eigenem Bekenntnis lautete: „Nur ein toter Serbe ist ein guter Serbe“: исто, стр. 252).

Међутим, та кадровска промена у Београду, по свој прилици за

немачке лидере, није било најбоље решење. Са горепоменутом максимум Мајснер је имао мало успеха против српског отпора. Везенмајер и Мајснер 8. септембра 1941. јављају Министарству иностраних дела у Белину: „Доказано је да су у бројним саботажама учествовали и Јевреји. Из тог разлога морамо да одстранимо сво мушко јеврејско становништво. Њихов број износи око 8.000.“ Два дана касније Бенцлер и Везенмајер послали су децидан телеграм у Берлин: „Брзо и драконско решавање јеврејског питања јесте ствар коју треба да најхитније решимо.“ Недуго потом, 28. септембра 1941. упорни Бенцлер обратио се директно свом шефу Рибентропу: „Нека ми буде дозвољено да Вас подсетим да ми је у Фушлу изричито била обећана Ваша помоћ како бих могао да пошаљем у концентрационе логоре у Немачкој: Јевреје, масоне и оне Србе који симпатишу Енглезима.“ („Mit dieser Maxime Meyszner hat wenig Erfolg gegen serbische Widerstand...; am 8 September 1941 berichteten Veesenmayer und Meyszner dem AA: „Nachweislich haben sich bei zahlreichen Sabotagenakten Juden als Mittäter herausstellt. Daher muß man aller männlichen Juden entfernen. Die Zahl dürfte etwa 8000 betragen. Zwei Tage später schickten Benzler und Veesenmayer schärferes Telegramm nach Berlin: „Rasche und drakonische Erledigung serbischer Judenfrage ist dringendstes Gebot.“... Am 28 September 1941 wandte sich der hartnäckige Benzler direkt an Ribbentropp: „Ich darf daran erinnern, daß Sie mir in Fuschl ausdrücklich Ihre Hilfe zugesagt haben, die Juden und außerdem auch Freimaurer und englandhörige Serben in Konzentrationslagern in Deutschland unterzubringen“: исто, стр. 253).

Бенцлерове молбе убрзо су услишене, па је 16. октобра 1941. Берлин послао три своја поуздана човека: Зура, Сушка и Радемахера. Радемахер је у једном документу као циљ путовања навео „ликвидацију Јевреја у Београду“. У извештају од 25. октобра 1941. он наводи следеће: „Јевреји, мушкарци, пострељани су до конца ове недеље. Тиме је јеврејски проблем решен.“ А 23. маја 1942. Радемахер је известио о јеврејском питање као нечему што више није акутно („Am 16. Oktober 1941 wurden drei Männer nach Belgrad geschickt: Sturbannführer Suhr, Untersturmführer Stuschka und Franz Rademacher. Rademacher gab als Reisezweck die Liquidation von Juden in Belgrad. Weiter heißt es in seinem Bericht vom 25 Oktober 1941: „Die männlichen Juden sind bis Ende dieser Woche erschossen, damit ist das Juden-Problem erledigt.“ Am 23 Mai 1942 bezeichnete Rademacher die Judenfrage in Serbien als nicht mehr akut“: исто, стр. 254).

Управо тај део његовог извештаја изазвао је велико запрепашће-

---

ње и медијску пажњу у Немачкој, када је књига објављена пре нешто више од четири године. Прецизније – да је немачки дипломата у јесен године 1941. тражио да му се плате путни трошкови, премда му је циљ био „ликвидација Јевреја у Београду“ („Liquidation von Juden in Belgrad“ als Reisegrund). Штампана је то одмах протумачила на јасан и разумљив немачки: „Немачко министарство иностраних послова убијање људи убрајало је и тумачило као ’службени пут’.“!

На сличан начин текло је и затирање Јевреја у Грчкој. Немачки конзул у Солуну Шенберг нарочито се истакао у депортацији и ликвидацији солунских Јевреја. Међутим, представник немачког Министарства иностраних дела у Атини Алтенберг нимало није делио то одушевљење Шенберга. („Ähnlich verlief die Vernichtung der Juden in Griechenland. So schickte aus Saloniki Konsul Fritz Schönberg an Günther Altenburg, der Bevollmächtigte des Reiches in Athen (von Mai 1941 bis Oktober 1943) einen Bericht vom 17 August 1942, in dem er die Hoffnung aussprach, „daß die Judenfrage auch in Griechenland endgültig gelöst wird“. Zugleich sprach er von der „Genugtuung der griechischen Bevölkerung“: исто, стр. 255).

Алтенберг је, наимае, показао велику личну храброст јер је одбио понуду свемоћног Химлера да приступи есес-формацијама. Остаје, међутим, питање да ли је Алтенберг могао више да учини за спас солунских Јевреја?

Један други немачки дипломата, Херман Нојбахер, у свом извештају из јуна 1941. протествовао је против ужасних злочина усташа према Србима, Јеврејима и Ромима“ („Altenberg hielt sich sehr tapfer, und der SS beizutreten, wie es ihm Himmler nahelegte, lehnte Altenberg ab. Könnte Altenberg mehr for die Juden aus Saloniki tun? Herman Neubacher hatte im Juni 1941 in seinen Berichten gegen Grausamkeiten der „Ustascha“ gegenüber Serben, Juden und Roma protestiert“: исто, стр. 256).

Мајснер је починио многе злочине над српском цивилном становништву. Нојбахеру је пошло за руком тек у марту 1944. да смени крволочног Мајснера... Када је доспео у америчко заробљеништво Нојбахер је дао горак резиме своје мисије на Балкану: Хитлер је имао романтичан, антисрпски комплекс, а извор његовог става потиче из времена убиства надвојводе Франца Фердинанда у Сарајеву, у јуну 1914. године. Због тога је његов концепт Балкана био прохрватски и пробугарски. С друге стране, Рибентроп није имао појма о Балкану („Meyszner, dessen Ablösung Neubacher im März 1944 erreichte. Rückblickend, in amerikanischer Gefangenschaft, resümierte Neubacher verbittert: „Hitler hatte einen romantischen anti-serbischen Komplex, resultierend aus der Ermordung des

Erzherzogs Ferdinand 1914 in Sarajewo, und eine pro-kroatische und pro-bulgarische Konzeption der Balkanangelegenheit. Ribbentrop wußte nichts über den Balkan“: исто, стр. 258).

Нојбахер је успео да се у септембру 1943. избори да буду укинута драконске казне против цивилног становништва у Србији, а пре свега стрељање талаца... Ваља константовати, да је он то урадио из чисто прагматичних разлога, а не хуманитарних. Војним немачким властима у Србији је саветовао да у својој политици према цивилном становништву буду обазривији и да примењују силу само у нужди („Im September 1943 hatte er die Aussetzung einer Geiselerchießung durchgesetzt... Es gilt zu konstantieren, daß er sich aus pragmatischen, nicht aus humanitären Beweggründen bemühte, mäßigend auf die örtlichen Befehlshaber in ihrem Vorgehen gegen die einheimische Bevölkerung einzuwirken“: исто, стр. 259).

Када се говори о Јеврејима у Београду и Србији, уочљиво је да су у првој фази рата (од августа до новембра 1941. године), највише страдали одрасли мушкарци. Егзекутори су били припадници Гестапоа, али и Вермахта. У другој фази, од децембра 1941. до маја 1942. године, убијани су и старци, жене и деца. Јевреји су, како се наводи, интернирани у логор на Сајмишту (Judenlager Semlin) где су убијани гасом у нарочитом камиону.

Толико о Србији у документима Немачког министарства иностраних послова.

Шта се каже о осталим деловима некадашње Југославије? Највише има речи о Хрватској. Интересантно да се на неким местима у књизи Хрватска спомиње као „савезник“, а на другим местима као „вазална држава“. Тако на 276. страни стоји: „Поред словачке државе, у априлу 1941, створена је још једна вазална држава Трећег Рајха: Хрватска“ („Neben dem slowakischen Staat, nach dem deutschen Überfall im April 1941 hat man einen weiteren Vasallenstaat des Dritten Reiches geschaffen: Kroatien“). С друге стране, Мађарска, Румунија и Бугарска редовно се у документима спомињу као оне државе, које су у очима Берлина „пријатељске“ и „савезничке“.

Већ 3. априла 1941. у Загреб је стигао високи представник Берлина Везенмајер. У генералном конзулату Немачке састао се са Владком Мачеком. Хрватски политичар није показао спремност да се одвоји од југословенске владе у Београду и одбио је да прогласи Независну Државу Хрватску. Убрзо после тога Немачка је подржала фашистички усташки покрет („Schon vor dem 6. April 1941 hatte man SS-Brigadeführer Edmund Veesenmayer als Sonderbeauftragten des AA nach Zagreb gesandt,

---

wo er am 3 April 1941 im deutschen Generalkonsulat eintraf. Vladko Macek war nicht bereit, sich von der jugoslawischen Regierung in Belgrad loszusagen und einen unabhängigen Staat Kroatien auszurufen. Kurz danach Deutschland unterstützte der faschistischen Ustascha“: исто, стр. 276).

Прогон Срба у Хрватској представљао је „део бруталне антисрпске кампање усташа, који је почео већ у априлу 1941, а у лето године 1941, та кампања претворила се у прави терористички талас“. Тај процес пратио је са великом зебњом Кашеов заменик Трол-Обергфел. Он је 10. јула 1941. послао извештај који говори о тим погромима и упозорава да би тај терор над Србима могао да изазове немире у Хрватској. Његов шеф Каше на тај терор Хрвата гледао је „много опуштеније“ („Die Vertreibung von Serben aus Kroatien war von Übergriffen begleitet, die teil einer im April 1941 einsetzenden brutalen antiserbischen Kampagne der Ustascha waren, die sich bis zum Sommer 1941 zu einer regelrechten Terrorwelle ausweitete. In der deutschen Gesandtschaft in Zagreb beobachtete Kasches Vertreter, Gesandtschaftsrat Heribert Ritter von Troll-Obergfell, die Entwicklung mit Sorge, am 10 Juli 1941 berichtete über die pogromartigen Ausschreitungen und warnte von Unruhen im Lande. Sein Chef Siegfried Kasche legte eher eine gelassene Haltung an den Tag“: исто, стр. 278).

Од немачких војних и полицијских снага у Босни и Далмацији у Берлин су често стизале, преко посланика Зигфрида Кашеа, опречне вести о сарадњи са појединим локалним устаницима. Немци су по правилу, како се наводи, више сарађивали са партизанима, а Италијани са четницима. Из централе, из Берлина, од стране Рибентропа, 21. априла 1943. стигао је телеграм у коме стоји, да је „за нас важно да се униште, како четници, тако и партизани“ („Ribbentrop setzte Kasche auseinander, „daß es sich für uns darauf ankommt, die Cetniki wie die Partisanen zu vernichten – Telegramm Ribbentrop an Kasche, 21. 4. 1943“: исто, стр. 279).

Прогон Јевреја у Независној Држави Хрватској почео је непосредно по њеном проглашењу и праћен бројним антијеврејским законима. Више од половине Јевреја у тој држави протерано је у концентрационе логоре, који су се налазили у надлежности локалних власти. Већина Јевреја је ту и усмрћено. Сама хрватска влада је преко Кашеа у више наврата захтевала од немачких власти да их депортује. Из Немачког министарства иностраних послова посланик је обавештен да су Италијани почели да штите хрватске Јевреје од усташа („mit einer Reihe untijüdischer Gesetze. Über die Hälfte der Juden wurden durch der Ustascha in lokalen Konzentrationslagern festgehalten, die Mehrheit kam dort ums Leben. Es war die kroatische Regierung selber, die Kasche mehrfach um die

Deportation der Juden bat. Vom Auswärtigen Amt erfuhr das Reichssicherheitshauptamt, daß Italien die kroatischen Juden vor der Usascha zu schützen begonnen hatte“: исто, стр. 279).

Приликом прогона Јевреја Италија се у Независној Држави Хрватској показала као „реметилачки фактор“. Хиљаде Јевреја побегло је у италијанску зону као и у Бачку и Барању, које је анектирала Мађарска. „Хрвати су били спремни да плате 30 немачких марака за сваког депортованог Јевреја.“

Каше је 22. априла 1944. информисао је Берлин да је „јеврејско питање“ у Хрватској углавном решено. Од стране хрватских власти мере предузете против Јевреја наишле су на потпуно одобравање („Bei der Vervolgung der kroatischen Juden erwies sich Italien erneut als ein Störfaktor. Tausende von Juden flohen in die italiensiche Zone Kroatiens und in das durch Ungarn annektierte Gebiet, Backa und Baranja... Kasche Berlin informierte am 22 April 1944, daß die „Judenfrage“ in Kroatien weitgehend bereinigt worden sei. Seitens der kroatischen Behörden sei den Maßnahmen gegen das Judentum volles Verständnis entgegengebracht worden“: исто, стр. 281).

Д
Н
Е
В
Н
И
К

Д
О
Г
А
Ъ
А
Ј
А

Отварање изложби

– *Агресија на СР Југославију, 24. март - 10. јун 1999.*

Музеј жртава геноцида из Београда је поводом 15 година од НАТО агресије на Савезну Републику Југославију реализовао изложбу „Агресија на СР Југославију 24. март – 10. јун 1999“. Аутори изложбе су виши кустос Ненад Антонијевић и музејски саветник и в. д. директора Музеја жртава геноцида др Вељко Ђурић Мишина. Аутор ликовног решења је Изабела Мартинов Томовић. Кустос изложбе је историчар и стручни сарадник Музеја жртава геноцида Бојан Ђокић.

На изложби је коришћен материјал: Музеја жртава геноцида, Архива Југославије, Радио телевизије Србије, „Новости“, „Политике“, „Одбране“, са интернет сајтова. Аутори фотографија из периода агресије НАТО 1999. године су фоторепортери: Матија Коковић, Жељко Синобад, Зоран Јовановић Мачак, Бранко Пелиновић, Александар Келић и Зоран Миловановић.

Изложба је до октобра 2014. приказана у следећим градовима Републике Српске, Србије и Црне Горе: Угљевик, Бијељина, Нови Сад, Подгорица, Пљевља, Херцег Нови. Потом је приказана у:

1. Требињу, Музеј Херцеговине (отварање 13. новембра 2014.)
2. Гацку, Културно-спортски центар (отварање 26. новембра 2014.)
3. Фочи, Музеј Старе Херцеговине (отварање 11. децембра 2014.)
4. Невесињу, Градска галерија (отварање 15. фебруара 2015.)

– *Р. А. Рајс – Извештаји о Великом злочину*

Аутори изложбе су историчари Слађана Бојковић из Историјског музеја Србије, Ненад Антонијевић из Музеја жртава геноцида и др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида. Ликовно решење је урадила Изабела Мартинов Томовић. Коришћен је материјал Историјског музеја Србије и са интернет сајтова.

Изложба је била постављена на београдском Калемегдану, испред

Павиљона „Цвијета Зузорић“, од 4. октобра до 15. децембра.

У истом контексту је представљена и нова брошура Музеја жртва геноцида *Извештаји о Великом злочину – Документи о аустроугарским злочинима уочи и после Церске битке*. Приређивачи су Слађана Бојковић и др Милоје Пршић.

– *Аустроугарски злочини уочи и после Колубарске битке 1914. године*

Аутори изложбе су др Вељко Ђурић Мишина и Ненад Антонијевић. Ликовно-графичко решење поставке урадила је Изабела Мартинов Томовић.

Захваљујући успешној сарадњи са Јавном установом „Београдска тврђава“ изложба је постављена на платоу испред Павиљона „Цвијета Зузорић“ на београдском Калемегдану. Званично је отворена 15. децембра 2014. и трајала је до средине фебруара 2015. године.

Тим поводом представљена је и брошура у издању Музеја жртва геноцида *Извештаји о Великом злочину 2, Документи о аустроугарским зверствима уочи и после Колубарске битке*, чији су приређивачи Слађана Бојковић, др Милоје Пршић и Радован Пилиповић, директор Архива Српске православне цркве.

Делатност запослених у Музеју: научни скупови, округли столови, трибине и сличне манифестације

1. У организацији Градског одбора СУБНОР-а Београда у просторијама Архива Југославије у Београду одржан је 17. децембра 2014. разговор на тему „Политичка ревизија слике Другог светског рата у Србији и Југославији“. Модератор је био проф. др Љубодраг Димић, а циљ скупа су биле припремне дебате за округли сто који би поводом 70-годишњице ослобођења Југославије у Другом светском рату требало да буде одржан крајем априла 2015. године.

Драган Цветковић, историчар и виши кустос Музеја жртва геноцида одржао је предавање са темом „Ратни губици становништва Југославије у Другом светском рату – проблеми одређивања и сагледавања“. Разговору је из Музеја жртва геноцида присуствовао и виши кустос Ненад Антонијевић.

Скупу је поред неколико представника СУБНОР-а присуствовало и већи број студената докторских студија на Катедри за Историју Југославије Филозофског факултета у Београду, који се баве темама из периода Другог светског рата на територији Југославије.

2. Ненад Антонијевић, виши кустос-историчар, и Бојан Ђокић, стручни сарадник, 27. јануара 2015. године учествовали су на Другој ме-

Ћународној конференцији „Холокауст над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату“, одржаној поводом Међународног Дана сећања на жртве холокауста. Организатори су били: Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион-Никола Тесла“ и Факултет за стратешки и оперативни менаџмент.

Антонијевићев рад носи назив „Јевреји са Косова и Метохије – пут до нацистичког концентрационог логора Берген-Белзен ишао је и преко немачког логора на Старом Сајмишту“, а Ђокићев „Питање броја пострадалих Јевреја у логору на Бањици“.

Ти реферати су објављени у посебном зборнику.

3. Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја, учествовао је на Међународној научној конференцији (International Scientific Conference) „Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language, and religion“, одржаној 18-19. децембра 2014. у Скопљу. Организатори конференције били су: Македонска академија наука и уметности, Институт за националну историју из Скопља и Јеврејска заједница у Македонији.

Ђокићев рад носи назив „Persecution of Macedonian Jews in Nazi concentration camp Banjica“.

4. Парламентарна странка Руске Федерације Праведна Русија организовала је у згради Думе у Москви 19. фебруара 2015. округли сто „Антифашизам в России и Србији вчера и сегодня. Совместная борьба с новыми формами агрессии Запада“. Један од активних учесника био је др Вељко Ђурић, в. д. директора Музеја жртава геноцида.

5. Поводом 15 година постојања и деловања Удружења породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији 13. марта 2015. у Медија центру у Београду, одржана је конференција за новинара. На конференцији су говорили и представници Удружења (Верица Томановић и Милорад Трифуновић), заменик тужиоца за ратне злочине Републике Србије Миољуб Виторовић и Ненад Антонијевић, историчар, виши кустос Музеја жртава геноцида

Нова издања Музеја жртава геноцида

1. *Годишњак Музеја жртава геноцида*, бр. 6, Београд 2014.
2. *Срби и рат у Југославији 1941. године, Тематски зборник радова*, Београд 2014. Саиздаваштво са Институтом за новију историју Србије и Институтом за славистику Руске академије наука.
3. Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Извештаји о великом злочину – Документи о аустроугарским злочинима уочи и после Церске битке*, Београд 2014.
4. Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Радован Пилиповић, *Извештаји о Великом злочину 2, Документи о аустроугарским зверствима уочи и по-*

сле Колубарске битке, Београд 2014.

5. Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској, фотомнографија*, Београд 2014. Саиздаваштво са Светом књиге.

6. Драго Његован, *Плакатирање геноцида*, Београд 2014.

Представљање издања Музеја

1. Представљање нових издања Музеја жртава геноцида поводом Дана сећања на српске жртве у Другом светском рату, одржано је у Римској дворани Библиотеке града Београда 21. октобра. Говорили су в. д. директора Музеја жртава геноцида др Вељко Ђурић Мишина, аутори и уредници издања пуковник Александар Јовановић, Данило Трбојевић, Јован Мирковић и др Драган Алексић.

2. У Дому Војске Србије, Београд, Свечана сала, одржано је представљање књиге Јована Мирковића *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској фотомнографија*. О том делу уз аутора говорили су в. д. директора Музеја жртава геноцида др Вељко Ђурић Мишина, епископ славонски Јован (Ђулибрк), академик проф. др Василије Крестић и Стево Ћосовић, као представник саиздавача („Свет књиге“).

Библиотека

У току 2014. године библиотека Музеја жртава геноцида је обогаћена новим насловима и то: куповином (51 наслов), разменом (139) и поклонима (157).

Разно

Седница Управног одбора

На седници Управног одбора Музеја (председник: епископ викарни Јован Ђулибрк, чланови: архитекта Зоран Туцић, историчар др Зоран Јањетовић и виши кустос-историчар Драган Цветковић; оправдано одсутан архитекта Александар Нећак), 26. фебруара 2015. усвојени су финансијски извештај за 2014. и програм рада за 2015. годину.

Телевизијске емисије о Музеју

Јавни сервис Радио-телевизија Србије, редакција Документарног програма, приказао је емисију о Музеју жртава геноцида. Аутор емисије је Раде Московлић. Прва, једночасовна епизода приказана је 27. јануара,

поводом Међународног дана сећања на жртве холокауста. Друга епизода, у истом трајању емитована је 3. фебруара 2015. године. У плану је емитовање још две епизоде.

Садржај

Реч уредника	5

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

<i>Небојша РАШО</i> Рисански таоци 1914. године	9

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

<i>Дарко Б. ЖАРИЋ</i> Топличани у концентрационом логору „Маутхаузен“ у другом светском рату	15

<i>Тања ТУЛЕКОВИЋ</i> Сјећање Спасоје Алексића	33

<i>Драгомир АЦКОВИЋ</i> „Део мог живота остао на Сајмишту“	45

<i>Дејан МОТЛ</i> Јасеновачки логор IV – Кожара	59

<i>Ненад АНТОНИЈЕВИЋ</i> Акта полиције и суда Независне Државе Хрватске у Бања Луци из 1941. и 1942. године	69

<i>Силвија Р. КРЕЈАКОВИЋ , Александар В. БЕРЕЖНОВ</i> Краљевачко подручје у англоамеричком бомбардовању 1944. године....	77

МУЗЕОЛОГИЈА

<i>Данило ТРБОЈЕВИЋ</i> Мапирање друштвене амнезије у Београду: Идеологија, политика и економија заборава у пет тачака	127

АРХИВСКА ГРАЋА

Велько Ђурић Мишина

Одбрана Мила Будака на суђењу у Загребу 1946. године 165

ПРИЛОЗИ

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Зборник радова, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Росийской академии наук, Београд 2014, 648 страна 189

Никола Н. ЖИВКОВИЋ

Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes und Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, Verlag: Karl Blessing Verlag; 2010 München, 879 (Историја Немачког министарства иностраних дела – немачки дипломати у време Хитлера и Западне Немачке“) 191

ДНЕВНИК ДОГАЂАЈА

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

341.322.5(=163.41)(497.16)''1914/1918''(082)
341.322.5(=163.41)(497.13)''1941/1945''(082)
341.485(=163.41)(497.1)''1941/1945''(082)
341.485(497.1)''1941/1945''(082)
94(497.1)''19''(082)

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / [уредник Вељко Ђурић Мишина]. -
Београд : Музеј жртава геноцида, 2015 (Горњи Милановац : Графопринт). -
218 стр. : илустр. ; 24 cm

Тир. и лаг. - Тираж 250. - Стр. 5: Реч уредника / Вељко Ђурић Мишина. -
Прилози: стр. 189-205. - Дневник догађаја: стр. 209-213. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија уз већину радова.

ISBN 978-86-86831-22-4

а) Срби - Жртве рата - Црна Гора - 1914-1918 - Зборници б) Срби - Жртве
рата - Југославија - 1941-1945 - Зборници с) Срби - Геноцид - Независна
држава Хрватска - 1941-1945 - Зборници д) Жртве рата - Југославија -
1941-1945 - Зборници
COBISS.SR-ID 214260748